

SİZ MÜQƏDDƏS KİTABI ANLAYA BİLƏRSİNİZ!

Əhdi-Cədidə ümumi baxış

Matta İncili – Vəhy Kitabı

BOB ATLI (BOB UTLEY)

HERMENEVTİKA (MÜQƏDDƏS KİTAB ŞƏRHİ)

ÜZRƏ PROFESSOR

BIBLE LESSONS INTERNATIONAL: MARSHALL, TEXAS

2000 (Reviziya edilmiş 2007)

MÜNDƏRİCAT

MÜQƏDDƏS KİTABI YAXŞI OXUMA BƏLƏDÇİSİ:	3
GİRİŞ MÜHAZİRƏSİ	10
MATTA MÜJDƏSİNƏ GİRİŞ	12
MARK MÜJDƏSİNƏ GİRİŞ	18
LUKA MÜJDƏSİNƏ GİRİŞ	24
YƏHYA MÜJDƏSİNƏ GİRİŞ	31
HƏVARİLƏRİN İŞLƏRİNƏ GİRİŞ	39
ROMALILARA MƏKTUBA GİRİŞ	48
KORİNFLİLƏRƏ BİRİNCİ MƏKTUBA GİRİŞ	53
KORİNFLİLƏRƏ İKİNCİ MƏKTUBA GİRİŞ	60
QALATIYALILARA MƏKTUBA GİRİŞ	66
EFESLİLƏRƏ MƏKTUBA GİRİŞ	71
FİLİPİLİLƏRƏ MƏKTUBA GİRİŞ	79
KOLOSSELİLƏRƏ MƏKTUBA GİRİŞ	85
SALONİKLİLƏRƏ MƏKTUBLARA GİRİŞ	93
PASTORAL MƏKTUBLARA – TİMOTHEYƏ BİRİNCİ VƏ İKİNCİ MƏKTUBLARA VƏ TİTƏ MƏKTUBA GİRİŞ	102
TİTƏ MƏKTUBA GİRİŞ	110
FİLİMONA MƏKTUBA GİRİŞ	112
İBRANİLƏRƏ MƏKTUBA GİRİŞ	115
YAQUBUN MƏKTUBUNA GİRİŞ	121
PETERİN BİRİNCİ MƏKTUBUNA GİRİŞ	127
PETERİN İKİNCİ MƏKTUBUNA GİRİŞ	134
YƏHYANIN BİRİNCİ MƏKTUBA GİRİŞ	139
YƏHYANIN İKİNCİ VƏ ÜÇÜNCÜ MƏKTUBLARA GİRİŞ	145
YƏHUDANIN MƏKTUBUNA GİRİŞ	147
ƏHDİ-ƏTİQ PEYĞƏMBƏRLİLİYİNƏ GİRİŞ	152
VƏHY KİTABINA GİRİŞ	156
ƏLAVƏ 1	173
ƏLAVƏ 2	181
ƏLAVƏ 3	185

MÜQƏDDƏS KİTABI YAXŞI OXUMA BƏLƏDÇİSİ: TƏSDİQLƏNƏ BİLƏN HƏQİQƏTİN ŞƏXSİ AXTARIŞI

Həqiqəti bilmək mümkündürmü? Həqiqət haradan tapılır? Həqiqəti məntiqcə təsdiqləmək mümkündürmü? Ən yüksək səlahiyyət varmı? Həyatımız, dünyamız üçün bələdçi ola biləcək mütləq həqiqətlər varmı? Həyatın mənası varmı? Niyə buradayıq? Haraya gedirik? Bütün şüurlu insanları düşündürən bu suallar, zamanın başlanğıcından bəri insan düşüncəsini məşğul etmişdir (Vaiz 1:13-18; 3:9-11).

Mən həyatın mənasını tapmaqdan ötrü öz şəxsi axtarışımı yada salıram. Əsasən ailəmdə imanlı olan bəzi şəxslərin şəhadəti sayəsində hələ gənc yaşda Məsihə iman gətirdim. Böyüdükcə özüm və dünyam haqqındakı suallarım da böyüdü. Bəsit mədəni və dini klişelər mənə oxuduğum və ya keçirdiyim təcrübələrin mənasını anlamaqda heç kömək etmədi. O vaxt qarışıqlıq və axtarış içində idim, bu etinasız, amansız dünyada həsrət çəkir, tez-tez ümitsizlik hissi keçirirdim.

Çoxları bu mühüm suallara cavab verdiklərini iddia ediblər, lakin mən bu məsələni araşdırıb düşündükdən sonra elə nəticəyə gəldim ki, onların cavabları (1) şəxsi fəlsəfələrinə, (2) qədim əsatirlərə, (3) şəxsi təcrübələrinə və ya (4) psixoloji qavrayışlarına əsaslanırdı. Mən öz dünyagörüşümü, həyatımın mənası və məqsədini əsaslandırma biləcəyim qanəddi bir təsdiq, bir sübut, bir məntiq axtarırdım.

Bütün bunları Müqəddəs Kitabı araşdırmalarımnda tapdım. Müqəddəs Kitabın etibarlılığını axtarmağa başladım və (1) Müqəddəs Kitabın arxeologiya tərəfindən təsdiqlənən tarixi dəqiqliyi, (2) Əhdi-Ətiq peyğəmbərliklərinin düzgünlüyü, (3) on altı əsr müddətində yazılmış olan Müqəddəs Kitabın təlim vəhdəti və (4) Müqəddəs Kitabla təmasa girəndən sonra həyatları dəyişən insanların şəxsi şəhadətləri vasitəsilə onu tapdım. Vahid iman və əqidə sistemi olan məsihçilik, insan həyatının mürəkkəb məsələlərini həll etməyə qadirdir. Bu məni nəinki əqli bir təməllə təmin etdi, həm də Müqəddəs Kitaba əsaslanan imanın təcrübi cəhəti mənə emosional sevinc və sabitlik gətirdi.

Elə bilirdim ki, Müqəddəs Yazı ilə dərk edilən Məsihdə həyatımın mənasını tapmışam. Bu, məstəddi bir təcrübə idi, emosional coşğunluqdur. Bir cəmiyyət və ya düşüncə məktəbi daxilində belə bu Kitabın nə qədər çox sayda müxtəlif şərhələrinin müdafiə edildiyini dərk edəndə keçirdiyim sarsıntı və ağır hələ yadımdadır. Müqəddəs Kitabın Allahdan ilham almış mətn olduğunu və etibarlılığını təsdiqləmək, işin sonu deyil, başlanğıcı idi. Müqəddəs Yazının səlahiyyətinə və etibarlılığına inanan şəxslərin onun çoxlu çətin yerlərinə dair fərqli, hətta bir-birinə zidd şərhələrini necə təsdiq və ya rədd etmək olar?

Bu iş həyatımın məqsədi və iman yolumda macərə olmuşdur. Məsihə iman edəndə sülh və sevincə nail olduğumu bilirdim. Bir yandan mədəniyyətimin nisbililiyi, digər yandan bir-birinə zidd olan dini sistemlərin doqmatizmi və məzhəblərin iddiaları arasında qalan zehnim mütləq həqiqətlərin arzusunda idi. Qədim ədəbiyyatı şərh etməyə düzgün bir yanaşma axtararkən tarixi, mədəni, konfessional və təcrübi baxımdan öz qeyri-obyektivliyimi kəşf etməyimə təəccübləndim. Demə, Müqəddəs Kitabı çox vaxt sadəcə olaraq öz görüşlərimi daha da təsdiqləmək məqsədilə oxumuşdum. Bundan doqmatik şəkildə başqalarına hücum etmək üçün istifadə edir və beləcə öz şübhələrimi və gücsüzlüyümü bir daha təsdiqləyirdim. Bu həqiqəti dərk edəndə nə qədər əzab çəkdim!

Büsbütün obyektiv olmaq mümkün olmasa da, Müqəddəs Kitabın daha yaxşı bir oxucusu olmaq mümkündür. Qeyri-obyektivliyimi boynuma alıb ondan agah olmaqla onu məhdudlaşdırma bilərəm. Ondən hələ tam azad olmamışam, lakin öz zəifliyimi boynuma almışam. Şərhcinin özü çox vaxt Müqəddəs Kitabı yaxşı oxumanın ən qatı düşməni olur! Mən Müqəddəs Kitabı öyrənəndə ona müəyyən qənaətlərlə yanaşıram.

Bu qənaətlərimi sizin mühakiməsinə verirəm, hörmətli oxucu. Bunları mənimlə birgə nəzərdən keçirəsiniz:

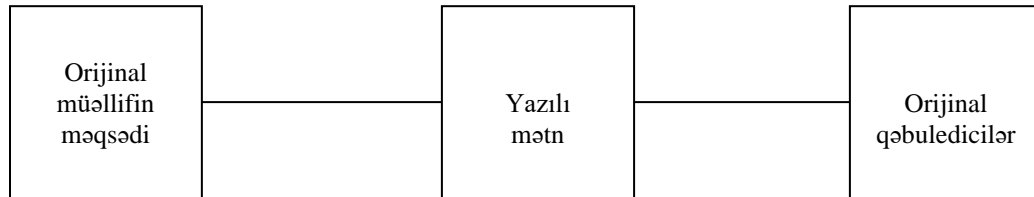
1. Mən inanıram ki, Müqəddəs Kitab həqiqi yeganə Allahın Özünü tanıdığı yeganə mətn və Allahdan ilham almış yeganə kitabdır. Buna görə də müəyyən tarixi şəraitdə bəşəri bir yazıçı vasitəsilə fikrini ifadə edən orijinal ilahi müəllifin məqsədi işıqında şərh edilməsi vacibdir.
2. Mən inanıram ki, Müqəddəs Kitab adı insan üçün yazılmışdır – hər kəs üçün! Allah müəyyən tarixi və mədəni kontekstdə bizə açıq şəkildə danışmaq üçün Öz nitqini bizə görə uyğunlaşdırmışdır. Allah həqiqəti gizlətmir. O istəyir ki, biz həqiqəti dərk edək! Buna görə Yazı bizim dövrümüzün işığında deyil, yazıldığı dövrün işığında şərh edilməlidir. Müqəddəs Kitabı, onu birinci oxuyan və ya eşidən şəxslərin ağına gəlməyən bir mənada anlamaq olmaz. Bu Kitab adı insan üçün anlaşılındır və bu Kitabda adı bəşəri ünsiyyətin formalarından və üsullarından istifadə olunur.
3. Mən inanıram ki, Müqəddəs Kitabın vahid təlimi və məqsədi vardır. Müqəddəs Kitabda çətin və paradoksal yerlər varsa da, ziddiyyətlər yoxdur. Beləliklə, Müqəddəs Kitabın ən yaxşı şərhçisi özüdür.

4. Mən inanıram ki, hər mətn parçasının (peyğəmbərliklər istisna olmaqla) yalnız bir mənası vardır və bu mənə Allahdan ilham almış orijinal müəllifin məqsədinə əsaslanır. Biz heç vaxt orijinal müəllifin məqsədini bildiyimizdən tam əmin ola bilməsək də, bu istiqamətə yönəldən çoxlu işarələr vardır:
 - a. fikri ifadə etmək üçün seçilmiş janr (ədəbi növ)
 - b. mətnin yazılmasına səbəb olmuş tarixi şərait və/və ya konkret bir olay
 - c. bütün kitabın və eləcə də hər hissəsinin ədəbi konteksti
 - d. mətnin bütün fikrinə nisbətən hissələrinin təşkili (strukturu)
 - e. fikri ifadə etmək üçün istifadə olunan konkret qrammatik xüsusiyyətlər
 - f. fikri təqdim etmək üçün seçilmiş sözlər

Bir mətn parçasını tədqiq edərkən bunlardan hər birinin tədqiqini qarşımıza məqsəd qoyuruq. Müqəddəs Kitabı yaxşı oxumaq üçün öz metodologiyamı izah etməzdən əvvəl bu gün istifadə olunan və müxtəlif şərhlərin meydana gəlməsinə səbəb olan, bu səbəbdən rədd edilməsi vacib olan yanlış metodların bəzisini sadalamaq istəyirəm:

1. Müqəddəs Kitaba daxil olan kitabların ədəbi kontekstinə əhəmiyyət verməmək və hər cümlədən, frazadan, hətta ayrı sözlərdən müəllifin məqsədini və ya geniş konteksti nəzərə almadan istifadə etmək. Buna çox vaxt “mətndən sübut üçün istifadə” deyilir.
2. Kitabların tarixi şəraitini nəzərə almamaq və bunun əvəzinə mətnə görə az ehtimalı olan və ya heç ehtimalı olmayan xəyali tarixi şəraiti uydurmaq.
3. Kitabların tarixi şəraitini nəzərə almamaq və bunları başlıca olaraq şəxsən müasir məsihçilərə yazılmış bir qəzet kimi oxumaq.
4. Kitabların tarixi şəraitini nəzərə almamaq və mətni ilkin oxucular və orijinal müəllifin məqsədi ilə heç əlaqəsi olmayan fəlsəfi/teoloji mətn olaraq alleqorik şəkildə şərh etmək.
5. Orijinal məqsədi nəzərə almamaq və bunun əvəzinə öz teoloji sistemini, sevimli doktrinini və ya orijinal müəllifin məqsədi və ifadə etdiyi fikri ilə heç əlaqəsi olmayan müasir bir məsələni mətnə gətirmək. Belə hal çox vaxt söyləyicinin öz səlahiyyətini təsbitləmək üçün Müqəddəs Kitabı oxumasından sonra yaranır. Buna bəzən “oxucunun cavabı” deyirlər (“bu mətn mənim üçün nə deməkdir” prinsipi əsasında şərh).

İnsanların yazılı ünsiyyətinin hamısında ən azı üç əlaqəli komponent tapıla bilər:

Keçmişdə müxtəlif oxuma üsulları bu üç komponentin birində mərkəzləşib. Lakin Müqəddəs Kitabın unikal şəkildə Allahdan ilham almasını həqiqətən təsdiqləmək üçün yeni sxem daha uyğun görünür:

Həqiqətdə bu komponentlərin hər üçü şərh prosesinə daxil olmalıdır. Təsdiqlənmə məqsədilə şərhimdə ilk iki komponentə - orijinal müəllifə və mətnə - üstünlük verilir. Ola bilsin ki, mən müşahidə etdiyim sui-istifadələrə reaksiya verirəm: (1) mətni alleqorik və ya “ruhani” şəkildə şərh etmə və (2) “oxucunun cavabı” şərh (bu mətn mənim üçün nə deməkdir?). Sui-istifadə hər mərhələdə baş verə bilər. Biz öz motivasiyamızı, qənaətlərimizi, oxuma və tətbiq yollarımızı həmişə yoxlamalıyıq. Lakin şərhlər üçün heç bur məhdudiyyət, heç bir meyar

yoxdursa, biz bunları necə yoxlaya bilərik? Bu nöqtədə müəllifin məqsədi və mətn strukturu mümkün olan düzgün şərhlərin miqyasını məhdudlaşdırmaq üçün mənə bəzi meyarlar verir.

Müqəddəs Kitabı oxumanın bu yanlış yollarının fonunda yetəri qədər ağılabatan və ardıcıl görünən hansı yanaşmalar Müqəddəs Kitabı yaxşı oxuyub şərh etməyə imkan verir?

Mən burada konkret janrları şərh etmənin xüsusi üsullarından danışmıram, lakin Müqəddəs Kitaba daxil olan bütün mətn növləri üçün qüvvədə olan hermenevtika prinsiplərindən danışım. Janrlara əsaslanan yanaşmalar üçün yaxşı kitab Qordon Fi və Duqlas Styuart, “Müqəddəs Kitabı necə oxumaq lazımdır” (Gordon Fee and Douglas Stuart, *How To Read the Bible For All Its Worth*, Zondervan).

Mənim metodologiyamın mərkəzində hər şeydən əvvəl oxucunun mətni dörd dəfə oxuyub Müqəddəs Ruhun Kəlamı açıqlamasına imkan verməsi durur. Bu yolla Ruh, mətn və oxucu ikinci deyil, birinci rol oynayır. Bu həmçinin oxucunu şərhçilərin təsiri altına düşməkdən qoruyur. Mən belə bir söz eşitdim: “Müqəddəs Kitab şərh kitablarına xeyli işıq salır”. Bu söz köməkçi vəsaitlərin dəyərini aşağı salmır, ancaq bunlardan münasib vaxtda istifadə edilməsini tələb edir.

Biz öz şərhlərimizi mətnin özü ilə əsaslandırmağa qadir olmalıyıq. Beş cəhət bizi ən azı bir az əminliklə təmin edir:

1. tarixi şərait
2. ədəbi kontekst
3. qrammatik strukturlar (sintaksis)
4. sözün müasir istifadəsi
5. müvafiq paralel ayələr

Biz öz şərhlərimizi əsaslandırmağa qadir olmalıyıq. Müqəddəs Kitab iman və əməl üçün yeganə mənbəyimizdir. Təəssüf ki, məsihçilər bu Kitabın nə öyrətdiyi barədə çox vaxt razılığa gələ bilmirlər.

Mətni dörd dəfə oxumaqla şərh üçün vacib olan aşağıdakı üstünlüklər əldə edilir:

1. Birinci oxuma
 - a. Kitabı bir oturma oxuyun. Onu başqa tərcümədə (fərqli tərcümə nəzəriyyəsinə əsaslanan tərcümə olsa yaxşıdır) bir daha oxuyun
 - (1) sözbəsöz (NKJV, NASB, NRSV)
 - (2) dinamik ekvivalent (TEV, JB)
 - (3) perifrəz (Living Bible, Amplified Bible)
 - b. Bütün mətnin əsas məqsədini axtarın. Mövzunu müəyyən edin.
 - c. Mümkünsə, bu əsas məqsədi və ya mövzunu açıq şəkildə ifadə edən hissəni, fəslə və ya paraqrafı qeyd edin.
 - d. Mətdə hakim olan ədəbi janrı müəyyən edin
 - (1) Əhdi-Ətiq
 - a) İbrani hekayəti
 - b) İbrani poeziyası (hikmət ədəbiyyatı, məzmun)
 - c) İbrani peyğəmbərliyi (nəsr, nəzm)
 - d) Qanunlar
 - (2) Əhdi-Cədid
 - a) Hekayətlər (Müjdələr, Həvarilərin İşləri)
 - b) Məsəllər (Müjdələr)
 - c) Məktublar
 - d) Apokaliptik ədəbiyyat
2. İkinci oxuma
 - a. Bütöv kitabı təkrar oxuyun və oxuyarkən mühüm mövzuları müəyyən etməyə çalışın.
 - b. Mühüm mövzuları təsvir edin və sadə bir cümlə ilə məzmununu açıqlayın.
 - c. Yazdığınız məqsəd bəyanatını və mövzuların təsvirini köməkçi vəsaitlərlə yoxlayın.
3. Üçüncü oxuma
 - a. Bütöv kitabı təkrar oxuyun və oxuyarkən kitabın yazılmasına səbəb olmuş tarixi şəraiti və konkret olayı mətn əsasında müəyyən etməyə çalışın.
 - b. Müqəddəs Kitaba daxil olan bu kitabda bəhs olunan tarixi xüsusiyyətləri sadalayın
 - (1) müəllif
 - (2) tarix
 - (3) oxucular
 - (4) yazılmasının xüsusi səbəbi

- (5) yazılmasının məqsədinə aid olan mədəni şəraitin cəhətləri
- c. Təsvirinizi şərh etdiyiniz kitabın verilən hissəsinin paraqraf səviyyəsinə şamil edin. Həmişə mətnin verilən hissəsini müəyyən edin və qısa təsvirini verin. Mətnin hissəsi bir neçə fəslə və ya paraqrafı əhatə edə bilər. Bu yolla siz orijinal müəllifin məntiqini və mətn quruluşunu izləyə bilərsiniz.
- d. Tarixi şəraiti köməkçi vəsaitlərlə yoxlayın.
4. Dördüncü oxuma
- a. Mətnin verilən hissəsini bir neçə tərcümədə təkrar oxuyun
- b. Ədəbi və ya qrammatik strukturlara diqqət yetirin:
- (1) təkrar olunan ifadələr
 - (2) təkrar olunan qrammatik strukturlar
 - (3) bir-birinə əks olan anlayışlar
- c. Aşağıdakıların siyahısını yazın
- (1) mühüm terminlər
 - (2) qeyri-adi terminlər
 - (3) mühüm qrammatik strukturlar
 - (4) xüsusilə çətin sözlər, frazalar və cümlələr
- d. Müvafiq paralel ayələri axtarın
- (1) mövzunuza aid ən açıq təlimi tapmaqdan ötrə
 - a) “sistematik teologiya” kitablarına,
 - b) izahlı Müqəddəs Kitab nəşrlərinə,
 - c) simfoniyalara müraciət edin
 - (2) mövzunuza aid mümkün paradoksları axtarın. Müqəddəs Kitabda bir çox həqiqətlər dialektik cütlüklər ilə təqdim olunur; konfessional mübahisələrin çoxu belə cütlüyün yalnız bir yarısını qəbul edib “mətndən sübut üçün istifadə” etməkdən irəli gəlir. Bütün Müqəddəs Kitab Allahdan ilham almışdır və şərhimizin tarazlı olması üçün biz Yazının bütöv təlimini axtarmalıyıq.
 - (3) Eyni kitabın daxilində, eyni müəllifin yazılarında və ya eyni janrda paralelləri axtarın; Müqəddəs Kitabın ən yaxşı şərhçisi özüdür, çünki Müqəddəs Kitabın bir müəllifi vardır – o da Allahın Ruhudur.
- e. Tarixi şərait və yazılma münasibəti haqqındakı müşahidələrinizi yoxlamaq üçün köməkçi vəsaitlərdən istifadə edin
- (1) Dərs üçün Müqəddəs Kitab nəşrləri
 - (2) Müqəddəs Kitab ensiklopediyaları, məlumat kitabçaları, lüğətləri
 - (3) Müqəddəs Kitaba giriş nəşrləri
 - (4) Müqəddəs Kitab şərhləri (bu mərhələdə keçmiş və indiki imanlıların sizin şəxsi tədqiqinizi düzəltməsinə imkan verin).

Bu mərhələdə biz tətbiqə keçirik. İndi, mətni orijinal kontekstində qavramağa vaxt ayırandan sonra, onu öz həyatınıza, öz mədəniyyətinizə tətbiq etməlisiniz. Mən Müqəddəs Kitabın səlahiyyətinə belə tərif verirəm: “Müqəddəs Kitaba daxil olan bir mətnin müəllifinin öz dövrünə nə söylədiyini anlamaq və o həqiqəti bizim dövrümüzdə tətbiq etmək”.

Tətbiq istər zaman, istərsə məntiq baxımından orijinal müəllifin məqsədini izləməlidir. Biz Müqəddəs Kitabdan bir mətn parçasının yazıldığı dövrdə nə mənə verdiyini anlamadan onu öz dövrümüzdə tətbiq edə bilmərik! Müqəddəs Kitabdan bir mətn parçası keçmişdə gəlmədiyi mənaya indi də gəlməməlidir!

Paraqraf səviyyəsində etdiyiniz təfəssilatlı təsvir (3-cü oxuma) sizə istiqamət verəcəkdir. Tətbiq söz səviyyəsində deyil, paraqraf səviyyəsində həyata keçirilməlidir. Sözlər yalnız kontekstdə mənə verirlər; frazalar da yalnız kontekstdə mənə verirlər; cümlələr də yalnız kontekstdə mənə verirlər. Şərh etmə prosesində iştirak edən şəxslərdən yalnız orijinal müəllif Allahdan ilham almışdır. Biz sadəcə olaraq Müqəddəs Ruh tərəfindən nurlandırılaraq onun yolunu izləyirik. Nurlanmaq, Allahdan ilham almaq demək deyildir. “Rəbb belə deyir!” deyə elan etmək üçün orijinal müəllifin məqsədindən kənara çıxmamalıyıq. Tətbiq bütün yazının və eləcə də mətnin konkret hissəsinin ümumi məqsədi və paraqraf səviyyəsindəki düşüncənin gedişi ilə konkret olaraq əlaqəli olmalıdır.

İndiki dövrün məsələlərinin Müqəddəs Kitabı şərh etməsinə imkan verməyin; qoy Müqəddəs Kitab özü danışsın! Bunun üçün məndən prinsiplər götürmək lazımdır. Mətn ilə əsaslandırılan prinsiplər doğrudur. Təəssüf ki, bizim prinsiplərimiz çox vaxt yalnız “bizim”dir, mətnin prinsipləri deyildir.

Müqəddəs Kitabı tətbiq edərkən yadda saxlamaq vacibdir ki, (peyğəmbərlik istisna olmaqla) Müqəddəs Kitaba daxil olan konkret bir mətnin təkcə bir mənası düzgün ola bilər. Bu düzgün məna, öz dövründə bir böhrana və ya ehtiyaca müraciət edən orijinal müəllifin məqsədinə uyğun gələn mənadır. Bu tək mənaya əsasən çoxlu mümkün tətbiq yolları ola bilər. Tətbiq oxucuların ehtiyaclarına əsaslanacaqdır, amma mütləq orijinal müəllifin nəzərdə tutduğu məna ilə əlaqəli olacaqdır.

İndiyə qədər şərh və tətbiqdə əqli prosesdən bəhs etmişik. İndi şərhin ruhani cəhətindən qısaca bəhs edəcəyik. Aşağıdakı addımlar mənə çox faydalı olmuşdur:

1. Müqəddəs Ruhun köməyi üçün dua et (müq. et. 1Kor. 1:26-2:16).
2. Öz günahlarının bağışlanması və bildiyin günahlarından təmizlənmək üçün dua et (müq. et. 1Yəh. 1:9).
3. Allahı tanımaq arzusunun artması üçün dua et (müq. et. Zəb. 19:7-14; 42:1-dən sonrakı ayələr; 119:1-dən sonrakı ayələr).
4. Dərk etdiyini yeni həqiqəti dərhal öz həyatına tətbiq et.
5. Həlim və öyrənməyə hazır ol.

Əqli proses və Müqəddəs Ruhun ruhani rəhbərliyi arasında tarazlıq saxlamaq çətindir. Aşağıdakı sitatlar mənə bunları tarazlamaqda kömək olmuşdur:

1. Ceymz U. Sayer, “Yazının təhrifi” (James W. Sire, *Scripture Twisting*), ss. 17-18:
“Allah, təkcə ruhani elitasını deyil, bütün xalqını nurlandırır. Müqəddəs Kitaba əsaslanan məsihçilikdə düzgün şərh etmə səlahiyyətinə malik xüsusi “nurlanmış” şəxslər yoxdur. Belə ki, Müqəddəs Ruh bəzi insanlara xüsusi hikmət, bilik və ruhani dərrakə ənamlarını veribse də, bu qabiliyyətli məsihçiləri Öz Kəlamının tək səlahiyyətli şərhçiləri olaraq təyin etməyib. Hətta Allahın xüsusi qabiliyyətlər verdiyi şəxslər üçün də səlahiyyətli olan Müqəddəs Kitabı öyrənmək, ona əsasən mühakimə yürütmək və ayırd etmək Allahın xalqına mənsub olan hər kəsin məsuliyyətidir. Xülasə, bu kitab başdan-başa belə bir əqiddə üzərində qurulub ki, Müqəddəs Kitab Allahın bütün bəşəriyyətə verdiyi həqiqi vəhydir, bəhs etdiyi hər mövzuda bizim üçün ən yüksək səlahiyyətdir, başdan-başa sirr deyildir, lakin hər mədəniyyətə mənsub olan adi insanlar üçün anlaşılan Kitabdır”.
2. Kyerkeqor (Kierkegaard) haqqında, Bernard Ramm “Müqəddəs Kitabın protestant şərhisi” (Bernard Ramm, *Protestant Biblical Interpretation*), s. 75:
Kyerkeqorun fikrincə, Müqəddəs Kitabı düzgün oxumaq üçün onun qrammatik, leksik və tarixi tədqiqi vacib olsa da, ilkin addım olaraq vacibdir. “Müqəddəs Kitabı *Allahın kəlamı* olaraq oxumaq üçün ona heybətlə yanaşmaq, intizarda olmaq, alışıb-yanaraq, Allahla söhbət kimi oxumaq lazımdır. Müqəddəs Kitabı fikirləşmədən, diqqətsizcə, elmi və ya peşəkar oxucu kimi oxumaq, onu Allahın kəlamı kimi heç oxumamaq deməkdir. Onu yalnız eşq məktubu kimi oxuyanlar Allahın kəlamı kimi oxuyurlar”.
3. H.H Rouli, “Müqəddəs Kitabın aktuallığı” (H. H. Rowley, *The Relevance of the Bible*), s. 19:
“Müqəddəs Kitabın sırf intellektual dərk, nə qədər dolğun olur-olsun, bütün xəzinələrini dərk etməyə imkan vermir. Bu demək deyil ki, intellektual dərk önəmli deyildir, çünki Kəlamı dolğun şəkildə anlamaq üçün o da vacibdir. Bununla belə, Kəlamın dolğun dərk üçün intellektual dərk bu Kitabın ruhani xəzinələrinin kəşf edilməsinə yol açmalıdır. Kəlamın ruhani dərk üçün intellektual tədqiqlə kifayətlənmək olmaz. Ruhani şeylər ruhən dərk edilir və Müqəddəs Kitabı oxuyan şəxs ruhani şeyləri qəbul etməyə hazır olmalı, Allaha təslim olmaq üçün Ona qovuşmağa can atmalı, o zaman elmi tədqiqindən keçib bu Kitablara Kitabının zəngin mirasını əldə edə bilər”.

Bu *Şərh üçün köməkçi vəsait* Müqəddəs Kitabı şərh etmə prosesində sizə aşağıdakı yollarla kömək etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur:

1. Hər kitabın girişində qısa tarixi məlumat verilir. “Üçüncü oxuma”nı tamamlayandan sonra bu məlumatı oxuyun.
2. Kontekstə dair mülahizələr hər fəslin başında verilir. Bu, mətnin verilən hissəsinin necə təşkil olunduğunu görməyinizə kömək edəcək.
3. Hər fəslin və ya böyük hissənin başında bir neçə müasir tərcümədə paraqraflara bölünməsi və paraqraf başlıqları verilir:
 - a. Birləşmiş Müqəddəs Kitab Cəmiyyətinin yunanca mətni dördüncü nəşrdir (UBS⁴).
 - b. 1995-ci il yenilənmiş Yeni amerikan standart Bibliya (NASB)
 - c. Kral Yakovun yeni versiyası (NKJV)

- d. Yeni reviziya edilmiş standart versiya (NRSV)
- e. Bu günün ingiliscə versiyası (TEV)
- f. Yerusəlim Bibliyası (JB)

Kitabın paraqraflara bölünməsi Allahdan ilham almış deyildir, kontekstə əsasən həyata keçirilməlidir. Müxtəlif tərcümə nəzəriyyələri və teoloji baxış bucaqlarından həyata keçirilən bir neçə müasir tərcüməni müqayisə edərək orijinal müəllifin fikrinin təxmini strukturunu təhlil edə bilərik. Hər paraqrafda ən mühüm bir həqiqət vardır. Buna “tematik cümlə” və ya “mətnin mərkəzi ideyası” deyilir. Bu mərkəzi fikir düzgün tarixi və qrammatik şərhin açarıdır. Paraqraftan daha qısa bir mətn parçası haqqında şərh etmək, vəz etmək və ya öyrətmək əsla olmaz! Bundan əlavə, hər bir paraqrafın ətrafındakı paraqraflarla əlaqəli olduğunu yadda saxlamaq lazımdır. Buna görə bütün kitabın paraqraflar səviyyəsində təsviri bu qədər önəmlidir. Biz Allahdan ilham almış orijinal müəllifin bəhs etdiyi mövzunun məntiqi axınını izləməliyik.

4. Qeydlərdə ayələrin tək-tək şərhə əsas götürülüb. Beləcə biz orijinal müəllifin düşüncəsini izləməyə məcbur oluruq. Bu qeydlər bizi bir neçə sahəyə aid məlumatlarla təmin edir:
 - a. ədəbi kontekst
 - b. tarixi, mədəni məlumatlar
 - c. qrammatik məlumatlar
 - d. sözlərin tədqiqi
 - e. müvafiq paralel ayələr
5. Şərhin bəzi yerlərində Müqəddəs Kitab tərcüməsi ilə yanaşı bir neçə müasir ingiliscə tərcümələri verilir:
 - a. Kral Yakovun yeni versiyası (NKJV); bu tərcümə “Tekstus Reseptus” mətn əlyazmalarına əsaslanır.
 - b. Yeni reviziya edilmiş standart versiya (NRSV); bu, Reviziya edilmiş standart versiyanın İmanlılar cəmiyyətlərinin Ümumxalq Şurası tərəfindən sözbəsöz reviziya edilmiş yeni variantıdır.
 - c. Bu günün ingiliscə versiyası (TEV); bu, Amerika Müqəddəs Kitab cəmiyyətinin dinamik ekvivalent tərcüməsidir.
 - d. Yerusəlim Bibliyası (JB); bu, fransız katolik tərcüməsinə əsaslanan ingiliscə dinamik ekvivalent tərcüməsidir.
6. İngiliscə tərcümələrin müqayisəsi, yunanca oxuya bilməyən şəxslərə mətndəki məsələləri aşkarlamaqda kömək edə bilər.
 - a. əlyazma variantları
 - b. sözlərin məna variantları
 - c. qrammatik baxımdan çətin olan mətnlər və struktur
 - d. ikimənalı mətnlər.

İngiliscə tərcümələr bu məsələləri həll edə bilməsə də, daha dərin və əsaslı tədqiqi tələb edən yerləri müəyyən etməyə xidmət edir.
7. Hər fəslin sonunda müzakirə üçün müvafiq suallar verilir; beləcə verilən fəslin şərhə ilə bağlı ən ciddi məsələlərin müəyyən edilməsinə cəhd olunur.

Şərh üçün köməkçi vəsaitin mövcud olan cildləri:

- Cild 0 "Siz Müqəddəs Kitabı anlaya bilərsiniz!" seminarı
- Cild 1 Birinci məsihçi kitabı: Matta Müjdəsi
- Cild 2 Markın nəql etdiyi Müjdə: Mark Müjdəsi, Peterin 1-ci və 2-ci Məktubları
- Cild 3A Tarixçi Luka: Luka Müjdəsi
- Cild 3B Tarixçi Luka: Həvarilərin İşləri
- Cild 4 Sevimli şagirdin memuarları və məktubları: Yəhyanın Müjdəsi, Yəhyanın 1-ci, 2-ci və 3-cü Məktubları
- Cild 5 Paulun nəql etdiyi Müjdə: Romalılarına Məktub
- Cild 6 Paulun əziyyət çəkən cəmiyyətə Məktubları: Korinfilərə 1-ci və 2-ci Məktublar
- Cild 7 Paulun ilk Məktubları: Qalatiyalılara Məktub, Salonikilərə 1-ci və 2-ci Məktublar
- Cild 8 Paulun zindandan yazılan Məktubları: Kolosselilərə, Efeslilərə, Filimona və Filipililərə Məktublar
- Cild 9 Paulun dördüncü müjdəçi səyahəti: Timoteyə 1-ci Məktub, Titə Məktub və Timoteyə 2-ci Məktub
- Cild 10 Yeni əhdin üstünlüyü: İbranilərə Məktub
- Cild 11 İsanın ögey qardaşlarının sözü: Yaqubun və Yəhudanın Məktubları
- Cild 12 Çətin vaxtlarda ümid – son pərdə: Vəhy Kitabı

Əhdi-Ətiq cildləri

Cild 1AOT Hər şey necə başladı: Yaradılış 1-1

Cild 8OT Sürgündən sonrakı dövr: Ezra, Nehemya və Ester

Cild 10OT VIII əsr peyğəmbərləri: Amos, Huşə, Yunus və Mikeya

Cild 14OT Əhdi-Ətiq apokalipsisləri: Daniel və Zəkəriyyə

GİRİŞ MÜHAZİRƏSİ

I. GENİŞ İŞLƏDİLƏN TERMİNLƏRİN TƏRİFLƏRİ

A. ALLAHIN ADLARI

- 1.Rəbb (YAHVE / Kurios)
- 2.Allah (Elohim / Teos)
- 3.Bəşər Oğlu
- 4.Allah Oğlu
- 5.Xilaskar
- 6.İsa
- 7.Məsih

B. MƏTNLƏRİN VƏ TƏRCÜMƏLƏRİN ADLARI:

- 1.Masoret mətn
- 2.Septuaqınta
- 3.Tarqumlar
- 4.Vulqata
- 5.Peşitta
- 6.Ölü dəniz tumarları

C. TERMİNLƏR LÜĞƏTİ (BAX: ƏLAVƏ 1)

D. MƏTN TƏNQİDÇİLİYİ (BAX: ƏLAVƏ 2)

E. ŞƏRHƏ TƏSİR EDƏN YUNANCA QRAMMATİKA TERMİNLƏRİ (BAX: ƏLAVƏ 3)

II. ƏHDİ-ƏTİQİN ƏSAS ZAMAN XƏTTİ

III. I ƏSR ARALIQ DƏNİZİ HÖVZƏSİNİN ƏSAS XƏRİTƏSİ

A. Su hövzələri

1.Aralıq dənizi	4.Egey dənizi
2.Qara dəniz	5.Nil çayı
3.Adriatik dənizi	6.İordan çayı

B. Əhdi-Cədidə adları çəkilən ölkələr

1. Misir	11.Pamfiliya
2. Yəhudəya	12.Likiya
3. Samariya	13.Asiya
4. Dekapolis	14.Bitinya
5. Qalileya	15.Pontus
6. Suriya	16.Axayya
7. Finikiya	17.Makedoniya
8. Kilikiya	18.İllirikum
9. Kappadokiya	19.İtaliya
10.Qalatiya	

C. Əhdi-Cədidə adları çəkilən adalar

1. Kipr	4. Siciliya
2. Krit	5. Malta
3. Patmos	

- D. Böyük şəhərlər
1. İsgəndəriyyə
 2. Nof (Memfis)
 3. Yerusəlim
 4. Antakya
 5. Tarsus
 6. Efes
 7. Berqama
 8. Korinf
 9. Afina
 10. Roma
 11. Salonik

MATTA MÜJDƏSİNƏ GİRİŞ

I. GİRİŞ MÜDDƏASI

- A. İntibah/Reformasiya dövründən əvvəl Matta Müjdəsi ən birinci yazılmış Müjdə sayılırdı (və Roma katolik kilsəsi hələ bu qənaətdədir).
- B. Bu ən çox surəti çıxarılmış, ən çox sitat gətirilmiş, ilk iki əsr boyunca katexizasiyada və liturgiyada ən çox istifadə olunan Müjdə kitabı idi.
- C. Uilyam Barkli "İlk üç Müjdə" kitabında (William Barclay, *The First Three Gospels*, s. 19) belə yazmışdır: "Matta Müjdəsinə müraciət etdikdə məsihi inancına dair ən mühüm bir mətnə müraciət edirik, çünki bu kitab, İsanın həyatı və təlimlərinin ən dolğun və sisteməlik təsviridir".
Bu onunla əlaqədardır ki, Mattada İsanın təlimləri mövzular üzrə təqdim olunur. Bu kitab Nazaretli İsanın - Məsihin həyatını və təlimini yeni imanlılara (həm yəhudi, həm digər millətlərdən) öyrətməyə xidmət edirdi.
- D. Matta, qədim və yeni əhdlər arasında, yəhudi və qeyri-yəhudi imanlılar arasında məntiqi bir körpü yaradır. Həvarilərin İşlərinin *kerygma* ("keriqma") adlanan ilk vəzləri kimi bu kitab da Əhdi-Ətiqin vədlərindən bəhs edir və həyata keçməsinə göstərir. Əhdi-Ətiqdən əlli dəfədən çox sitat gətirilir və daha çox istinad edilir. Bundan əlavə, YAHVE-yə dair işlədilən adların və analogiyaların çoxu İsayə dair işlənir.
- E. Buna görə də Mattanın nəql etdiyi Müjdənin məqsədləri müjdəçilik və şagirdlik idi ki, bunlar Məsihin böyük tapşırığının "əkiz" cəhətləridir (28:19-20).
1. Bunlar yəhudilərə İsanın həyatı və təlimləri barədə məlumat verməklə imana gəlmələrinə kömək etməli idi,
 2. Bunlar yəhudilərdən və digər millətlərdən olan imanlıları şagird edib məsihçi olaraq necə yaşamağı onlara öyrətməli idi.

II. MÜƏLLİF

- A. Yunanca Əhdi-Cədidin ən qədim nüsxələrində (b.e. 200-400-cü illər) "Mattanın nəql etdiyi" sözləri yazılmış olsa da, kitabın özü anonimdir.
- B. Erkən imanlılar cəmiyyətinin rəvayəti, bu Müjdənin vergiyiğan (müq. et. Mat. 9:9; 10:3) və İsanın şagirdi olan Matta (həmçinin Levi adı ilə tanınır, müq. et. Mark 2:14; Luka 5:27,29) tərəfindən yazıldığı barədə yekdildir.
- C. Matta, Mark və Luka Müjdələri arasındakı oxşarlıqlar gözə çarpır:
1. bunlarda yer alan Əhdi-Ətiq sitatlarının şəkli çox vaxt nə masoret mətnə, nə də Septuaqintaya uyğun gəlir,
 2. İsanın sözləri qeyri-adi qrammatik quruluşlarla, hətta nadir yunan sözlərinin işlədilməsi ilə sitat gətirilir,
 3. bunlarda çox vaxt tamamilə eyni yunan sözləri ilə düzələn ifadələr və hətta cümlələr işlədilir,
 4. bu Müjdələrin müəlliflərinin bir-birindən və ya başqa bir mətnədən istifadə etdikləri aydındır.
- D. Matta, Mark və Luka (Sinoptik Müjdələr) arasındakı əlaqəyə dair bir sıra fərziyyələr meydana gəlmişdir.
1. Erkən imanlılar cəmiyyətinin rəvayəti, bu Müjdənin vergiyiğan və İsanın şagirdi olan Matta (Levi) tərəfindən yazıldığı barədə yekdildir. İntibah/Reformasiya dövründən əvvəl Həvari Mattanın bu kitabın müəllifi olduğu ilə hamı razılışdı.

2. Təqribən b.e. 1776-cı ildə A.E. Lessinq (A. E. Lessing) və sonra 1818-cil ildə Qizeler (Gieseler) Sinoptik ("birlikdə görmək") Müjdələrin təşəkkülünün şifahi mərhələsi nəzəriyyəsini irəli sürmüşlər. Lessinqin fikrincə, bu müəlliflərin hamısı daha erkən şifahi rəvayətdən istifadə edib və onu öz hədəf oxucularına görə uyğunlaşdırıblar.
 - a. Matta: Yəhudilər
 - b. Mark: Romalılar
 - c. Luka: Başqa millətlər
 Hər biri məsihçiliyin ayrı bir coğrafi mərkəzi ilə əlaqəli idi.
 - a. Matta: Antakya, Suriya
 - b. Mark: Roma, İtaliya
 - c. Luka: Dəniz kənarındakı Qeysəriyyə, Fələstin
 - d. Yəhya: Efes, Kiçik Asiya
3. XIX əsrin əvvəllərində Y.Y. Qrızbax (J. J. Griesbach) Matta və Lukanın İsanın həyatını bir-birindən tamamilən müstəqil olaraq təsvir etdiklərini fərz etmişdir. Sonra Mark bu iki Müjdəni bir-birinə yaxınlaşdırmağa çalışaraq qısa Müjdəsini yazıb.
4. XX əsrin əvvəllərində H.Y. Holtzman (H. J. Holtzmann) əvvəlcə Mark Müjdəsinin yazıldığını, sonra Matta və Lukanın bu Müjdədən və eləcə də İsanın sözlərinin yazıldığı "Q" hərfi ilə işarə olunan (almanca *quelle* yaxud "mənbə") əsərdən istifadə etdiklərini fərz etmişdir. Bu fərziyyəyə "iki mənbə nəzəriyyəsi" deyilir (1832-ci ildə Fredrik Şlayermaxer [Fredrick Schleiermacher] də bu nəzəriyyənin tərəfdarı idi).
5. Daha sonra B.H. Striter (B. H. Streeter) "iki mənbə nəzəriyyəsi" üzərində qurulmuş və bir az dəyişdirilmiş "dörd mənbə nəzəriyyəsi"ni fərz etmişdir (buna əsasən, "proto-Luka", Mark və "Q" mənbələrindən istifadə olunub).
6. Sinoptik Müjdələrin təşəkkülünə dair sözügedən nəzəriyyələr əsassızdır. "Q" mənbəyinə ya da "proto-Luka"ya dair heç bir tarixi sübut yoxdur və bunu əsaslandıran heç bir əlyazma yoxdur. Müasir ilahiyyatçılar Müjdələrin təşəkkülündən və ya kimlər tərəfindən yazıldığından xəbərsizdir (bu, Əhdi-Ətiqdəki Qanuna və erkən dövr peyğəmbərlərinə də aiddir). Ancaq bu məlumatlılıq həmin yazıların ilahi ilhamla yazılmış və etibarlı olduğuna dair imanlılar cəmiyyətinin inancına heç təsir etmir.
7. Sinoptiklərin Müjdələri arasındakı struktur və söz oxşarlıqları açıq-aşkardır, lakin çoxlu fərqləri də gözə çarpır. Eyni hadisələri görmüş şahidlərin dedikləri adətən bir-birindən fərqlənir. Erkən imanlılar cəmiyyəti bu üç şahidin dediklərinin arasındakı fərqlərə görə narahat olmurdu.

Ola bilsin, bu "ziddiyyətlər" hədəf oxucular, müəllifin üslubu və müxtəlif dillər (arami və yunan) ilə bağlı olsun. Qeyd edək ki, Allahdan ilham almış bu müəlliflər, redaktorlar və ya tərtibçilər İsanın həyatındakı hadisələri və təlimlərini seçməkdə, sıralamaqda, uyğunlaşdırmaqda və yekunlaşdırmaqda azad idilər (müq. et. Fi və Styuart, "Müqəddəs Kitabı necə oxumaq lazımdır" [*How to Read the Bible for All Its Worth* by Fee and Stuart, ss. 113-148]).

- E. Yevseviyin "İmanlılar cəmiyyətinin tarixi"ndə (Eusebius, *Historical Ecclesiasticus*, 3:39:16) yazılmış olan erkən imanlılar cəmiyyətinin Hierapolis yepiskopu Papiyin (b.e. 130-cu il) rəvayətinə görə, Matta öz Müjdəsini arami dilində yazmışdır. Lakin müasir ilahiyyatçılar bu rəvayəti rədd etdilər, çünki
1. Matta Müjdəsinin yunancasında aramicədən tərcümənin xüsusiyyətləri yoxdur.
 2. Yunan kəlmə oyunları vardır (müq. et. 6:16; 21:41; 24:30)
 3. Əhdi-Ətiqdən gətirilən sitatların əksəriyyəti masoret mətninə deyil, Septuaqintaya uyğun gəlir. Ehtimal ki, 10:3 Mattanın müəllifliyinə işarə edir. Adından sonra "vergiyığan" sözü əlavə olunub. Bu özünü alçaldan söz Mark Müjdəsində işlədilməyib. Matta həmçinin Əhdi-Cədidə və ya erkən imanlılar cəmiyyətində yaxşı tanınan bir şəxs deyil idi. Onun adı ətrafında və həvari tərəfindən yazılmış bu ilk Müjdə ətrafında bu qədər çox rəvayət niyə yaransın?

III. TARİX

- A. Bu Müjdənin tarixi əhəmiyyətli dərəcədə Sinoptik məsələsi ilə bağlıdır. Hansı Müjdə ən birinci yazılmışdı və digərləri üçün mənbə olmuşdu?
1. Yevseviyin "İmanlılar cəmiyyətinin tarixi"ndə (Eusebius, *Historical Ecclesiasticus*, 3:39:15) dediyinə görə, Matta öz Müjdəsinin quruluşunu Markdan götürmüşdü.
 2. Lakin Avqustin Markı Mattanın "davamçısı" adlandırdı və Matta Müjdəsinin qısa versiyasını yazdığını dedi.
- B. Ən yaxşı yanaşma, mümkün tarixlərin həddlərini müəyyən etmək olardı.
1. Bu kitab böyük ehtimalla e.ə. 95-ci və ya 115-ci ildən əvvəl yazılmışdır.
 - a. Romalı Klement b.e. 96-cı ildə yazdığı Korinflilərə məktubunda (Ignatius, *To the Smyrneans*) Matta Müjdəsindən bəhs edir.
 - b. Antakya yepiskopu İqnatiy (b.e. 110-115-ci illər) İzmirliyə məktubu 1:1-də Matta 3:15-dən sitat gətirir
 2. Kitabın ən erkən mümkün yazılma tarixi daha çətin sualdır.
 - a. şübhəsiz, nəql etdiyi hadisələrdən, yəni 30-cu illərin ortalarından sonra
 - b. bu kitaba ehtiyacın duyulması, yazılma prosesi və yayılması üçün də müəyyən müddət tələb olunurdu
 - c. 24-cü fəslin b.e. 70-ci ildə Yerusəlimdəki məbədin darmadağın edilməsi ilə əlaqəsi nədir Mattanın bəzi hissələri qurbanvermə nizamının hələ davam etməkdə olduğuna işarə edir (5:23-24; 12:5-7; 17:24-27; 26:60-61). Bu deməkdir ki, kitab b.e. 70-ci ildən əvvəl yazılmışdı
 - d. əgər Matta və Mark Müjdələri Paulun xidmətindən (b.e. 48-68-ci illər) əvvəl yazılmışdısa, onda niyə Paul bunlara heç istinad etmir? Yevseviyin "İmanlılar cəmiyyətinin tarixi"nə (Eusebius, *Historical Ecclesiasticus*, 5:8:2) əsasən, İriney deyib ki, Matta Peterlə Paulun Romada olduqları zaman öz Müjdəsinə yazmışdır. Peter və Paulun hər ikisi də Neronun b.e. 68-ci ildə sona çatan hökumətində öldürülüb.
 - e. müasir ilahiyatçıların fikrincə, ən erkən mümkün tarix b.e. 50-ci ildir
- C. Bir çox alim düşünür ki, Dörd Müjdə daha çox məsihiliyin coğrafi mərkəzləri ilə bağlıdır, nəinki ənənəvi müəlliflərlə. Ehtimal ki, Matta Müjdəsi yəhudilər və digər xalqlar arasındakı məsələləri səbəbindən Suriya Antakyasında təxminən b.e. 60-cı ildə və ya heç olmasa 70-ci ildən əvvəl yazılmışdır.

IV. OXUCULAR

- A. Bu Müjdənin müəllifi və yazılma tarixi məlum olmadığı kimi ünvanlandığı oxucular da məlum deyildir. Bunu həm yəhudilərdən, həm də başqa millətlərdən olan imanlılarla əlaqələndirmək münasib görünür. I əsr Suriyadakı Antioxiyadakı imanlılar cəmiyyəti buna ən uyğun gəlir.
- B. Yevseviyin "İmanlılar cəmiyyətinin tarixi"nə (Eusebius, *Historical Ecclesiasticus*, 6:25:4) əsasən, Origen bunun yəhudi imanlılar üçün yazıldığını demişdir.

V. STRUKTUR

- A. Bu Müjdənin strukturu necədir? Bütün kitabın strukturunu təhlil etməklə Allahdan ilham almış orijinal müəllifin məqsədini müəyyən etmək mümkündür.
- B. İlahiyatçıların kitabın strukturu ilə bağlı bir neçə variant irəli sürmüşlər
1. İsanın coğrafi hərəkətləri
 - a. Qalileya
 - b. Qalileyanın şimalı
 - c. Pereya və Yəhudəya (Yerusəlimə gedən yolda)
 - d. Yerusəlimdə

2. Mattanın mövzulara əsasən beş hissəsi. Bunlar təkrar olunan "İsa bu sözləri bitirəndə" frazasına bağlıdır (müq. et. 7:28; 11:1; 13:53; 19:1; 26:1). Bir çox ilahiyyatçılar bu beş hissəni Mattanın İsanın "yeni Musa" olaraq təsvir etmək cəhdi ilə əlaqələndirir - beş hissə Musanın beş kitabı (Yaradılış, Çıxış, Levililər, Saylar, Qanunun Təkrarı) ilə analogiyaya əsaslanır
- heqayət və diskurs arasında dəyişən xiazm strukturu
 - təkrar olunan "Bundan sonra İsa... başladı" (müq. et. 4:17; 16:21) frazasına əsaslanan teoloji/bioqrafik format - beləcə kitab üç hissəyə bölünür (1:1-4:16; 4:17-16:20; 16:21-28:29)
 - Matta Müjdəsində Əhdi-Ətiqin İsayə dair peyğəmbərliklərinin vurğulamasına "yerinə yetsin" ifadəsi işarə edir (müq. et. 1:22; 2:15,17,23; 4:14; 8:17; 12:17; 13:35; 21:4; 27:9 və 27:35)
- C. "Müjdələr" unikal bir ədəbi janrdır. Bunlar bioqrafik deyildir. Tarixi heqayət deyildir. Teoloji baxımdan mühüm olan seçilmiş hadisələrin mürəkkəb təşkili ilə səciyyələnən ədəbi janrdır. Müjdə müəlliflərinin hər biri İsanın həyatından nəql etdiyi hadisələri və təlimləri xüsusilə hədəf oxucularına görə seçmişdir. Müjdələr müjdəçi traktatlar idi.

VI. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR VƏ İFADƏLƏR

- Məsih, 1:1
- Bakirə qız, 1:23,25
- İmmanuel, 1:23
- Müdrək adamlar, 2:1
- Nazaretli, 2:23
- Tövbə edin, 3:2
- Etiraf edərək, 3:6
- Farisəylər, 3:7
- Sadukeylər, 3:7
- "Onun çarıqlarını daşımağa", 3:11
- "Bu Mənim sevimli Oğlumdur", 3:17
- "məbədin qülləsi", 4:5
- "Qanun və Peyğəmbərlər", 5:17
- "talaq kağızı", 5:31
- "Onun ayaqlarının altındakı kətil", 5:35
- sinaqoq, 6:2
- "Dər qapı", 7:13
- ilahiyyatçı, 8:19
- "cinə tutulmuş", 8:28
- "süfrəyə oturanda", 9:10
- tuluqlar, 9:17
- tütək çalanlar, 9:23
- həvari, 10:2
- boyunduruğum, 11:29,30
- "bu dövr... gələcək dövr", 12:32
- məsəl, 13:3
- dəlicə, 13:25
- "ağsaqqallardan qalan adət-ənənə", 15:2
- Ölülər diyarı, 16:18
- görünüşü dəyişdi, 17:2
- epileptik, 17:15
- "məbəd vergisi", 17:24
- dinar, 20:2,9
- Hosanna ifadəsinin mənası "Gəl, bizi xilas et!"; aramicə mənası "hökmranlıq (filankəsə) olsun", 21:9
- "doğuş ağrıları", 24:8

36. "viranəlik gətirən iyrənc şey", 24:15
37. talant, 25:20
38. "Ali Şuranın hamısı", 26:59
39. "göyün buludları üzərində gəldiyini", 26:64
40. "Qan tarlası", 27:8
41. vali sarayı, 27:27
42. "Qolqota", 27:33
43. "Bəzisi isə şübhə etdi", 28:17

VII. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN ŞƏXSLƏR

1. Zerubbabil, 1:12
2. Hirod, 2:13
3. Davud Oğlu, 9:27
4. Bəşər Oğlu, 10:23
5. Mənim seçdiyim Qulum, 12:18
6. Baal-Zevul, 12:24
7. Hirodiya, 14:6
8. Yunus oğlu Şimon, 16:17
9. "başçı kahinlər və xalqın ağsaqqalları", 21:23
10. hirodçular, 22:16
11. Rabbı, 23:7
12. Qayafa, 26:3
13. Pilat, 27:2
14. Barabba, 27:16
15. Məcdəlli Məryəm, 27:56
16. Yusif adlı bir Arimateyalı, 27:57

VIII. SÜJETDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

1. Bet-Lexem, 2:1
2. Yəhudəya çölü, 3:1
3. Qalileya, 3:13
4. Nazaret, 4:13
5. Kefernəhum, 4:13
6. Sodom və Homorra, 10:15
7. Bet-Sayda, 11:21
8. Sidon, 15:21
9. Filip Qeysəriyyəsi, 16:13
10. Zeytun dağı, 21:1
11. Getsemani, 26:36

IX. MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. Mattada və Lukada olan nəsil şəcərələri niyə bir-birindən fərqlənir?
2. Tamar, Raxav və Rut arasında hansı oxşar cəhətlər vardır?
3. İlyas və Vəftizçi Yəhya arasında hansı oxşar cəhətlər vardır?
4. "Səmavi Padşahlıq" nədir?
5. Şeytan səhrada İsanı sınağa konkret olaraq nə etməyə sövq etməyə çalışırdı?
6. 5:17-ni öz sözlərinizlə izah edin.
7. 5:48-i öz sözlərinizlə izah edin.
8. 7:6-nı öz sözlərinizlə izah edin.
9. Niyə 8:5-13 o qədər qeyri-adi və önəmlidir?
10. 10:38-i öz sözlərinizlə izah edin.
11. 10:19-u öz sözlərinizlə izah edin.

12. Niyə İsa Şənbə günü şəfa verdi?
13. Müqəddəs Ruha qarşı küfr nədir? (12:31-32)
14. Əkinçi məsəlində cücərmə meyvə vermə ilə necə əlaqələndirilir? (13)
15. 13:44-ü öz sözlərinizlə izah edin.
16. 15:11-i öz sözlərinizlə izah edin.
17. 16:20-ni öz sözlərinizlə izah edin.
18. 18:8-i öz sözlərinizlə izah edin.
19. Hər imanlının qoruyan mələyi varmı?
20. 19:17-ni İsanın Allahın Oğlu olması baxımından izah edin.
21. 21:18-19-u öz sözlərinizlə izah edin.
22. İsa 23-cü fəsildə ilahiyyatçılar və fariseylərlə niyə bu qədər sərt danışır?
23. 24:36-nın əhəmiyyəti nədir?

MARK MÜJDƏSİNƏ GİRİŞ

I. GİRİŞ MÜDDƏASI

- A. Qədim imanlılar cəmiyyəti adətən Mark Müjdəsinin surətini çıxartmağa, öyrənməyə və öyrətməyə əhəmiyyət vermirdi, Matta və Luka Müjdələrinə üstünlük verirdi, çünki Mark Müjdəsinə bir növ "qısa versiya" (Müjdənin xülasəsi) olaraq görürdü; daha sonra Avqustin bu fikrin tərəfdarı idi.
- B. Erkən imanlılar cəmiyyətinin yunan ataları və ya II əsr apologetləri (imanı müdafiə edənlər) Mark Müjdəsindən heç o qədər də sitat gətirməyiblər.
- C. Müqəddəs Kitab şərhinin müasir tarixi-qrammatik yanaşmasının meydana gəlməsi ilə Mark Müjdəsi yazılmış olan ilk Müjdə kitabı olaraq yeni əhəmiyyət kəsb etmişdir. Həm Matta, həm də Luka İsanın həyatını təsvir edib əhəmiyyətindən bəhs etdikdə Mark Müjdəsindən istifadə etmişlər. Beləliklə, Mark Müjdəsi imanlılar cəmiyyətinin təməl mətni, İsanın həyatını nəql edən ilk rəsmi əsər olur.

II. JANR

- A. Müjdələr Məsihin müasir bioqrafiyaları və ya tarixçələri deyildir. Bunlar İsanı müxtəlif oxuculara təqdim etmək və imana gətirmək üçün istifadə olunan, teoloji baxımdan mühüm olan seçilmiş mətnlərdir. Bunlar Müjdənin yayılması məqsədilə İsanın həyatını nəql edən "xoş xəbər" əsərləridir (müq. et. Yəh. 20:30-31).
- B. Mark dörd konkret tarixi şəraitdə və dörd teoloji məqsədlə yazır
 - 1. İsanın həyatı və təlimləri
 - 2. Peterin həyatı və xidməti
 - 3. erkən imanlılar cəmiyyətinin ehtiyacları
 - 4. Yəhya Markın müjdəçi məqsədi
- C. Dörd Müjdə Kitabı Yaxın şərq və Yunan-Roma ədəbiyyatında misli olmayan əsərlərdir. Allahdan ilham almış müəlliflərin vəzifəsi, Ruh tərəfindən yönəldilərək İsanın xasiyyətini və/və ya məqsədini açıq şəkildə bildiren təlimlərini və işlərini seçmək idi.

Onlar bu sözləri və işləri müxtəlif cür sıralamışlar. Məsəl üçün, Mattadakı Dağüstü vəzi (Mat. 5-7) Lukadakı Düzənlikdəki vəz ilə müqayisə edin. Açıq-aydın görünür ki, Matta İsanın bütün təlimlərini toplayıb böyük bir vəz şəkildə təqdim etdi, Luka isə eyni təlimləri öz Müjdə kitabının müxtəlif yerlərində verdi. Eləcə də Matta İsanın möcüzələrini bir yerə topladı, Luka isə onları öz Müjdə kitabının müxtəlif yerlərində verdi.

Bu deməkdir ki, Müjdələrin müəllifləri İsanın təlimlərini nəinki seçib sıralayırdı, həm də öz teoloji məqsədlərinə görə uyğunlaşdırırdılar (bax: Fi və Styuart, "Müqəddəs Kitabı necə oxumaq lazımdır" [Fee and Stuart, *How To Read the Bible For All Its Worth*], ss. 113-134). Müjdələri oxuyarkən daim müəllifin hansı teoloji fikri ifadə etməyə çalışdığını soruşmaq lazımdır. Niyə bu hadisə, möcüzə, ibrət dərsi məhz burada verilir?
- D. Mark Müjdəsi, koynə yunancasının Aralıq dənizi xalqlarının ikinci dili olmasına dair yaxşı nümunədir. Markın ana dili (İsanın və I əsr Fələstinindəki bütün yəhudilərin ana dili olduğu kimi) arami dili idi. Mark Müjdəsində sami bir dilin təsiri hiss olunur.

III. MÜƏLLİF

- A. Ənənəvi olaraq bu Müjdə Yəhya Mark və Həvari Peter ilə əlaqələndirilir. Bu əsərin özü (bütün Müjdələr kimi) anonimdir.

- B. Bu Müjdənin Peterin şahadətinə əsaslandığına dair daha bir sübut ondan ibarətdir ki, Peterin şəxsən iştirak etdiyi üç xüsusi əhvalat burada verilmir.
1. suyun üstü ilə yeriməsi (müq. et. Mat. 14:28-33)
 2. Filip Qeysəriyyəsinə On İki şagirdin sözcüsü olaraq imanı iqrar etməsi (müq. et. Mat. 16:13-20) Markda yalnız 8:27-30-dadır və "bu Qayanın üzərində" və "Padşahlığın açarları" ifadələri buraxılıb.
 3. özü və İsa üçün ödədiyi məbəd vergisi (müq. et. Mat. 17:24-27)
Ehtimal ki, Peter təvazökarlığına görə vəzlərində bu hadisələrdən çox danışmayıb.
- C. Erkən imanlılar cəmiyyətinin rəvayəti
- 1.1 Klement, təqr. b.e. 95-ci ildə Romada yazılmışdır, Marka işarə edir ("Hermesin çobanı" [*Shepherd of Hermes*] əsəri kimi).
 2. Hierapolis yepiskopu Papiyin (təqr. b.e. 130-cu ildə), qələmə aldığı "Rəbbin sözlərinin şərh" (Papias, *Interpretation of the Lord's Sayings*) haqqında (b.e. 275-339-cu illər) "İmanlılar cəmiyyəti tarixi"ndə (Eusebius, *Ecclesiastical History*, 3.39.15) bəhs edən Yevseviy deyir ki, Mark Peterin tərcüməçisi idi və Peterin İsağa dair xatirələrini xronoloji yazmasa da, dəqiq yazmışdır. Yəqin ki, Mark Peterin vəzlərini götürüb uyğunlaşdıraraq Müjdə Kitabı şəklinə saldı. Bu məlumatı "ağsaqqal"dan aldığı bildirən Papiy, ehtimal ki, ağsaqqal dedikdə Həvari Yəhyanı nəzərdə tuturdu.
 3. Şəhid Yustin (b.e. 150-ci il) Mark 3:17-ni sitat gətirib əlavə edir ki, bu söz Peterin xatirələrindən irəli gəlir.
 4. Təqribən b.e. 180-ci ildə yazılmış Antimarkion proloqda Mark Müjdəsinin Peterin şahidliyinə əsasən yazıldığı deyilir və Markın Müjdəsinin Peterin vəfatından sonra İtaliyada (rəvayətə görə təqr. b.e. 65-ci ildə Romada) yazdığı bildirilir.
 5. İriney təqr. b.e. 180-ci ildə yazdığı əsərdə Yəhya Markın Peterin tərcüməçisi və vəfatından sonra xatirələrinin tərtibçisi olduğunu deyir (müq. et. Irenaeus, *Contra Haereses* 3:1:2).
 6. İsgəndəriyyəli Klement (b.e. 195-ci il) bildirir ki, Romada Peterin vəzlərini dinləyənlər Markdan bu vəzləri qələmə almasını xahiş etmişdilər.
 7. Təqr. b.e. 200-cü ildə Romada yazılmış Muratorinin parçası (yəni kanon), mətni tam olmasa da, təsdiq edir ki, Yəhya Mark Peterin vəzlərini qələmə almışdı.
 8. Tertullian (b.e. 200-cü il) "Markionun əleyhinə" əsərində (Tertullian, *Against Marcion*, 4:5) deyir ki, Mark Peterin xatirələrini nəşr etmişdir.
 9. "Şərhinin Müqəddəs Kitab Təfsiri"ndə (*The Expositor's Bible Commentary*, Cild 2, s. 606) Uolter Uesselin (Walter Wessel) maraqlı bir mülahizəsi vardır. O qeyd edir ki, erkən imanlılar cəmiyyətinin yuxarıda bəhs edilmiş rəvayətləri cəmiyyətin müxtəlif coğrafi mərkəzlərindəndir
 - a. Papiy Kiçik Asiyadandır
 - b. Antimarkion proloq və Muratorinin parçası Romadandır
 - c. İriney (müq. et. Irenaeus, *Adv. Haer.* 3.1.1) Fransadakı Liondandır. İrineyin rəvayəti həmçinin Şimali Afrikalı Tertullianın (müq. et. Tertullian, *Adv. Marc.* 4.5) və Misirli İsgəndəriyyəli Klementdə (müq. et. Clement of Alexandria, *Hypotyposes* 6; Yevseviyin "İmanlılar cəmiyyətinin tarixi"ndə [Eusebius, *Eccl. His.*, 2.15.1-2; 3.24.5-8; 6:14:6-7] verdiyi sitata əsasən) tapılır. Rəvayətin erkən məsihçiliyin yayıldığı yerlərin hamısında qəbul olduğunu göstərən bu coğrafi müxtəliflik həmin rəvayətin etibara layiq olduğunu təsdiqləyir.
 10. Yevseviyin "İmanlılar cəmiyyətinin tarixi"ne (Eusebius, *Eccl. His.* 4:25) əsasən, Origen (b.e. 230-cu il) "Matta təfsiri"ndə (Origen, *Commentary on Matthew*) (Mark Müjdəsinin bilinən ən erkən təfsiri V əsrə aiddir) deyir ki, Mark öz Müjdəsinin Peterin dediklərinə əsasən yazmışdır.
 11. Yevseviyin özü "İmanlılar cəmiyyətinin tarixi"ndə (Eusebius, *Eccl. His.* 2.15) Mark Müjdəsindən danışır deyir ki, Mark Peterin vəzlərini dinləyicilərinin xahişi üzrə yazıb ki, bunlar bütün imanlılar cəmiyyətlərində oxunsun. Yevseviy bu rəvayəti İsgəndəriyyəli Klementin əsərlərinə əsaslandırır.

- D. Yəhya Mark haqqında bildiklərimiz
1. Onun anası Yerusəlimdə tanınmış bir imanlı idi, evində cəmiyyət toplaşır (ehtimal var ki, İsanın son Süfrəsi orada keçirilib, müq. et. Mark 14:14-15; Həv. 1:13-14; Həv. 12:12). Ola bilsin, Getsemanidən qaçan adı bildirilməyən adam Mark olsun (Mark 14:51-52).
 2. O, əmisi Barnabaya (müq. et. Kol. 4:10) və Paula qoşularaq Yerusəlimə qayıdıb (Həv. 12:25).
 3. O, birinci müjdəçi səyahətində Barnaba və Paulla birlikdə idi (Həv. 13:5), ancaq birdən evə qayıtdı (Həv. 13:13).
 4. Daha sonra Barnaba Markı ikinci müjdəçi səyahətinə götürmək istəyəndə Paulla Barnaba arasında ciddi fikir ayrılığı oldu (Həv. 15:37-40).
 5. Daha sonra o, Paulla barışdı, onun dostu və həmkarı oldu (Kol. 4:10; 2Tim. 4:11; Flm. 24).
 6. O, böyük ehtimalla Romada, Peterin də həmkarı və yoldaşı oldu (1Pet. 5:13).
- E. Güman ki, 14:51-52-də Markın İsanı şəxsən tanıdığı təsdiqlənir, çünki İsa həbs ediləndən sonra Getsemani bağından çıpaq qaçan cavan oğlan yəqin ki Markın özü olub. Bu tamamilə gözlənməyən qeyri-adi bir detal böyük ehtimalla Markın şəxsi təcrübəsini əks etdirir.

IV. TARİX

- A. Bu Müjdə, yəqin ki, Peterin vəzlərinə əsasən nəql olunan İsanın həyatı, işləri və təlimlərinə dair bir şahidin hekayəsi və şərhidir. Peterin vəzləri, Antimarkion proloq və İrineyə əsasən, Peterin vəfatından sonra tərtib edildi və yayıldı (İriney bunun həmçinin Paulun vəfatından sonra olduğunu əlavə edir). Peter və Paul Neronun hakimiyyəti zamanı (b.e. 54-68-ci illər) Romada (imanlılar cəmiyyətinin rəvayəti) şəhid edilmişlər. Dəqiq tarixlər məlum deyildir, lakin bu rəvayət doğrudursa, Mark Müjdəsi 60-cı illərin ortalarında yazılmışdır.
- B. Ehtimal var ki, Antimarkion proloq və İriney Peterin vəfatından deyil, Romadan ayrılmasından bəhs edir ("çixış" sözü işlənir). Rəvayətdə (Yustin və Hippolit) Peterin Klavdinin padşahlığında (b.e. 41-54-cü illər) Romanı ziyarət etdiyi bildirilir (Yevseviy, "İmanlılar cəmiyyətinin tarixi" [Eusebius, *Eccl. His.* 2.14.6]).
- C. Luka Həvarilərin İşləri Kitabını Paulun 60-cı illərin əvvəllərində hələ həbsdə olması ilə başa çatdırır. Əgər Luka öz Müjdəsində həqiqətən Markdan istifadə etdisə, Müjdəsi Həvarilərin İşlərindən öncə və nəticə etibarilə 60-cı illərin əvvəllərindən də öncə yazılmışdır.
- D. Mark Müjdəsinin müəllifi və tarixi bu (və ya hər hansı başqa) Müjdənin tarixi/teoloji/müjdəçi həqiqətlərinə heç təsir etməz. Bu kitablarda baş rol bəşəri müəllifin deyil, İsanındır.
- E. Təəccüblüdür ki, Müjdələrdən heç biri (hətta b.e. 95-96-cı ildə yazılmış Yəhya Müjdəsi) b.e. 70-ci ildə baş vermiş Yerusəlimin süqutundan bəhs etmir (müq. et. Mat. 24; Mark 13; Luka 21). Mark Müjdəsi, yəqin ki, bu hadisədən əvvəl yazılmışdır. Hətta ola bilər ki, Matta Müjdəsi və Luka Müjdəsi yəhudiliyin başına gəlmiş bu böyük mühakimədən əvvəl yazılmışdır. Sadəcə olaraq etiraf etmək lazımdır ki, Sinoptik Müjdələrin yazılmasının dəqiq tarixləri (və bir-biri ilə ədəbi əlaqəsi) hal-hazırda məlum deyildir.

V. OXUCULAR

- A. Erkən imanlılar cəmiyyətinin bir neçə müəllifi Mark Müjdəsini Roma ilə əlaqələndirirlər.
1. 1 Peter 5:13
 2. Antimarkion proloq (İtaliya)
 3. İriney (Rom, müq. et. Irenaeus, *Adv. Haer.* 3.1.2)
 4. İsgəndəriyyəli Klement (Roma, müq. et. Yevseviy, "İmanlılar cəmiyyətinin tarixi" [Eusebius *Eccl. Hist.* 4.14.6-7; 6.14.5-7])
- B. Mark öz Müjdə Kitabını nə məqsədlə yazdığını konkret açıqlamır. Məqsədinə dair bir neçə fərziyyə vardır.

1. konkret olaraq romalılara ünvanlanmış (müq. et. 1:15; 10:45) müjdəçi traktat (müq. et. 1:1)
 - a. Yəhudi realiləri şərh olunur (müq. et. 7:3-4; 14:12; 15:42)
 - b. Arami sözləri tərcümə olunur (müq. et. 3:17; 5:41; 7:1,34; 10:46; 14:36; 15:22,34)
 - c. çoxlu latin sözlər işlədilir (müq. et. cəllad, 6:27; sextanus, 7:4; census, 12:14; quadrans (kodrant), 12:42; praetorium (vali sarayı), 15:16; centurio (yüzbaşı), 15:39; flagellare, 15:42)
 - d. İsa ilə əlaqədar olaraq "bütün", "hər" kimi sözlərin işlədilməsi
 - (1) Fələstindəki adamlar üçün "bütün", "hər" kimi sözlərin işlədilməsi (müq. et. 1:5,28,33,39; 2:13; 4:1; 6:33,39,41,55)
 - (2) bütün insanlar üçün "bütün" sözünün işlədilməsi (müq. et. 13:10)
2. B.e. 64-cü ildə Romada baş vermiş və Neronun məsihçiləri təqsirkar elan etdiyi yangından sonra imanlılara qarşı başlanan qorxunc təqiblər. Mark təqiblərdən tez-tez bəhs edir (müq. et. İsanın iztirabları 8:31; 9:39; 10:33-34,45 və davamçılarının iztirabları 8:34-38; 10:21,30,35-44).
3. Məsihin təxir edilən ikinci gəlişi
4. İsanı öz gözləri ilə görmüş şahidlərin, xüsusən həvarilərin vəfat etməsi
5. geniş yayılmış məsihçi cəmiyyətlərində bidətlərin meydana gəlməsi
 - a. İmanlıları yəhudiləşdirməyə çalışanlar (Qalatiyalılar)
 - b. Qnostiklər (1 Yəhya)
 - c. a. və b. (Kolosselilər və Efeslilər; 2 Peter 2)

VI. STRUKTUR

- A. Mark Müjdəsinin üçdə birində İsanın həyatının son həftəsi ön plana çıxır. İsanın əzab həftəsinin teoloji əhəmiyyəti aşkardır.
- B. Erkən imanlılar cəmiyyətinin rəvayətinə görə, Mark Müjdəsi Peterin vəzlərinə əsasən (yəqin ki, Romada) yazılmışdır, buna görə bu Müjdədə nə İsanın, nə də Yəhyanın doğulmasından niyə bəhs edilmədiyi aydın olur. Mark Müjdəsi Peterin təcrübəsinin başladığı yerdən başlayır – İsa artıq otuz yaşlarında və Məsihin yolunu hazırlayan Vəftizçi Yəhyanın tövbə və iman təliminə etiqadi cəhətdən bağlıdır.

Peter öz vəzlərində, yəqin ki, "Allah Oğlu" və "Bəşər Oğlu" ifadələrindən istifadə etmişdir. Peterin İsanın şəxsinə dair etiqadı bu Müjdədə öz əksini tapmışdır. Əvvəllər böyük müəllim və şəfa verən olan İsa sonra Məsih olaraq dərk edilir! Bu Məsih gözlənən hərbi rəhbər deyil, İztirab çəkən Qul idi (müq. et. Yeş. 53).
- C. Mark Müjdəsinin coğrafi bölgələrə görə strukturu digər Sinoptik Müjdələrdəki (yəni Matta və Lukada) kimidir
 1. Qalileyadakı xidməti (1:14-6:13)
 2. Qalileyadan kənardakı xidməti (6:14-8:30)
 3. Yerusəlimə səfər (8:31-10:52)
 4. Yerusəlim bölgəsində son həftə (11:1-16:8)
- D. Hətta belə ehtimal var ki, Mark Müjdəsinin strukturu həvarilərin erkən vəzlərinə bənzəyir (yəni Həv. 10:37-43, müq. et. Ç.H. Dodd, "Əhdi-Cədid Araşdırmaları" [C. H. Dodd, *New Testament Studies*, ss. 1-11]). Əgər bu həqiqətdirsə, onda yazılı Müjdələr şifahi rəvayətlər (*kerygma*) dövrünün zirvə nöqtəsidir. Yəhudilikdə şifahi təlim yazılı mətnlərdən üstün sayılırdı.
- E. Mark Müjdəsinin səciyyəvi xüsusiyyəti, İsanın həyatının sürətli gedişlə nəql olunmasıdır (məs. "dərhal", 1:12). Mark uzun təlimləri yazmır, hadisədən hadisəyə sürətlə keçir (onun "dərhal" sözündən tez-tez istifadə etdiyinə diqqət yetirin). Mark Müjdəsi İsanı hərəkətləri ilə tanıdır. Lakin bu sürətli hekayət onu öz gözləri ilə görmüş şahidin (yəni Peterin) verdiyi detallardan ibarətdir.

VII. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR VƏ İFADƏLƏR

1. tövbə edib vəftiz olunması, 1:4
2. dəvə yunundan paltar, 1:6
3. göyərçin kimi, 1:10
4. qırx gün, 1:13
5. Allahın Padşahlığı yaxınlaşıb, 1:15
6. sinaqoq, 1:23
7. küfr, 2:7
8. ilahiyyatçılar, 2:6
9. tuluqlar, 2:22
10. məsəllər, 4:2
11. paltar, 5:27
12. farisəylərin mayası, 8:15
13. Çəkil qarşından, Şeytan, 8:33
14. görünüşü dəyişdi, 9:2
15. cəhənnəm, 9:47
16. bütün xalqlar üçün dua evi, 11:17
17. dinar, 12:15
18. Pasxa, 14:1
19. nard, 14:3
20. bu kasanı, 14:36
21. Vaxt yetişdi, 14:41
22. Hazırlıq günü, 15:42
23. Həftənin ilk günü, 16:2

VIII. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN ŞƏXSLƏR

1. Şimon, 1:16
2. Zavday, 1:20
3. natəmiz ruh, 1:23
4. Levi, 2:14
5. Evyatar, 2:26
6. Kənançı, 3:18
7. Baal-Zevul, 3:22
8. Qoşun (Legion), 5:9
9. Padşah Hirod, 6:14
10. Hirodiya, 6:17
11. Suriya Finikiyasında doğulmuş, 7:26
12. Bartımay, 10:46
13. qeysər, 12:14
14. viranəlik gətirən iyrənc şey, 13:14
15. seçilmişlər, 13:20
16. yalançı məsihlər, 13:22
17. Başçı kahinlər, 14:1
18. Abba, 14:36
19. Ali Şura, 14:55
20. Barabba, 15:7, 11
21. Kirenalı Şimon, 15:21
22. Şalomit, 15:40
23. yüzbaşı, 15:45

IX. SÜJETDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

1. Yəhudeya, 1:5
2. Yerusəlim, 1:5
3. İordan çayı, 1:5
4. Nazaret, 1:9
5. Qalileya, 1:9
6. Kefernahum, 1:21
7. İdumeya, 3:8
8. Sur, 3:8
9. Sidon, 3:8
10. Gerasalılar, 5:1
11. Dekapolis, 5:20
12. Bet-Sayda, 6:45
13. Dalmanuta, 8:10
14. Yerixə, 10:46
15. Zeytun dağı, 11:1
16. Getsemani, 14:32

X. MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. Ruhla vəftiz nə deməkdir? (1:8)
2. Yeni əhdin tələbləri nədir? (1:15)
3. İsanı dinləyənlər niyə Onun təliminə təəccüblənirdilər? (1:22)
4. İsa cinlərə danışmağa niyə izin vermədi? (1:34)
5. İsa şəfa verdiyi adamlara heç kəsə bu barədə bir söz deməməyi niyə tapşırırdı? (1:43)
6. 2-ci fəsildə İsanı niyə küfrdə ittiham etdilər?
7. 2:17-ni öz sözlərinizlə izah edin.
8. İsa Şənbə günü niyə o qədər tez-tez şəfa verirdi?
9. İsa niyə məsəllərlə öyrədirdi? (3:10-13)
10. Əkilən toxun məsəlini öz sözlərinizlə izah edin (4:3-9).
11. İsa Öz doğma şəhərində niyə çox möcüzə yarada bilmədi? (6:4-6)
12. 6-cı fəsildə İsa niyə suyun üstü ilə yeridi?
13. 7:6-7-də sitat gətirilən Yeşayanın peyğəmbərliyini izah edin.
14. 7:15-i öz sözlərinizlə izah edin.
15. Niyə Mark İsanın dediyini aramicə sitat gətirir?
16. 8:38-i öz sözlərinizlə izah edin.
17. Niyə fariseylər 10-cu fəsildə İsağa boşanma haqqında sual verirlər?
18. Şagirdlər İsanın 10:25-də dediyinə niyə təəccübləndilər (10:26)?
19. Niyə İsa 11-ci fəsildə sıpaya mindi?
20. Niyə İsa 11-ci fəsildə məbədi təmizləyir?
21. 11:28-də verilən suallar niyə bu qədər önəmlidir?
22. 12-ci fəslin başındakı məsəl niyə o qədər təsirlidir və bu məsəl kimə aiddir?
23. Əhdi-Ətiqin ən böyük əmri nədir?
24. 13:30-u şərh etmək niyə bu qədər çətindir?
25. 15:34-ü öz sözlərinizlə izah edin.

LUKA MÜJDƏSİNƏ GİRİŞ

I. GİRİŞ MÜDDƏASI

- A. Luka Müjdəsi, ən uzun Müjdə Kitabıdır. Luka Müjdəsi və Həvarilərin İşləri (İbraniyə Məktubun müəllifi Paul deyilsə) Əhdi-Cədidin tək müəllif tərəfindən yazılmış ən uzun hissəsidir və bunu yazan müəllif yəhudi deyildir və ikinci nəsil məsihçidir!
- B. Luka, Əhdi-Cədid müəllifləri arasında (bəlkə İbraniyə Məktubun müəllifi istisna olmaqla) ən yaxşı koyne yunancası ilə yazan müəllifdir. Yunan dilinin Lukanın ana dili olduğu bəllidir. O həmçinin təhsilli adam və həkim idi (müq. et. Kol. 4:14).
- C. Luka İsanın yəhudi başçılarından heç əhəmiyyət vermədikləri adamlara qarşı məhəbbət və qayğı göstərdiyini vurğulayır:
1. qadınlar (məs. Məryəm, Elizavet, Xanna, Məryəm, Marta və s.)
 2. yoxsullar (müq. et. Lukadakı bəxtiyarlıq vədləri, 6:20-23; və var-dövlət haqqındaki təlimləri, müq. et. 12:13-21; 16:9-13,19-31)
 3. ictimai, irqi və dini səbəblərə görə nifrət edilənlər
 - a. əxlaqsız qadınlar (müq. et. 7:36-50)
 - b. samariyalılar (müq. et. 9:51-56; 10:29-37; 17:11-16)
 - c. cüzamlılar (müq. et. 17:11-19)
 - d. vergiyiğənlar (müq. et. 3:12-13; 18:9-14;19:1-10)
 - e. cinayətkarlar (cf.müq. et. 23:35-43)
- D. Luka Məryəmin xatirələrini (Həvarilərin İşlərinin ilk iki fəsli) və bəlkə də həmçinin nəsil şəcərəsini (3:23-38) qələmə aldı. Lukanın Müjdəsində İsanın həm yəhudilərə, həm də başqa millətlərə qayğı göstərməsi təsvir olunur.

II. MÜƏLLİF

- A. Erkən imanlılar cəmiyyətinin anonim rəvayəti
1. İriney (b.e. 175-195-ci illər, "Bidətlərin əleyhinə", [Irenaeus, *Against Heresies*, 3.1.1; 3.14.10]) konkret olaraq bildirir ki, Luka Paulun vəz etdiyi müjdəni kitaba yazmışdır.
 2. Luka Müjdəsi üçün Antimarkion proloqda (b.e. 175-ci il) Luka Müjdəsinin müəllifinin Luka olduğu bildirilir.
 3. Tertullian (b.e. 150-160-220/240-cı illər; "Makrionun əleyhinə" [Tertullian, *Against Marcion*, 4:2,3; 4: 5,3]) deyir ki, Luke Paulun vəz etdiyi müjdəni qələmə almışdır.
 4. Muratorinin parçasında (b.e. 180-200-cü illər) bu kitabın müəllifinin Luka olduğu bildirilir və Luka Paulun yol yoldaşı və həkim adlandırılır. Həmçinin onun bu kitabı eşitdiklərinə (yəni şahidlərdən aldığı müsahibələrə) əsasən yazdığı deyilir.
 5. Origenin Matta Müjdəsinə dair təfsirindən Yevseyiyn gətirdiyi sitata əsasən ("İmanlılar cəmiyyətinin tarixi" [Eusebius, *Hist. Eccl.* 6.25.6]), Origen bu Müjdənin Luka tərəfindən yazıldığını bildirir.
 6. Yevseyiyn özünü də ("İmanlılar cəmiyyətinin tarixi" [Eusebius, *Hist. Eccl.* 3.4.2,6-7]) Lukanın həm Luka Müjdəsinə, həm də Həvarilərin İşlərini yazdığını təsdiq edir.
- B. Lukanın bu Müjdənin müəllifi olduğuna dair daxili sübut
1. Bu Müjdə, Müqəddəs Kitabdakı mətnlərin çoxu kimi, anonimdir
 2. Luka Müjdəsi və Həvarilərin İşləri, bu kitabların müqəddimələrindən göründüyü kimi, iki cilddən ibarət tək əsədirsə, onda Həvarilərin İşlərinin "biz" ilə yazılmış hissələri (müq. et. 16:10-17; 20:5-16; 21:1-18; 27:1-28:16) müəllifin Paulun müjdəçi fəaliyyətinin şahidi olduğuna işarə edir.

3. Luka Müjdəsinin müqəddiməsinə (müq. et. 1:1-4) görə, Luka İsanın həyatına tarixçi kimi yanaşaraq şahidlərin anladıklarını tətqiq etmişdir; bu göstərir ki, Luka ikinci nəsil imanlı idi. Luka Müjdəsinə Giriş həmçinin Həvarilərin İşlərinə də aiddir. Luka Müjdəsi və Həvarilərin İşləri bir az üst-üstə gəlirlər (dirilmədən sonrakı hadisələr).

III. LUKA HAQQINDA

- A. Luka Müjdəsi üçün Antimarkion proloq (b.e. 175-ci il)
1. Suriya Antakyasında anadan oldu
 2. həkim
 3. subay
 4. Paulun ardıcılı
 5. Axayyadan yazırdı
 6. 84 yaşında Betiyada vəfat etmişdir
- B. Qeysəriyyəli Yevseviy (Eusebius of Casarea, b.e. 275-339-cu illər), "İmanlılar cəmiyyətinin tarixi"ndə (Eusebius, *Hist. Eccl.* III.4.2)
1. Antakyadan
 2. Paulun müjdəçi yoldaşı
 3. Luka Müjdəsinin və Həvarilərin İşlərinin müəllifi
- C. İyeronim (b.e. 346-420-ci illər, [Jerome, *Migna* XXVI. 18])
1. Axayyadan yazırdı
 2. Betiyada vəfat etmişdir
- D. Ali təhsilli adam idi
1. koyne yunancasında qrammatik cəhətdən əla yazırdı
 2. geniş söz ehtiyatı (xüs. tibbi və dənizçilik terminləri)
 3. tədqiqat metodları (müq. et. 1:1-4)
 4. yəqin ki, o həkim idi (müq. et. Kol. 4:14). Həmçinin Markın həkimlər haqqında dediyi mənfəi sözlər (Mark 5:2-də) paralel mətni olan Luka 8:43-də buraxılmışdır. Luka tibb, müalicə, xəstəliklər və sairə aid sözləri ən azından 300 dəfə işlətməmişdir (müq. et. U.K. Hobart, "Lukanın tibbi lüğəti" [W. K. Hobart, *The Medical Language of Luke*]; yaxud, daha yaxşısı, A. Harnack, "Həkim Luka" [A. Harnack, *Luke the Physician*]).
- E. O, yəhudi deyil idi
1. Paul Kol. 4:10-11-də sadaladığı köməkçilərini ("sünnətliyərdən" olanlar) digər köməkçilərindən (Epafra, Luka və Dima) ayırd edir.
 2. Həv. 1:19-da Luka "öz dillərində" dedikdə arami dilini nəzərdə tutur və bununla bildirir ki, onun ana dili aramicə deyil idi.
 3. Luka öz Müjdəsində fariseylərlə yəhudi şifahi qanunu haqqındakı bütün mübahisələri buraxır.
- F. Çox təəccüblüdür ki, Əhdi-Cədidin ən böyük hissəsini yazmış, ən uzun Müjdənin müəllifi İsanın yanında olan həvarilərdən biri, Onu öz gözləri ilə görən bir şahid deyil idi, lakin başqa millətə mənsub bir adam idi. Ancaq bu, təfriqəçilərin iddiası deyil, erkən imanlılar cəmiyyətinin ümumi rəvayətidir!

IV. YAZILMA TARİXİ

- A. Aşağıdakılar arasındakı əlaqəni heç kəs dəqiq bilmir: (1) Lukanın tədqiqat qeydləri (yəqin ki, o, Paul Qeysəriyyədə həbsdə ikən bunları etmişdir [müq. et. Həv. 23-26 və xüs. 24:27]); (2) əsərin son variantı (bildiyimiz Luka Müjdəsi); (3) Luka Müjdəsi və Həvarilərin İşlərinin yayılması (Teofilə və ya Teofil üçün).

- B. Bu Müjdə, yəqin ki, b.e. 95-ci ildən əvvəl yazılmışdır - əgər I Klementdə Həvarilərin İşlərindən sitatlar gətirilsə və Həvarilərin İşləri Luka Müjdəsindən sonra yazılmışdırsa
- 1.Həv. 13:22 – I Klement, 18:1
 - 2.Həv. 20:36 – I Klement, 2:1
- C. Həvarilərin İşləri, yəqin ki, romalı general Titin Yerusəlimi darmadağın etməsindən (b.e. 70-ci il) əvvəl yazılmışdır
- 1.bunların ölümündən bəhs edilmir
 - a. Həvari Yaqub (b.e. 62-ci il)
 - b. Həvari Paul (b.e. 64-67-ci il)
 - 2.Həv. 7-ci fəsildə Stefanın vəzində məbədın dağılmasından bəhs edilmir, halbuki bu hadisə Allahın yəhudiliyi mühakimə etməsinə dair əla bir sübut olardı
 - 3.Həv. 21-də Paul Yerusəlimi ziyarət edir və Luka b.e. 70-ci ildən sonra yazsaydı, yəqin ki, öz Müjdəsində Yerusəlimin darmadağın edilməsindən bəhs edərdi
- D. Əgər Luka öz Müjdəsini Mark Müjdəsinə əsasən qurubsa və/və ya Luka onu Fələstində apardığı tədqiqata yaxın bir zamanda yazıbsa, onda bu Müjdə 50-ci illərin sonları - 60-cı illərin başlarında yazılmışdır (və Həvarilərin İşləri ondan bir az sonra, Paul hələ Romada məhbus ikən, b.e. 62-63-cü illərdə yazılmışdır).

V. OXUCULAR

- A. Bu Müjdə Teofilə ünvanlanmışdır (müq. et. Luka 1:1-4; Həv. 1:1). Teofilin kimliyi barədə bir neçə fərziyyə vardır:
- 1.romalı bir dövlət xadimi, çünki Luka 1:3-də (Azərbaycan dilinə tərcümədə 1:1-də) Luka ona "hörmətli" deyir və eyni titul həmçinin Feliksə (müq. et. Həv. 23:26; 24:3) və Festə (müq. et. Həv. 26:25) dair işlənir
 - 2.dövlətli bir hami (Teofil yəhudilərdə və yunanlarda rast gəlinən bir ad idi), Luka Müjdəsi və Həvarilərin İşləri kitablarının yazılması, surətlərinin çıxardılması və intişar edilməsi ilə bağlı xərcləri ödəməkdə yardım göstərən adam.
 - 3.onun adının mənası "Allah sevdi" və ya "Allahu sevən"dir, buna görə bu ad üstüörtülü şəkildə bir məsihiyyə də işarə edə bilərdi
- B. Luka Müjdəsi başqa millətlərdən olan oxucular üçün nəzərdə tutulmuşdur
- 1.Yəhudi adət-ənənələrini izah edir
 - 2.Müjdə bütün insanlar üçündür (müq. et. 2:10)
 - 3."Bütün bəşər"ə aid olan vədlərin hamısı burada sitat gətirilir (müq. et. 3:5-6, burada Yeşaya 40-cı fəsildən sitat gətirilir)
 - 4.nəsil şəcərəsi Adəmə qədər gedib çıxır (yəni bütün insanlar, müq. et. 3:38)
 - 5.Allahın başqa millətlərə olan məhəbbətinə dair çoxlu misallar (məs. Luka Məsihin ziyafətinə dəvət olunanların hüdudlarını genişlədir, 13:29)
 - 6.Əhdi-Ətiqdən gətirilən misallar Allahın başqa millətlərə olan məhəbbətini bəyan edir (müq. et. 2:32; 4:25-77)
 - 7.Luka Müjdəsində Məsihin böyük tapşırığı – günahların bağışlanması bütün millətlərə vəz edilməlidir (müq. et. 24:47)

VI. LUKANIN ƏSƏRLƏRİNİN MƏQSƏD(LƏR)İ

- A. Hər Müjdə Kitabı müjdəçilik məqsədilə yazılmış, konkret bir qrupa mənsub olan insanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur (müq. et. Yəh. 20:30-31)
- 1.Matta Müjdəsi yəhudilər üçün
 - 2.Mark Müjdəsi romalıları üçün
 - 3.Luka Müjdəsi başqa millətlər üçün
 - 4.Yəhya Müjdəsi başqa millətlər üçün

Yalnız Luka Yetmiş şagirdin missiyasından bəhs edir (müq. et. 10:1-24). Rabbilər üçün 70, dünya dillərinin sayı idi (müq. et. Yar. 10). İsanın 70 şagirdini xoş xəbəri yaymağa göndərməsi o mənə verir ki, Müjdə bütün insanlar üçündür.

B. Mümkün olan digər məqsədlər

1. Məsihin təxir edilən ikinci gəlişi məsələsinə toxunmaq üçün

- a. Luka 21-ci fəsil, Məsihin tez qayıdacağını və dünyanın sonunun yaxında baş verəcəyini öyrədən Matta 24-cü fəslə və Mark 13-cü fəslə bənzəyir, amma bunlardan bir az fərqlənir.
- b. Luka Müjdənin bütün dünyaya yayılmasından bəhs edir və bu iş üçün xeyli zaman lazımdır (müq. et. 24:47).
- c. Luka həmçinin (Paul kimi) Allahın Padşahlığının artıq gəlmiş olduğunu (müq. et. 10:9, 11; 11:20; 17:21) və eyni zamanda hələ gələcəyini vurğulayır.
- d. Məsihçi ilahiyatçıların fikir və mübahisələri "Ankor Müqəddəs Kitabı"nda (The Anchor Bible, Cild 28, ss. 231-235) yaxşı xülasə edilir.

2. Məsihçiliyi Roma hökumət adamlarına izah etmək (Həvarilərin İşləri kimi)

- a. kitabın müqəddiməsində işlənən "hörmətli" titulu
- b. Luka 23-cü fəsildə Pilat, "Mən bu Adama təqsirkar görmədim" deyə üç dəfə elan edir (müq. et. 23:4, 14-15, 22)
- c. Həvarilərin İşlərində hökumət adamları müsbət şəkildə təsvir olunur, Paul romalı başçılara hörmətlə müraciət edir və onlar da Paula müsbət cavab verirlər (müq. et. Həv. 26:31-32)
- d. İsa çarlığa çəkiləndə romalı yüzbaşı Ona müsbət şəhadət verir (müq. et. Luka 23:47)

C. Lukanın əsərlərinin məqsədləri üçün mühüm rol oynayan özünəməxsus teoloji mövzuları vardır

1. Luka bəzi insan qruplarına xüsusi diqqət göstərir.

- a. Yoxsullara (varlılarla müqayisədə; məs. Luka Müjdəsindəki bəxtiyarlıq vədləri, 6:20-23)
- b. Səfillərə
 - (1) əxlaqsız qadınlara (müq. et. Luka 7:36-50)
 - (2) samariyalılara (müq. et. Luka 9:51-56; 10:29-37)
 - (3) evdən qaçan üsyankar uşaqlara (müq. et. Luka 15:11-32)
 - (4) vergiyiğanlara (müq. et. Luka 19:1-10)
 - (5) cüzamlılara (müq. et. Luka 17:11-19)
 - (6) cinayətkarlara (müq. et. Luka 23:39-43)

2. Luka Yerusəlimdəki məbəddən danışır. Bu Müjdə yəhudilərlə Müqəddəs Yazılardan başlayır (İsa Əhdi-Ətiqdəki peyğəmbərliyi yerinə yetirir), lakin yəhudilər Onu rədd edirlər (müq. et. 11:14-36), O da bütün dünyanın Xilaskarı olur (müq. et. 10:1-24) və onların məbədini Özü ilə əvəz edir (müq. et. ??).

VII. LUKA MÜJDƏSİNİN MƏNBƏLƏRİ

A. Matta, Mark və Luka (Sinoptik Müjdələr) arasındakı əlaqəyə dair bir sıra fərziyyələr meydana gəlmişdir.

1. Erkən imanlılar cəmiyyətinin rəvayəti, bu Müjdənin Həvari Paulun müjdəçi səyahətlərində yol yoldaşı olmuş yunan bir həkim Luka tərəfindən yazıldığı barədə yekdildir.
2. Təqribən b.e. 1776-cı ildə A.E. Lessinq (A. E. Lessing) və sonra 1818-cil ildə Qizeler (Gieseler) Sinoptik ("birlikdə görmək") Müjdələrin təşəkkülünün şifahi mərhələsi nəzəriyyəsini irəli sürmüşlər. Lessinqin fikrincə, bu müəlliflərin hamısı daha erkən şifahi rəvayətdən istifadə edib və onu öz hədəf oxucularına görə uyğunlaşdırıblar.
 - a. Matta: Yəhudilər
 - b. Mark: Romalılar
 - c. Luka: Başqa millətlərHər biri məsihçiliyin ayrı bir coğrafi mərkəzi ilə əlaqəli idi.

- a. Matta: Antakya, Suriya və ya Yəhudəya
- b. Mark: Roma, İtaliya
- c. Luka: Dəniz kənarındaki Qeysəriyyə, Fələstin və ya Axayya
- d. Yəhya: Efes, Kiçik Asiya

3. XIX əsrin əvvəllərində Y. Y. Qrizbax (J. J. Griesbach) Matta və Lukanın İsanın həyatını bir-birindən tamamilən müstəqil olaraq təsvir etdiklərini fərz etmişdir. Sonra Mark bu iki Müjdəni bir-birinə yaxınlaşdırmağa çalışaraq qısa Müjdəsini yazıb.

4. XX əsrin əvvəllərində H. Y. Holtsman (H. J. Holtzmann) əvvəlcə Mark Müjdəsinin yazıldığını, sonra Matta və Lukanın bu Müjdədən və eləcə də İsanın sözlərinin yazıldığı "Q" hərfi ilə işarə olunan (almanca *quelle* yaxud "mənbə") əsərdən istifadə etdiklərini fərz etmişdir. Bu fərziyyəyə "iki mənbə nəzəriyyəsi" deyilir (1832-ci ildə Fredrik Şlayermaxer [Fredrick Schleiermacher] bu nəzəriyyənin tərəfdarı idi).

Bəziləri fərz edir ki, İsanın dediyi sözlərdən ibarət olan bu əsər quruluşca Əhdi-Ətiq hikmət ədəbiyyatına bənzəyirdi və Papiy Mattanın yazdığı əsərdən bəhs etdikdə bunu nəzərdə tuturdu. Məsələ orasındadır ki, bu əsərin bircə nüsxəsi bizə gəlib çatmamışdır. Müjdələrə bu qədər çox ehtiramla yanaşan, onları qoruyan imanlılar cəmiyyəti İmanın Banisinin dediyi sözlərdən ibarət olan həm Mattanın, həm də Lukanın istifadə etdiyi bu qiymətli əsəri necə qorumamışdır?

5. Daha sonra B. H. Striter (B. H. Streeter) "iki mənbə nəzəriyyəsi" üzərində qurulmuş və bir az dəyişdirilmiş "dörd mənbə" adlandırdığı nəzəriyyəni fərz etmişdir (buna əsasən, "proto-Luka", Mark və "Q" mənbələrindən istifadə olunub).

6. Sinoptik Müjdələrin təşəkkülünə dair sözügedən nəzəriyyələr əsassızdır. "Q" mənbəyinə ya da "proto-Luka"ya dair heç bir tarixi sübut yoxdur və bunu əsaslandırın heç bir əlyazma yoxdur.

Müasir ilahiyyatçılar Müjdələrin təşəkkülündən və ya kimlər tərəfindən yazıldığından xəbərsizdir (bu, Əhdi-Ətiqdəki Qanuna və erkən dövr peyğəmbərlərinə də aiddir). Ancaq bu məlumatlılıq həmin yazıların ilahi ilhamla yazılmış və etibarlı olduğuna dair imanlılar cəmiyyətinin inancına heç təsir etmir.

7. Sinoptiklərin Müjdələri arasındakı struktur və söz oxşarlıqları açıq-aşkardır, lakin çoxlu fərqləri də gözə çarpır. Eyni hadisələri görmüş şahidlərin dedikləri adətən bir-birindən fərqlənir. Erkən imanlılar cəmiyyəti bu üç şahidin dediklərinin arasındakı fərqlərə görə narahat olmurdu.

Ola bilsin, bu "ziddiyyətlər" hədəf oxucular, müəllifin üslubu və müxtəlif dillər (arami və yunan) ilə bağlı olsun. Qeyd edək ki, Allahdan ilham almış bu müəlliflər, redaktorlar və ya tərtibçilər İsanın həyatındakı hadisələri və təlimlərini seçməkdə, sıralamaqda, uyğunlaşdırmaqda və yekunlaşdırmaqda azad idilər (müq. et. Fi və Styuart, "Müqəddəs Kitabı necə oxumaq lazımdır" [*How to Read the Bible for All Its Worth* by Fee and Stuart, ss. 113-148]).

B. Luka İsanın həyatını araşdıranda şahidlərlə görüşüb onlardan məlumat aldığı xüsusilə qeyd edir (müq. et. Luka 1:1-4). Paulun Fələstində, Dəniz kənarındaki Qeysəriyyədə həbs edilməsi sayəsində Lukanın bu adamlarla görüşməyə vaxtı və imkanı olmuşdur. Ehtimal ki, 1-2-ci fəsillərdə və eləcə də 3-cü fəsildəki nəsil şəcərəsində Məryəmin xatirələri əksini tapmışdır (müq. et. Ser Uilyam Remzey, "Məsih Bet-Lexemdə anadan oldumu?" [Sir William Ramsay, *Was Christ Born at Bethlehem?*]).

C. Erkən imanlılar cəmiyyətinin bir neçə mənbəyinə görə, Luka Həvari Paulun müjdəçi səyahətlərində yol yoldaşı olmuşdur. Bu erkən mənbələrdən bəzisi həmçinin Paulun vəzlərinin Luka Müjdəsinə təsir göstərdiyini deyir. Müjdənin ümumdünya missiyasının Luka Müjdəsində, Həvarilərin İşlərində və Paulun məktublarında açıq şəkildə həyata keçmiş peyğəmbərlik kimi təqdim olunduğu danılmazdır.

VIII. LUKANIN ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU

A. İlk iki fəsil Lukadan başqa heç bir yerdə verilməyən məlumatları ehtiva edir və 3:23-28-dəki nəsil şəcərəsi kimi, çox güman ki, Məryəmdən gəlmişdir.

- B. Yalnız Luka Müjdəsində təsvir olunan möcüzələr
1. Naindəki dul qadının oğlu dirilir, 7:12-17
 2. sinaqoqda xəstə qadın Şənbə günü şəfa tapır, 13:10-17
 3. sinaqoqda xəstə kişi Şənbə günü şəfa tapır, 14:1-6
 4. on cüzlü şəfa tapır və onlardan yalnız biri, özü də samariyalı, İsağa qayıdıb təşəkkür edir, 17:11-18
- C. Yalnız Luka Müjdəsində nəql olunan məsəllər
1. xeyirxah samariyalı, 10:25-37
 2. israrlı dost, 11:5-13
 3. axmaq varlı adam, 12:13-21
 4. itmiş pul, 15:8-10
 5. iki oğul, 15:11-32
 6. haqsızlıq edən idarəçi, 16:1-8
 7. varlı adam və Lazar, 16:19-31
 8. ədalətsiz hakim, 18:1-8
 9. farisey və vergiyiğan, 18:9-14
- D. Həm Luka Müjdəsində, həm də Matta Müjdəsində yer alan, lakin fərqli şəkildə nəql olunan məsəllər
1. 12:39-46 (Mat. 24:43-44)
 2. 14:16-24 (Mat. 22:2-14)
 3. 19:11-27 (Mat. 25:14-30)
- E. Yalnız Luka Müjdəsində nəql olunan digər əhvalatlar
1. ilk iki fəsildəki hadisələr
 2. vergiyiğan Zakkay, 19:1-10
 3. Pilat İsanı Hirodun yanına göndərir, 23:8-12
 4. Xamma yolunda iki şagird, 24:13-32
- F. Yalnız Luka Müjdəsində olan mətnlərin çoxu 9:51-18:14-dədir. Burada Luka Mark Müjdəsinə və ya "Q" mənbəyinə (ehtimal ki, İsanın Matta tərəfindən qələmə alınmış sözləri) əsaslanır. Hətta bənzər hadisələr və ya təlimlər fərqli bir şəkildə salınır. Bu hissənin ümumi mövzusu "Yerusalem yolunda" (müq. et. 9:51; 13:22, 33; 17:11; 18:31; 19:11,28), yəni İsanın çarmıxa doğru yaxınlaşması.

IX. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR VƏ İFADƏLƏR

1. sonsuz, 1:7
2. satın aldı, 1:68
3. xilas buynuzu (qüdrətli Xilaskar), 1:69
4. siyahıyaalma, 2:1
5. Millətçi (zelot), 6:15
6. Allahın Padşahlığı, 6:20
7. tütək çaldıq, 7:32
8. sinaqoq rəisi, 8:49
9. Bəşər Oğlu çox əzab çəkməli, 9:22
10. Samariyalı, 10:33
11. Vay halımıza! 11:42, 43, 44, 47, 52
12. tövbə, 13:3, 5
13. dar qapı, 13:24
14. Öz çarmıxını daşıyıb, 14:27
15. mammon (var-dövlət), 16:11
16. Qanun və Peyğəmbərlər, 16:16

17. İbrahimin qucağı, 16:22
18. dəyirman daşı, 17:2
19. Başqa millətlərin vaxtı tamam olanadək, 21:24
20. Ali Şura, 22:66
21. cənnət, 23:43

X. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN ŞƏXSLƏR

1. Teofil, 1:3	9. Qayafa, 3:2
2. Zəkəriyyə, 1:5	10. Naaman, 4:27
3. Rəbbin mələyi, 1:11; 2:9	11. Cənub mələkəsi, 11:31
4. Cəbrayıl, 1:26	12. Zəkəriyyə, 11:51
5. Kirini, 2:2	13. Lazar, 16:23
6. Xanna, 2:36	14. Zakkay, 19:2
7. Tiberi, 3:1	15. Yusif, 23:50
8. hökmdar (tetrax) Hirod, 3:1, 19	16. Kleopa, 24:18

XI. SÜJETDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

1. Qalileya, 1:26
2. Nazaret, 2:4
3. Bet-Lexem, 2:4
4. İtureya, 3:1
5. Bet-Sayda, 9:10
6. Korazin, 10:13
7. Sur, 10:13
8. Kefernahum, 10:15
9. Samariya, 17:11
10. Sodom, 17:29
11. Yerixo, 19:1
12. Xamma, 24:13
13. Bet-Anya, 24:50

XII. MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. Allahın İsanın doğulmasını ilk öncə çobanlara bildirməsinin əhəmiyyəti nədir?
2. İsanın 2:49-da dediyi sözün əhəmiyyəti nədir?
3. Luka Müjdəsindəki nəsil şəcərəsi niyə Adəmə qədər gedib çıxır?
4. Şagirdlər 6:1-5-də qanunu necə pozurdular? Hansı qanunu pozurdular?
5. İsanın 6:46-dakı sözlərini izah edin.
6. 17:18-23-də Yəhya İsanın vəd olunmuş Məsih olduğundan niyə şübhələnirdi?
7. Niyə gerasalılar İsanın oranı tərk etməsini istəyirdi?
8. 9:62-nin mənasını öz sözlərinizlə izah edin.
9. Şeytan nə vaxt göydən düşdü? (10:18)
10. Niyə yəhudilər samariyalılara nifrət edirdi?
11. 12:41-48 cəhənnəmdə fərqli cəzalar və ya fərqli səviyyələr haqqında öyrədirmi?
12. 13:28-30-u öz sözlərinizlə izah edin.
13. 15:11-32-dəki itmiş oğul məsələsinin məqsəd(lər)i nədir?
14. 16:18-i öz sözlərinizlə izah edin, amma onu tarixi zəmini əsasında şərh etməyə səy göstərin.
15. 17:34-35 imanlıların gizlin şəkildə göyə götürülməsi haqqındakı təlimi əsaslandırırırmı? Niyə və ya niyə yox?
16. 20:2-də verilən sual niyə bu qədər önəmlidir?
17. 20:10-dakı bağbanlar kimlərdir?
18. 22:3-ü nəzərə alaraq, Yəhuda öz əməllərinə görə məsuliyyət daşıyırdımı?
19. Niyə Luka 23:20-dəki sözləri yazmağı vacib bilmişdir?

YƏHYA MÜJDƏSİNƏ GİRİŞ

I. GİRİŞ MÜDDƏASI

- A. Mattanın və Lukanın Müjdələri İsanın doğulması ilə, Markın Müjdəsi İsanın vəftiz olunması ilə, Yəhyanın Müjdəsi isə yaradılışdan əvvəl başlanır.
- B. Yəhya, Müjdəsinin birinci fəslinin birinci ayəsindən Nazaretli İsanın tam ilahiliyini təqdim edir və əvvəldən axıradək bunu vurğulayır. Sinoptik Müjdələrdə bu həqiqət mətnin son hissəsinə qədər pərdələnilir ("Məsihi sirr").
- C. Yəqin ki, Yəhya öz Müjdəsinə Sinoptik Müjdələrin əsas müddəaları üzərində təşkil edir. İsanın həyatını və təlimlərini erkən imanlılar cəmiyyətinin (I əsrin sonları) ehtiyaclarının işığında tamamlamağa və şərh etməyə çalışır.
- D. Görünür ki, Yəhya Məsih İsanın təsvirini aşağıdakılar üzərində təşkil edir:
1. yeddi möcüzə/əlamət və şərhləri
 2. ayrı-ayrı fərdlərlə iyirmi yeddi müsahibə və/və ya dialoq
 3. müəyyən ibadət və bayram günləri
 - a. Şənbə günü
 - b. Pasxa bayramı (müq. et. fəs. 5-6)
 - c. Çardaqlar bayramı (müq. et. fəs. 7-10)
 - d. Hanuka bayramı (müq. et. 10:22-39)
 4. "Mənəm" ifadələri
 - a. ilahi ada (YHWH) dair
 - 1) Mən Oyam (4:26; 8:24,28; 13:19; 18:5-6)
 - 2) İbrahim olmazdan əvvəl Var olan Mənəm (8:54-59)
 - b. isimlərlə birgə
 - 1) Həyat çörəyi Mənəm (6:35, 41, 48, 51)
 - 2) Dünyanın nuru Mənəm (8:12)
 - 3) Qoyunların qapısı Mənəm (10:7, 9)
 - 4) Yaxşı Çoban Mənəm (10:11, 14)
 - 5) Dirilmə və həyat Mənəm (11:25)
 - 6) Yol, həqiqət və həyat Mənəm (14:6)
 - 7) Mən həqiqi Meynəyəm (15:1, 5)
- E. Yəhyanın Müjdəsi ilə digər Müjdələr arasındakı fərqlər
1. Yəhyanın məqsədi əsasən teoloji olduğu halda, verdiyi tarixi-coğrafi məlumatlar son dərəcə dəqiq və təfəssilatlıdır. Sinoptiklər ilə Yəhya arasındakı uyğunsuzluğun dəqiq səbəbi aydın deyildir
 - a. İsanın Yəhudəyada erkən xidməti (erkən dövrdə məbədi təmizləməsi)
 - b. İsanın son həftəsinin xronologiyası və təqvim vaxtı
 2. Yəhya ilə Sinoptiklər arasındakı açıq-aşkar fərqlərdən bəhs etməkdə fayda vardır. Corc Eldon Ləddin "Əhdi-Cədid teologiyası" (George Eldon Ladd, *A Theology of the New Testament*) kitabında sözügedən fərqlər haqqında yazdıqlarından sitat gətirmək istəyirəm:
 - a. "Dördüncü Müjdə Sinoptiklərdən o qədər çox fərqlənir ki, biz səmimi olaraq aşağıdakı sualla üzləşməliyik: Bu kitab İsanın təlimlərini düzgün çatdırırmı, yoxsa məsihçi iman ənanəni o dərəcədə dəyişdirib ki, teoloji şərhlər içində tarixdən əsər-əlamət belə qalmayıb?" (s. 215).
 - b. "Məsələnin ən əlverişli həlli, İsanın təlimlərinin Yəhyanın dili ilə ifadə olunmasını qəbul etməkdir. Əgər bu həll düzgündürsə və biz həqiqətən Dördüncü Müjdənin Yəhyanın dili ilə ifadə olduğu nəticəsinə çatmağa məcburuqsa, burada mühüm bir sual meydana gəlir: Dördüncü Müjdənin teologiyası nə dərəcədə İsayə deyil, Yəhyaya aiddir? İsanın

təlimi Yəhyanın ağılında nə dərəcədə dəyişilmişdi ki, əlimizdə olan mətn İsanın təliminin düzgün şəkli deyil, Yəhyanın öz şərhə sayıla bilsin?" (s. 215).

- c. U.D. Deyvis və D. Daubenin redaktəsi ilə nəşr olunmuş "Əhdi-Cədidin və esxatologiyasının tarixi-mədəni konteksti" (W. D. Davies and D. Daube, *The Background of the New Testament and Its Eschatology*) kitabında Lədd həmçinin U.F. Olbraytın "Fələstində son kəşflər və Yəhyanın Müjdəsi" (W. F. Albright, "Recent Discoveries in Palestine and the Gospel of John") əsərindən sitat gətirir

Təlim baxımından Yəhya ilə Sinoptiklər arasında əsaslı fərq yoxdur; onların arasındakı ziddiyyət ondan ibarətdir ki, Yəhya ənənəni Məsihin təlimlərinin müəyyən cəhətləri, ələlxüsus yesseylərin təlimlərinə ən çox bənzəyən cəhətləri üzərində cəmləşdirir.

İsanın təlimlərinin təhrif olunması, saxtalaşdırılması, yaxud onlara çox mühüm yeni elementlərin əlavə olunmasının heç bir əlaməti yoxdur. Erkən imanlılar cəmiyyətinin ehtiyaclarının Müjdəyə daxil ediləcək məzmunun seçilməyinə təsir etdiyini qəbul edə bilərik, ancaq sözügedən ehtiyacların hər hansı mühüm teoloji uydurmalara və ya yeniliklərə səbəb olduğunu düşünmək üçün heç bir əsas yoxdur.

Əhdi-Cədidi tənqid edən alimlərin və teoloqların ən qərribə iddialarından biri budur ki, guya İsanın ağı o qədər məhdud olub ki, Yəhya ilə Sinoptiklər arasındakı bütün zahiri ziddiyyətlər mütləq erkən məsihçi teoloqların arasındakı fərqlərdən irəli gəlir. Hər böyük mütəfəkkirin və hər böyük şəxsiyyətin müxtəlif dostları və dinləyiciləri onu fərqli şəkildə şərh edir, hərə görə eşitdiyindən özünə ən yaxın və ya ən əlverişli məqamları seçir". (ss. 170-171)

- d. Corc E. Lədd-dən (George E. Ladd) başqa bir sitat:

"Bunların arasındakı fərqlər Yəhyanın teoloji olması, digərlərinin isə teoloji olmamasında deyil, hərənin ayrı cür teoloji olmasındadır. Şərh olunan tarix, hadisələrin xronikasına nisbətən bir vəziyyətin faktlarını daha doğru şəkildə əks etdirə bilər. Yəhyanın Müjdəsi teoloji şərhdirsə, tarixdə baş verməyindən əmin olduğu hadisələrin şərhidir. Aydındır ki, İsanın *ipsissima verba*-sının (dəqiq sözlərinin) və ya həyatının hadisələrinin təsvirini vermək Sinoptik Müjdələrin məqsədi deyildir. Bu Müjdələr İsanın canlı təsvirləri və təlimlərinin xülasəleridir. Matta və Luka Markın Müjdəsindəki materialı yenidən təşkil etməkdə və İsanın təlimlərini olduqca sərbəst şəkildə çatdırmaqda özlərini azad hiss edirlər. Yəhya həm Mattadan, həm də Lukadan daha sərbəst yazıbsa, bunun səbəbi odur ki, Yəhya İsanın daha tam və nəticədə daha gerçək canlı təsvirini vermək istəyib". (ss. 221-222).

II. MÜƏLLİF

- A. Bu Müjdə anonimdir, lakin Yəhyanın müəllif olmağına işarə olunur
1. hadisələrin şahidi olan müəllif (müq. et. 19:35)
 2. "sevimli şagird" ifadəsi (həm Polikrat, həm İriney onun Həvari Yəhya olduğunu təsdiq edirlər)
 3. Zavday oğlu Yəhya, adı heç çəkilməyib
- B. Tarixi kontekst Müjdənin özündən aşkar olur, buna görə müəlliflik məsələsi Müjdənin şərhə üçün həyati önəm daşımır. Allahdan ilham almış müəllifin təsdiqlənməsi həyati önəm daşır!
- Yəhyanın Müjdəsinin müəllifliyi və yazılma tarixi Allahdan ilham almasına təsir etmir, lakin şərh olunmasına təsir edir. Şərhçilər tarixi konteksti, kitabın yazılmasına səbəb olan münasibəti axtarırlar. Yəhyanın dualizmi (1) yəhudilərin iki erası, (2) Qumran icmasının "salehlik müəllimi", (3) Zərdüştdini, (4) qnostik düşüncə və ya (5) İsayə unikal baxış ilə müqayisə edilməlidirmi?
- C. Erkən ənənəvi baxış belədir ki, bu Müjdənin şahid rolunda çıxış edən bəşəri mənbəyi Zavdayın oğlu Həvari Yəhyadır. Bunu aydınlaşdırmaq lazımdır, çünki II əsrin xarici mənbələri göstərir ki, bu Müjdənin yazılmasında başqaları da iştirak etmişlər:
1. İmanlı dostları və efesli rəhbərlər Həvarini yazmağa təşviq ediblər (Yevseyiy İsgəndəriyyəli Klementdən sitat gətirir)
 2. Həvari Andrey (Muratorinin parçası, b.e. 180-200-cü illər, Romadan)

- D. Bəzi müasir alimlər bu Müjdənin üslubu və məzmunu haqqındakı bir sıra fikirlərinə əsasən onun başqa bir müəllif tərəfindən yazıldığını iləri sürüblər. Bir çoxları onun II əsrin əvvəllərində yazıldığını güman edirlər (b.e. 115-ci ildən əvvəl):
1. onu yazan Yəhyanın şagirdləri idi (Yəhyanın təsir dairəsi), onlar Yəhyanın təlimini yadda saxlayırdı (J. Weiss, B. Lightfoot, C. H. Dodd, O. Cullmann, R. A. Culpepper, C. K. Barrett)
 2. onu yazan "ağsaqqal Yəhya" idi (Asiyadan gəlmiş, Həvari Yəhyanın teologiya və terminologiyasının təsiri altında olan çoxlu erkən məsihçi rəhbərlərdən biri); bu fikir Papiyin (b.e. 70-146-cı illər) Yevseviy (b.e. 280-339) tərəfindən sitat gətirilmiş aydın olmayan bir mətnindən götürülmüşdür
- E. Yəhyanın Müjdəsindəki materialın ilkin mənbəyinin Yəhyanın özü olduğuna dair sübut
1. daxili sübut
 - a. müəllif yəhudilərin təlimlərinə, adətlərinə bələd idi, Əhdi-Ətiqə əsaslanan dünya görüşlərinə şərik idi
 - b. müəllif b.e. 70-ci ilki Fələstini və Yerusəlimi tanıyırdı
 - c. müəllif təsvir etdiyi hadisələrin şahidi olduğunu təsdiq edir
 - 1) 1:14
 - 2) 19:35
 - 3) 21:24
 - d. müəllif həvarilər qrupunun üzvü idi, çünki bunları yaxşı bilirdi:
 - 1) zaman və yer ilə bağlı təfərrüatlar (gecə qurulan məhkəmələr)
 - 2) saylara dair ətraflı məlumat (2:6-dakı su küpləri və 21:11-dəki balıqlar)
 - 3) şəxslərə dair məlumat
 - 4) müəllif hadisələrə və onlara verilən reaksiyaya bələd idi
 - 5) görünür ki, müəllif "sevimli şagird" olaraq adlandırılır
 - a) 13:23,25
 - b) 19:26-27, 34-35
 - c) 20:2-5,8
 - d) 21:7, 20-24
 - 6) görünür ki, müəllif Peterlə birlikdə "daxili qrup"a daxil idi
 - a) 13:24
 - b) 20:2
 - c) 21:7
 - 7) bu Müjdədə Zavday oğlu Yəhyanın adı çəkilməyib; bu, son dərəcə qeyri-adi haldır, çünki Zavday oğlu Yəhya Həvarilərin "daxili qrupu"nun üzvlərindən biri idi
 - e. Daxili sübut
 - 1) Bu Müjdəni bilənlər:
 - a) İriney (b.e. 120-202-ci illər); Polikarp ilə ünsiyyətdə idi və Həvari Yəhyanı tanıyırdı (müq. et. Yevseviyin "İmanlılar cəmiyyətinin tarixi" [Eusebius, *Historical Eccleasticus*, 5:20:6-7]) – "Rəbbin köksünə sığınan və Asiyada Müjdə kitabını yayan şagirdi Yəhya" (*Haer*, 3:1:1, sitatın mənbəyi: Yevseviyin "İmanlılar cəmiyyətinin tarixi" [Eusebius, *Hist. Eccl.*] 5:8:4).
 - b) İsgəndəriyyəli Klement (b.e. 153-217-ci illər) – "Dostları tərəfindən təşviq edilərək Allahın Ruhu tərəfindən hərəkətə gətirilən Yəhya ruhani bir Müjdə yazmışdır" (Yevseviyin "İmanlılar cəmiyyətinin tarixi" [Eusebius' *Historical Eccleasticus*] 6:14:7)
 - c) Şəhid Yustin (b.e. 110-165-ci illər), "Trifonla dialoq" (Justin Martyr, *Dialogue with Trypho*) 81:4
 - d) Tertullian (b.e. 145-220-ci illər)
 - 2) Yəhyanın müəllifliyi erkən şahidlərin sözləri ilə təsdiqlənmişdir
 - a) Polikarp (b.e. 70-156-cı illər, İriney tərəfindən yazılıb), İzmir yepiskopu idi (b.e. 155-ci il)

- b) Papiy (b.e. 70-146-cı illər, Romadan Antimarkion proloqda və Yevseviy tərəfindən yazılıb), Frigiyadakı Hierapolis şəhərinin yepiskopu idi və Həvari Yəhyanın şagirdi olduğu bildirilir.

- F. Ənənəvi müəlliflikdən şübhələnmək üçün gətirilən dəlillər
1. Bu Müjdənin qnostik mövzularla əlaqəsi
 2. 21-ci fəslin açıq-aşkar əlavə edilməsi
 3. Sinoptiklərlə xronoloji uyğunsuzluq
 4. Yəhya özünü "sevimli şagird" adlandırmazdı
 5. Yəhyanın təsvir etdiyi İsa Sinoptiklərdən fərqli kəlmələrdən və janrlardan istifadə edir
- G. Müəllifin Həvari Yəhya olduğunu düşünsək, bu adam haqqında nə düşünə bilərik?
1. Efes şəhərindən yazmışdır (İriney, "Müjdəni Efesdən yaydı" deyir)
 2. Qoca yaşında yazmışdır (İriney onun Trayanın dövründə yaşadığını deyir, b.e. 98-117-ci illərdə)

III. TARİX

- A. Müəllifin Həvari Yəhya olduğunu düşünsək
1. Yerusəlimin romalı general (daha sonra Roma imperatoru) Tit tərəfindən məhv edildiyi b.e. 70-ci ildən əvvəl
 - a. Yəh. 5:2-də yazılıb ki, "Yerusəlimdəki Qoyun darvazasının yanında, ibrancə Bet-Xasda adlanan beş eyvanlı bir hovuz var..."
 - b. erkən dövrdə həvarilər qrupuna işarə etmək üçün işlənən "şagird" sözünün işlənməsi
 - c. guya sonrakı dövrə aid olan qnostik elementlər, Ölü dəniz tumarlarında aşkar edilmişdir və beləcə I əsrin teoloji dilində bunlardan istifadə edildiyi təsdiqlənmişdir
 - d. b.e. 70-ci ildə məbədin və Yerusəlim şəhərinin darmadağın edilməyinə dair heç məlumatın olmaması
 - e. məşhur amerikalı arxeoloq U.F. Olbrayt (W. F. Albright) bu Müjdənin yazılma tarixini 70-ci illərin axırları və ya 80-ci illərin əvvəlləri olaraq təxmin edir
 2. I əsrin daha sonrakı illərində
 - a. Yəhyanın kamilləşmiş teologiyası
 - b. Yerusəlimin süqutundan bəhs edilməyib, çünki bu ondan təqribən iyirmi il əvvəl baş vermişdi
 - c. Yəhyanın qnostiklərə məxsus ifadələrdən və vurğulardan istifadə etməsi
 - d. imanlılar cəmiyyətinin erkən rəvayəti
 - 1) İriney
 - 2) Yevseviy
- B. Müəllifin "Ağsaqqal Yəhya" olduğunu düşünsək, Müjdənin yazılma tarixi II əsrin əvvəlləri-ortalrı olacaq. Bu nəzəriyyə Dionisiyin Həvari Yəhyanın müəllifliyini rədd etməsi ilə başlamışdır (ədəbi səbəblərə görə). Həvari Yəhyanın Vəhy Kitabının müəllifi olduğunu teoloji səbəblərə görə rədd edən Yevseviy, Papiyin sitatında tam zamanında və tam yerində başqa bir "Yəhya" tapdığını zənn etmişdir ("İmanlılar cəmiyyətinin tarixi" [Eusebius, *Historical Eccleasticus*, 3:39:5,6]); orada iki "Yəhya"dan bəhs olunur: (1) Həvari Yəhya və (2) Ağsaqqal (presviter) Yəhya.

IV. OXUCULAR

- A. Bu Müjdə ilkin olaraq Romanın Kiçik Asiya vilayəti, ələlxüsus Efes şəhəri üçün yazılmışdır.
- B. Bu Müjdə, Nazaretli İsanın həyatını və şəxsiyyətini son dərəcə sadə və dərin şəkildə təsvir etməsi sayəsində istər ellinist mədəniyyətindən imanlıların, istərsə qnostik qrupların sevimli Müjdə kitabı olmuşdur.

V. MƏQSƏDLƏR

- A. Kitabın müjdəçi məqsədi mətnin özündə təsdiq olunur, 20:30-31
- 1.yəhudi oxucular üçün
 - 2.başqa millətlərdən oxucular üçün
 - 3.yeni meydana gələn qnostik oxucular üçün
- B. Görünür ki, kitabın apologetik məqsədi vardır
- 1.Vəftizçi Yəhyanın təəssübkeş davamçılarına qarşı
 - 2.yeni meydana gələn qnostik yalançı müəllimlərə qarşı (xüsusən Proloq); bu qnostik yalançı təlimlər həmçinin Əhdi-Cədidin başqa kitablarının arxa planını təşkil edir:
 - a. Efeslilər
 - b. Kolosselilər
 - c. Pastoral Məktublar(1 Timotey, Tit, 2 Timotey)
 - d. 1 Yəhya (ola bilsin, Yəhyanın birinci Məktubu, Yəhya Müjdəsi üçün müşayiət məktubu olaraq yazılmışdır)
- C. 20:31-dəki məqsəd bəyanatı "imanlıların imanda davam etməsi" və müjdəçilik doktrininə təşviq edən bəyanat olaraq başa düşülə bilər, çünki xilas İNDİKİ ZAMANDA təsvir edilir. Bu baxımdan Yəhya bəlkə də Kiçik Asiyada Paulun teologiyasını ifrata çatdıran bəzi qrupların görüşlərini, Yaquub kimi, tarazlamaq istəyirdi (müq. et. 2Pet. 3:15-16). Təəccüblüdür ki, erkən imanlılar cəmiyyətinin rəvayəti Paulu deyil, Yəhyanı Efes ilə əlaqələndirir (müq. et. F.F. Bryus, "Peter, Stefan, Yaquub və Yəhya: Pauldan kənar məsihçilik haqqında araşdırmalar" [F. F. Bruce, *Peter, Stephen, James and John: Studies in Non-Pauline Christianity*], ss. 120-121).
- D. Epiloq (fəs. 21), deyəsən, erkən imanlılar cəmiyyətinin konkret suallarına cavab verir
- 1.Yəhya Sinoptik Müjdələrin təsvirlərini tamamlayır. Ancaq Yəhya İsanın Yəhudədəki, ələlxüsus Yerusəlimdəki xidməti üzərində fokuslaşır.
 - 2.Əlavədə, 21-ci fəsildə, üç məsələyə toxunulur
 - a. Peterin bərpa olunması
 - b. Yəhyanın uzun ömrü
 - c. İsanın ikinci gəlişinin təxiri
- E. Bəziləri Yəhyanın sakramentlərin əhəmiyyətini azaltdığını düşünürlər, çünki 3-cü fəsildə (vəftiz) və 6-cı fəsildə (yevxaristiya yaxud Rəbbin süfrəsi) sakramentlərdən bəhs etmək üçün mükəmməl fürsət olmağına baxmayaraq, o bunlara qəsdən əhəmiyyət verməyib, bunları qeyd etməyib, bunlardan ətraflı bəhs etməyib.

VI. QISA TƏSVİR

- A. Fəlsəfi/teoloji proloq (1:1-18) və praktiki epiloq (fəs. 21)
- B. İsanın ictimai xidməti müddətində yaratdığı yeddi möcüzə və əlamət (fəs. 2-12) və bunların şərhli:
- 1.Qana kəndindəki toyda suyu şərabə döndərməsi (2:1-11)
 - 2.Kefernahumda məhkəmə məmurunun oğluna şəfa verməsi (4:46-54)
 - 3.Yerusəlimdəki Bet-Xasda hovuzunun kənarında topal adama şəfa verməsi (5:1-18)
 - 4.Qalileyada təqribən 5000 nəfəri doyurması (6:1-15)
 - 5.Qalileya dənizində suyun üstü ilə yeriməsi (6:16-21)
 - 6.Yerusəlimdə anadangəlmə kor bir adama şəfa verməsi (9:1-41)
 - 7.Bet-Anyada Lazarı diriltməsi (11:1-57)
- C. Ayrı-ayrı adamlarla müsahibələr və dialoqlar
1. Vəftizçi Yəhya (1:19-34; 3:22-36)
 2. şagirdlər
 - a. Andrey və Peter (1:35-42)

- b. Filip və Natanael (1:43-51)
- 3. Nikodim (3:1-21)
- 4. Samariyalı qadın (4:1-45)
- 5. Yerusəlimdəki yəhudilər (5:10-47)
- 6. Qalileyadakı xalq (6:22-66)
- 7. Peter və şagirdlər (6:67-71)
- 8. İsanın qardaşları (7:1-13)
- 9. Yerusəlimdəki yəhudilər (7:14-8:59; 10:1-42)
- 10. yuxarı otaqdakı şagirdlər (13:1-17:26)
- 11. Yəhudilər tərəfindən həbs və mühakimə olunması (18:1-27)
- 12. Romalılar tərəfindən mühakimə olunması (18:28-19:16)
- 13. dirilməsindən sonrakı söhbətlər, 20:11-29
 - a. Məryəm ilə
 - b. on Həvari ilə
 - c. Tomas ilə
- 14. epiloqdakı Peterlə dialoqu, 21:1-25
- 15. (7:53-8:11, zinakar qadının əhvalatı, başlanğıcdan Yəhyanın Müjdəsinə daxil olmamışdır!)

- D. Müəyyən ibadət/bayram günləri
 - 1. Şənbə günləri (5:9; 7:22; 9:14; 19:31)
 - 2. Pasxa bayramı (2:13; 6:4; 11:55; 18:28)
 - 3. Çardaqlar bayramı (fəs. 8-9)
 - 4. Hanuka (ışıqlar bayramı, müq. et. 10:22)

- E. "Mənəm" ifadələrinin işlənməsi
 - 1. "Mən Oyam" (4:26; 6:20; 8:24,28,54-59; 13:19; 18:5-6,8)
 - 2. "Həyat çörəyi Mənəm" (6:35,41,48,51)
 - 3. "Dünyanın nuru Mənəm" (8:12; 9:5)
 - 4. "Qoyunların qapısı Mənəm" (10:7,9)
 - 5. "Yaxşı Çoban Mənəm" (10:11,14)
 - 6. "Dirilmə və həyat Mənəm" (11:25)
 - 7. "Yol, həqiqət və həyat Mənəm" (14:6)
 - 8. "Mən həqiqi Meynəyəm" (15:1, 5)

VII. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR VƏ İFADƏLƏR

- 1. Kəlam, 1:1
- 2. iman, 1:7
- 3. "dünya Onun vasitəsilə yarandı", 1:10
- 4. "Kəlam bəşər oldu", 1:14
- 5. həqiqət, 1:17
- 6. gəlməli olan peyğəmbər, 1:21
- 7. allah Quzusu, 1:29
- 8. "göyərçin kimi", 1:32
- 9. Rəbbi, 1:38
- 10. "Doğrusunu, doğrusunu", 1:51
- 11. "Allahın mələklərinin... enib-qalxdığını", 1:51
- 12. "altı daş küp", 2:6
- 13. "bir Yəhudi rəhbəri", 3:1
- 14. "yenidən doğulmaq", 3:3
- 15. "Bəşər Oğlu yuxarı qaldırılmalıdır", 3:14; 12:34
- 16. "əbədi həyat", 3:16
- 17. "Həyat çörəyi Mənəm", 6:35,48
- 18. "Çardaqlar bayramı", 7:2
- 19. "Səndə cin var", 7:20; 8:48; 10:20

20. səpələnmiş (diaspora), 7:35
21. "İsa hələ izzətlənməmişdi", 7:39
22. "İbrahim olmazdan əvvəl Var olan Mənəm", 8:58
23. "sinaqoqdan qovulsun", 9:22
24. "qoyunların qapısı", 10:7
25. "Təqdis bayramı", 10:22
26. küfr, 10:36
27. "bir sığa tapıb belinə mindi", 12:14
28. "vaxt" (saat), 12:23
29. "Şeytan onun içinə girdi", 13:27
30. "yeni bir əmr", 13:34
31. "çoxlu məskən", 14:2
32. "Məndə qalın", 15:4
33. "başını göyə qaldırıb", 17:1
34. "yeganə həqiqi Allah", 17:3
35. "dünya yaranmazdan əvvəl", 17:24
36. qamçılattı, 19:1
37. Qabbata, 19:13
38. Qolqota, 19:17
39. "Pilatdan... baldırlarının qırılmasını... xahiş etdilər", 19:31
40. "Yəhudilərin Hazırlıq günü", 19:42

VIII. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN ŞƏXSLƏR

1. Yəhya, 1:6
2. Allahın Oğlu, 1:34
3. Məsih, 1:41
4. Kefa, 1:42
5. Nikodim, 3:1
6. gəlməli olan peyğəmbər, 7:40
7. Lazar, 11:2
8. Əkiz (Didimus), 11:16
9. İskaryot oğlu Yəhuda, 13:2
10. Vəsətətçi, 14:26
11. Məlik, 18:10
12. Xanan, 18:24
13. Klopanın arvadı Məryəm, 19:25

IX. SÜJETDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

1. Qalileya, 1:43
2. Nazaret, 1:45
3. Qana, 2:1
4. Kefernahum, 2:12
5. Şalim yaxınlığındakı Aynon, 3:23
6. Samariya, 4:4
7. Tiberiya, 6:1
8. Bet-Lexem, 7:42
9. Bet-Anyas, 11:1
10. Qidron, 18:1
11. Tiberiya gölü, 21:1

X. MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. Yəh. 1:1 niyə bu qədər önəmlidir?
2. Yəhya'nın vəftizi niyə qeyri-adi idi?
3. Yenidən doğulmaq nə deməkdir?
4. 3:36-da "iman" və "itaət" necə bir-biri ilə əlaqəlidir?
5. 4:24 nə deməkdir?
6. Yəh. 5:4 niyə mötərizədə verilir?
7. 9:2 reinkarnasiyanı öyrədirmi?
- Öyrətmirsə, izah edin, niyə?
8. 9:41-dəki ironiyanı izah edin.
9. 10:34-35-i öz sözlərinizlə izah edin.
10. 13-cü fəsildə İsa niyə şagirdlərin ayaqlarını yudu? 13-17-ci fəsillərin zəmini nədir?
11. Yəh. 14:6 niyə bu qədər önəmlidir?
12. Yəh. 14:23 niyə bu qədər mühümdür?
13. Yəh. 15:16-nı izah edin.
14. Yəhya 17-ci fəsil "İsanın Baş Kahin duası" olaraq adlandırılır. İsa üç fərqli insan qrupu üçün dua edir. Bu qrupları deyin.
15. Yəh. 18:33-38-də İsa ilə Pilat arasındakı söhbəti izah edin.
16. Şagirdlər Ruhu nə vaxt qəbul etdilər: 20:22-də, yoxsa Həv. 1-ci fəsildə, Əllinci Gün bayramında?
17. Yəh. 20:31 niyə bu qədər önəmlidir?

HƏVARİLƏRİN İŞLƏRİNƏ GİRİŞ

I. GİRİŞ MÜDDƏASI

- A. Həvarilərin İşləri kitabı, bir yandan İsanın həyatı (Müjdələr), digər yandan Onun haqqındakı xəbərin yayılması (Həvarilərin İşləri) və Əhdi-Cədidəki Məktublarda həvarilər tərəfindən şərh və təbiiq arasındakı zəruri əlaqəni təşkil edir.
- B. Erkən imanlılar cəmiyyəti iki Əhdi-Cədid toplusunu yaradıb yaymışdır: (1) Müjdələr (dörd Müjdə kitabı) və (2) Həvari (Paulun məktubları). Bununla belə, II əsrin xristoloji bidətlərinin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq Həvarilərin İşləri kitabının çox dəyərli olduğu bəlli olmuşdur. Bu kitab, həvarilərin vəzlərinin məzmunu və məqsədini (*kerygma*) və eləcə də Müjdənin ecəzkar nəticələrini aşkarlayır.
- C. Həvarilərin İşlərinin tarixi dəqiqliyini müasir arxeoloji kəşflər, ələlxüsus Roma dövlət xadimlərinin titulları ilə bağlı olanlar, bariz şəkildə nümayiş etdirmiş və təsdiq etmişdir (müq. et. *stratēgoi*, 16:20,22,35,36 [həmçinin məbəd mühafizəçiləri barəsində işlənmişdir; bax: Luka 22:4,52; Həv. 4:1; 5:24-26]; *politarchas*, 17:6,8; və *prōtō*, Həv. 28:7, müq. et. A.N. Şeruin-Uayt, "Əhdi-Cədidə Roma cəmiyyəti və Roma qanunu" [A.N. Sherwin-White, *Roman Society and Roman Law in the New Testament*]). Luka erkən imanlılar cəmiyyətindəki ixtilafı, hətta Paul və Barnaba arasındakı münaqişəni belə təsvir etmişdir (müq. et. Həv. 15:39). Bu, Lukanın ədalətli və balanslı şəkildə, tədqiqatlara əsaslanaraq yazdığını göstərir.
- D. Kitabın adı, qədim yunanca mətnlərdə bir az fərqli formalarda olur.
1. ⱼ əlyazması (Sinaitikus), Tertullian, Didimus və Yevseyiy bunu "İşlər" (ASV, NIV) olaraq adlandırırlar
 2. B (Vatikanus) və D (Bezı) əlyazmalarında, İrineyin, Tertullianın, Kiprianın və Afanasinin əsərlərində "Həvarilərin İşləri" (KJV, RSV, NEB) variantı yer alır
 3. A² (Aleksandrinus-un ilk korreksiyası), E, G əlyazmalarında və İoann Zlatoustun əsərlərində "Müqəddəs Həvarilərin İşləri" adı verilir
- Ehtimal ki, yunan sözləri *praxeis*, *praxis* (işlər, yollar, davranışlar, əməllər, praktika) Aralıq dənizi bölgəsində yayılmış, məşhur və ya nüfuzlu adamların (məs. Yəhya, Peter, Stefan, Filip, Paul) həyatı və işlərini nəql edən qədim ədəbi janrı əks etdirir. Yəqin ki, başlanğıcda bu kitabın başlığı yox idi (Luka Müjdəsinin başlığı olmadığı kimi).
- E. Həvarilərin İşlərinin iki fərqli mətn ənənəsi vardır. Daha qısa variant İsgəndəriyyə mətn tipinə aiddir (P⁴⁵, P⁷⁴, ⱼ, A, B və C əlyazmaları). Qərbi əlyazma ailəsinə (P²⁹, P³⁸, P⁴⁸ və D) daha çox təfərrüat daxildir. Bu təfərrüatların müəllimdən qaynaqlandığı yoxsa erkən imanlılar cəmiyyətinin ənənəsinə görə əlyazmaları köçürən şəxslər tərəfindən daha sonra əlavə edildiyi aydın deyildir. Mətnşünasların əksəriyyətinin qənatincə, qərbi əlyazmalara daha sonra əlavələr edilmişdir, çünki əlyazmaları köçürən adamlar (1) qeyri-adi və ya çətin mətnləri "hamarlaşdırmağa" və ya düzəltməyə cəhd edirdi, (2) bəzi təfərrüatları əlavə edirdi, (3) İsanın Məsih olması üzərində əksent etmək məqsədilə xüsusi frazalar əlavə edirdi, bir də (4) ilk üç əsr boyunca erkən məsihçi müəlliflərdən heç biri bunları sitat gətirməmişdir (müq. et. F.F. Bryus, "Həvarilərin İşləri: yunanca mətni" [F. F. Bruce, *Acts: Greek Text*], ss. 69-80). Ətraflı məlumat üçün bax: Bryus M. Metsqer, "Yunanca Əhdi-Cədidin mətnşünaslıq baxımından şərh", Birləşmiş Müqəddəs Kitab Cəmiyyətlərinin nəşri (Bruce M. Metzger, *A Textual Commentary on the Greek New Testament*, published by United Bible Societies), ss. 259-272.
- Daha gec dövrə aid olan əlavələrin çox sayda olması səbəbindən bu şərhimizdə bütün mətn variantları nəzərdən keçirilməyəcəkdir. Burada yalnız şərh üçün önəmli olan mətn variantları nəzərdən keçiriləcəkdir.

II. MÜƏLLİF

- A. Bu kitabın müəllifi anonim olsa da, Luka olduğuna dair əsaslı sübutlar vardır.
1. Müəllifin unikal və təəccüblü bir şəkildə "biz" ilə yazdığı hissələr 16:10-17 (ikinci müjdəçi səyahətində Filipidə); 20:5-15; 21:1-18 (üçüncü müjdəçi səyahətinin sonunda) və 27:1-28:16 (Paul dustaq kimi Romaya göndərildikdə) Lukanın bu kitabı yazdığına inanmağımıza ciddi əsas verir.
 2. Üçüncü Müjdə və Həvarilərin İşləri arasındakı əlaqə, Luka 1:1-4 və Həv. 1:1-2 müqayisə edildikdə aşkar olur.
 3. Luka adlı yunan bir həkimdən Kol. 4:10-14, Flm. 24 və 2Tim. 4:11-də Paulun yol yoldaşı olaraq bəhs olunur. Luka, Əhdi-Cədidin yəhudi olmayan yeganə müəllifidir.
 4. Erkən imanlılar cəmiyyəti bir ağızdan şəhadət edir ki, bu kitabın müəllifi Luka idi.
 - a. Muratorinin parçası, (Roma, b.e. 180-200-cü illər, "Həkim Luka tərəfindən tərtib edilmişdir" deyilir)
 - b. İrineyin əsərləri (b.e. 130-200-cü illər)
 - c. İsgəndəriyyəli Klementin əsərləri (b.e. 156-215-ci illər)
 - d. Tertullianın əsərləri (b.e. 160-200-cü illər)
 - e. Origenin əsərləri (b.e. 185-254-cü illər)
 5. Üslubdan və lüğətdən gələn daxili sübut (xüsusilə tibbi terminlər) Lukanın müəllif olduğunu təsdiqləyir (Ser Uilyam Remzey və Adolf Fon Harnak [Sir William Ramsay and Adolph Von Harnack]).
- B. Luka haqqında üç mənbədən məlumat alırıq.
1. Əhdi-Cədidə üç mətn parçası (Kol. 4:10-14; Flm. 24; 2Tim. 4:11) və Həvarilərin İşləri kitabının özü.
 2. II əsrdə yazılmış "Antimarkion (Markionun əleyhinə) proloq" (b.e. 160-180-ci illər)
 3. Erkən imanlılar cəmiyyətinin IV əsrdə yaşamış tarixçisi Yevseviy özünün "İmanlılar cəmiyyətinin tarixi"ndə (Eusebius, *Ecclesiastical History*, 3:4) belə deyir: "Əslən antakyalı, ixtisası həkim olan Luka, ən yaxından Paul ilə ünsiyyətdə olub, qalan həvarilərlə daha az əlaqə saxlayıb; bu həvarilərdən öyrəndiyi ruhani şəfanın nümunələrini Allahdan ilham almış iki yazısında – "Luka İncili" və "Həvarilərin İşləri"ndə paylaşmışdır".
 4. Bunlar, Lukanın bioqrafik məlumatlarıdır.
 - a. yəhudi deyil idi (Kol. 4:12-14-də Paulun yəhudi köməkçiləri ilə deyil, Epafra və Dima ilə birlikdə adı çəkilmişdir)
 - b. ya Suriya Antakyasından (Antimarkion proloq), ya da Makedoniyadakı Filipidən (Ser Uilyam Remzey [Sir William Ramsay] Həv. 16:19 haqqında)
 - c. həkim (müq. et. Kol. 4:14), yaxud, ən azından, təhsilli adam idi
 - d. Antakyaada imanlılar cəmiyyəti yarandıqdan sonra, orta yaşlarında imana gəlmişdir (Antimarkion proloq)
 - e. Paulun yol yoldaşı idi (Həvarilərin İşlərinin "biz" hissələri)
 - f. subay idi
 - g. üçüncü Müjdəni və Həvarilərin İşlərini yazmışdır (oxşar giriş hissələri, eyni üslub və lüğət tərkibi)
 - h. 84 yaşında Betiyada vəfat etmişdir
- C. Lukanın müəllifliyi ilə bağlı problemlər
1. Paul Afinadakı Mars təpəsində vəz edərəkən "ortaq zəmin" yaratmaq üçün yunan fəlsəfi kateqoriya və terminlərindən istifadə edir (müq. et. Həv. 17), lakin Rom. 1-2-ci fəsillərdə Paulun sanki hər hansı bir ortaq zəmini (təbiət, daxili mənəvi şəhadət) mənasız hesab etdiyini görürük.
 2. Həvarilərin İşlərində Paul öz vəzləri və söylədikləri ilə sanki Musanın yazılarına ciddi yanaşan yəhudi məsihçisi kimi görünür, lakin Paulun Məktublarında Qanun problem törədən, keçib-gedən bir şey kimi qiymətdən salınır.
 3. Paulun Həvarilərin İşlərindəki vəzlərində, ilk Məktublarından (1 və 2 Saloniklilər) fərqli olaraq, esxatoloji mövzulara əhəmiyyət verilmir.

4.Fərqli terminlər, üslub və aksentlər maraqlı bir şeydir, lakin hər hansı nəticəni çıxarmağa imkan vermir. Eyni meyarlar Müjdələrə də tətbiq edilsə, Sinoptiklərin təsvir etdiyi İsanın danışığının Yəhyanın təsvir etdiyi İsanın danışığından xeyli fərqləndiyini görəcəyik. Ancaq demək olar ki heç bir alim bunların hər ikisində İsanın həyatının əks olduğunu inkar etmir.

D. Həvarilərin İşlərinin müəllifindən bəhs edərəkən Lukanın istifadə etdiyi mənbələrdən danışmaq son dərəcə önəmlidir, çünki bir çox alim (məs., Ç.K. Tori [C. C. Torrey]) Lukanın ilk on beş fəslinin çox hissəsi üçün arami mənbə sənədlərindən (yaxud şifahi rəvayətdən) istifadə etdiyini düşünür. Əgər bu düzdürsə, Luka kitabın müəllifi deyil, redaktorudur. Luka Paulun daha sonrakı vəzlərini belə tam dəqiq çatdırmır, sadəcə xülasəsini verir. Lukanın istifadə etdiyi mənbələr də kitabın müəllifliyi qədər mühüm bir məsələdir.

III. TARİX

- A. Həvarilərin İşlərinin yazılma tarixi barədə çoxlu mübahisələr gedir, lakin kitabda təsvir olunmuş hadisələr təqribən b.e. 30-63-cü illəri əhatə edir (Paul 60-cı illərin ortalarında Roma həbsindən azad edilmiş və Neronun hakimiyyəti zamanı, çox güman ki 65-ci il təqiblərində təkrar həbs edilib edam edilmişdir).
- B. Kitabın Roma hökumətinə qarşı yumşaq münasibəti nəzərə alınsa, yazılma tarixi (1) b.e. 64-cü ildən (Romada Neronun məsihçilərə qarşı təqiblərinin başladığı il) əvvəl və/və ya (2) b.e. 66-73-cü illərin yəhudi qiyamı ilə bağlı olaraq müəyyən ediləcək.
- C. Həvarilərin İşlərini ardıcıl olaraq Luka Müjdəsi ilə əlaqələndirilsə, bu Müjdənin yazılma tarixi Həvarilərin İşlərinin yazılma tarixinə təsir edəcək. B.e. 70-ci ildə Yerusəlimin süqutuna dair peyğəmbərlik edildiyinə (Luka 21), amma bu hadisənin təsvir edilmədiyinə görə, kitabın yazılma tarixi b.e. 70-ci ildən əvvəl olmalıdır. Belə olduqda, Müjdənin davamı olaraq yazılmış Həvarilərin İşləri ondan sonrakı bir tarixə aid olmalıdır.
- D. Kitabın qəfildən bitməsi adamı narahat edirsə (Paul hələ Romada həbsdədir, F.F. Bryus [F. F. Bruce]), onda Paulun 58-63-cü illərdə birinci Roma həbsinin sonuna yaxın bir tarixə üstünlük verilir.
- E. Həvarilərin İşlərində qeyd olunmuş tarixi hadisələrlə əlaqədar bəzi tarixlər.
1. Klavdinin hakimiyyəti dövründə geniş yayılmış qıtlıq (Həv. 11:28, b.e. 44-48-ci illər)
 2. I Hirod Aqrippanın ölümü (Həv. 12:20-23, b.e. 44-cü il [yaz])
 3. Sergi Paulun valiliyi (Həv. 13:7, b.e. 53-cü ildə təyin olunmuşdur)
 4. yəhudilərin Klavdi tərəfindən Romadan qovulması (Həv. 18:2, b.e. 49-cu il [?])
 5. Qalliyonun valiliyi, Həv. 18:12 (b.e. 51-ci və ya 52-ci il [?])
 6. Feliksin valiliyi (Həv. 23:26; 24:27, b.e. 52-56-cı illər [?])
 7. Feliksin Fest ilə əvəz olunması (Həv. 24:27, b.e. 57-60-cı illər [?])
 8. Yəhudədəki Roma hökmdarları
 - a. Valilər
 - (1) Ponti Pilat, b.e. 26-36-cı illər
 - (2) Markell, b.e. 36-37-ci illər
 - (3) Marull, b.e. 37-41-ci illər
 - b. B.e. 41-ci ildə Roma idarəsinin valilik üsulu imperial modeli ilə dəyişdirilmişdir. Roma imperatoru Klavdi b.e. 41-ci ildə I Hirod Aqrippanı təyin etmişdir.
 - c. I Hirod Aqrippanın vəfat etməsindən sonra, b.e. 44-cü ildə, valilik üsulu bərpa edilib 66-cı ilə qədər davam etmişdir.
 - (1) Antoniy Feliks
 - (2) Porki Fest

IV. MƏQSƏD VƏ STRUKTUR

A. Həvarilərin İşləri Kitabının bir məqsədi İsanın ardıcılığının sürətlə artmasını, yəhudi köklərindən ümumdünya hərəkətinə çevrilməsini, qıfıllı yuxarı otaqdan qeysərin sarayına yüksəlməsini təsvir etmək idi.

1. Bu coğrafi model, Həvarilərin İşlərindəki Məsihin böyük tapşırığı olan Həv. 1:8 ilə uyğun gəlir (Mat. 28:19-20).

2. Bu coğrafi yayılma bir neçə yolla təsvir olunur.

- a. Böyük şəhərlər və millətlərin sərhədlərindən istifadə etməklə. Həvarilərin İşlərində 32 ölkənin, 54 şəhərin və Aralıq dənizindəki 9 adanın adları çəkilir.
- b. Ən böyük üç şəhər Yerusəlim, Antakya və Romadır (müq. et. Həv. 9:15).
- c. Əsas şəxslərdən istifadə etməklə. Həvarilərin İşlərini, Peterin xidməti və Paulun xidməti olmaqla iki yerə ayırmaq olar. Həvarilərin İşlərində 95-dən artıq insanın adı çəkilir, lakin əsas şəxslər bunlardır: Peter, Stefan, Filip, Barnaba, Yaquub və Paul.
- d. Həvarilərin İşlərində təkrar-təkrar işlənən və güman ki müəllifin strukturla bağlı şüurlü cəhdlərini əks etdirən iki-üç ədəbi növ vardır:

(1) yekun bəyanatlar	(2) artma barədə bəyanatlar	(3) rəqəmlərdən istifadə
1:1 – 6:7 (Yerusəlimdə)	2:47	3:41
6:8 – 9:31 (Fələstində)	5:14	4:4
9:32 – 12:24 (Antakyaya)	6:7	5:14
12:25 – 15:5 (Kiçik Asiyaya)	9:31	6:7
16:6 – 19:20 (Yunanıstana)	12:24	9:31
19:21 – 28:31 (Romaya)	16:5	11:21,24
	19:20	12:24
		14:1
		19:20

B. Aydındır ki, Həvarilərin İşləri, İsanın xain olaraq öldürüldüyünə dair səhv fikirlərlə əlaqəlidir. Lukanın yəhudi olmayanlara yazdığı bəllidir (ehtimal ki, Teofil, romalı vəzifəli şəxs idi). Luka (1) Peterin, Stefanın və Paulun söylədiklərindən istifadə edərək yəhudilərin fitnə-fəsadlarını və (2) romalı dövlət xadimlərinin məsihçiliyə müsbət yanaşdığını göstərir. Romalıların İsanın ardıcılığından qorxması üçün heç bir səbəb yox idi.

1. məsihçi rəhbərlərin nitqləri

- a. Peter, 2:14-40; 3:12-26; 4:8-12; 10:34-43
- b. Stefan, 7:1-53
- c. Paul, 13:10-42; 17:22-31; 20:17-25; 21:40-22:21; 23:1-6; 24:10-21; 26:1-29

2. dövlət xadimləri ilə əlaqələr

- a. Ponti Pilat, Luka 23:13-25
- b. Sergi Paul, Həv. 13:7,12
- c. Filipinin hakimləri, Həv. 16:35-40
- d. Qalliyo, Həv. 18:12-17
- e. Efesdəki Asiya vilayətinin sədrələri, Həv. 19:23-41 (xüs. a. 31)
- f. Klavdi Lisiya, Həv. 23:29
- g. Feliks, Həv. 24
- h. Porqi Fest, Həv. 24
- i. II Aqrippa, Həv. 26 (xüs. a. 32)
- j. Publi, Həv. 28:7-10

3. Peterin vəzlərini Paulun vəzləri ilə müqayisə etdikdə Paulun Müjdəyə yenilik gətirmədiyi, həvarilərin Müjdə həqiqətini sədaqətlə elan etdiyi aşkara çıxır. *Kerygma* vahiddir!

C. Luka nəinki Roma hökumətinin önündə məsihçiliyi, habelə qeyri-yəhudi imanlılar cəmiyyətinin önündə Paulu müdafiə etmişdir. Paula həm yəhudi qruplar (Qalatiyalılara Məktubda imanlıları yəhudiləşdirməyə çalışanlar, 2Kor. 10-13-də "fövqəl həvarilər"), həm də ellinist qruplar

(Kolosselilərə və Efeslilərə Məktublardakı qnostisizm) hücum edib. Luka Paulun səyahətləri və vəzləri ilə onun ürəyini və teologiyasını açıqlayaraq düzgün bir müəllim olduğunu göstərir.

- D. Həvarilərin İşləri doktrin öyrətmək üçün nəzərdə tutmayıbsa da, erkən həvarilərin vəzlərinin elementlərini ehtiva edir. Ç.H. Dodd (C.H. Dodd) bu vəzlərin məzmununu "*Kerygma*" (İsaya dair əsas həqiqətlər) olaraq adlandırmışdır. Bu, onların – xüsusilə İsanın ölümü və dirilməsi ilə əlaqədar olaraq – hansı təlimləri Müjdənin əsasları saydıqlarını görməyimizə kömək edir.

XÜSUSİ MÖVZU: "*KERYGMA*" (SPECIAL TOPIC: THE *KERYGMA*)

Məsihçilik haqqında çoxlu fikirlər vardır. Bizim yaşadığımız dini plüralizm dövrü I əsrə bənzəyir. Şəxsən mən İsa Məsihi tanıdığımı, Ona iman etdiyini söyləyən hər qrupu qəbul edirəm. Bəzi mövzularda aramızda fikir ayrılığı ola bilər, lakin hamımız razılaşıyıq ki, məsihçilik əsasən İsa ilə bağlıdır. Bununla belə, məsihçi olduğunu iddia etdikləri halda həqiqətdə məsihçi olmayan, yalnız "məsihçilərə bənzəyən" qruplar, "kultlar" da vardır. Bunların arasındakı fərqi necə müəyyən etmək olar?

Bunun iki yolu vardır:

- A. müasir kultların nəyə inandığını öyrənmək üçün (onların öz əsərlərinə əsasən) faydalı kitab, Uolter Martinin "Kultlar aləmi" (Walter Martin, *The Kingdom of the Cults*).
- B. erkən imanlılar cəmiyyətinin vəzləri, ələlxüsus Həvarilərin İşləri Kitabında Həvari Peter və Həvari Paulun vəzləri, I əsrdə Allahdan ilham almış müəlliflərin məsihçiliyi müxtəlif qruplara necə təqdim etdiyini qısaca təsvir edir. Erkən dövrdəki bu "əlanlar" və ya "vəzlər" (Həvarilərin İşlərində bunların xülasəsi verilir) yunanca *kerygma* olaraq adlandırılır. İsa haqqındakı Müjdənin Həvarilərin İşlərində verilən başlıca həqiqətləri aşağıdakılardır:
1. İsa bir çox Əhdi-Ətiq peyğəmbərliklərini yerinə yetirir – Həv. 2:17-21,30-31,34; 3:18-19,24; 10:43; 13:17-23,27; 33:33-37,40-41; 26: 6-7,22-23
 2. İsa, vəd edildiyi kimi, YAHVE tərəfindən göndərilmişdir – Həv. 2:23; 3:26
 3. İsa Öz təlimini təsdiq etmək və Allahın mərhəmətini göstərmək üçün möcüzələr yaratmışdır – Həv. 2:22; 3:16; 10:38
 4. İsa ələ verilmiş, rədd edilmişdir – Həv. 3:13-14; 4:11
 5. İsa çarmıxa çəkilmişdir – Həv. 2:23; 3:14-15; 4:10; 10:39; 13:28; 26:23
 6. İsa dirilmişdir – Həv. 2:24,31-32; 3:15,26; 4:10; 10:40; 13:30; 17:31; 26:23
 7. İsa Allahın sağına yüksəlmişdir – Həv. 2:33-36; 3:13,21
 8. İsa təkrar gələcəkdir – Həv. 3:20-21
 9. İsa Hakim olaraq təyin edilmişdir – Həv. 10:42; 17:31
 10. İsa Müqəddəs Ruhu göndərmişdir – Həv. 2:17-18,33,38-39; 10:44-47
 11. İsa, iman edən hər kəsin Xilaskarıdır – Həv. 13:38-39
 12. Ondən başqa Xilaskar yoxdur – Həv. 4:12; 10:34-36

Həvarilərin bu əsas həqiqətlərinə cavabən bunları etmək lazımdır:

1. Tövbə etmək – Həv. 2:38; 3:19; 17:30; 26:20
2. İman etmək – Həv. 2:21; 10:43; 13:38-39
3. Vəftiz olmaq – Həv. 2:38; 10:47-48
4. Ruhu qəbul etmək – Həv. 2:38; 10:47
5. Hamı gələ bilər – Həv. 2:39; 3:25; 26:23

Bunlar erkən imanlılar cəmiyyətinin elan etdiyi əsas həqiqətlər olub, ancaq Əhdi-Cədidin ayrı-ayrı müəllifləri öz yazılarında bunlardan bəzisini buraxır, yaxud xüsusən vurğulayırdı. Markın Müjdəsi başdan-baş *kerygma*-nın Peterə aid olan tərəfinə əsaslanır. Rəvayətə görə, Mark Peterin Romada verdiyi vəzləri yazılı bir Müjdə şəklinə salmışdır. Matta və Luka da Markın əsas strukturunu izləyiblər.

- E. Frenk Steq "Həvarilərin İşləri Kitabı: erkən dövrdə maneəsiz Müjdə üçün mübarizə" adlı şərh kitabında (Frank Stagg, *The Book of Acts, the Early Struggle for an Unhindered Gospel*) belə bir fikir irəli sürür ki, bu kitabın başlıca məqsədi İsa haqqındakı xəbərin (Müjdənin) millətçi

yəhudiliyin hüdudlarından çıxıb bütün insanlar üçün ümumbəşəri inanc olaraq yayılmasını göstərməkdir. Steqin bu şərh kitabı Lukanın Həvarilərin İşlərini yazmasındakı məqsəd(lər)i üzərində fokuslaşır. Müxtəlif fərziyyələrin yaxşı xülasəsi və təhlili 1-18-ci səhifələrdə verilir. Steq Həv. 28:31-də kitabı qeyri-adi şəkildə yekunlaşdıraraq "heç bir maneə olmadan" ifadəsi üzərində fokuslaşır və Lukanın məsihçiliyin bütün maneələri aşib yayıldığını vurğuladığını anlamaq üçün məhz bu ifadənin əsas olduğunu bildirir.

- F. Müqəddəs Ruh adının Həvarilərin İşlərində əlli dəfədən çox çəkilməsinə baxmayaraq, kitabın adı "Müqəddəs Ruhun İşləri" deyildir. On bir fəsildə Ruhun adı heç çəkilməyib. Lukanın digər mənbələrdən (ehtimal ki, əslə aramicə yazılmış olanlardan) sitatlar gətirdiyi ilk yarısında Ruhun adı daha çox çəkilir. Müjdələrin İsanı təsvir etdiyi kimi Həvarilərin İşlərinin Ruhunu təsvir etdiyini demək olmaz! Bu o demək deyil ki, Ruhun yeri aşağıdır, ancaq bu bizi Ruhun teologiyasını başlıca olaraq və ya tək-cə Həvarilərin İşləri üzərində qurmaqdan qoruyur.
- G. Həvarilərin İşləri doktrin öyrətmək üçün nəzərdə tutulmayıb (bax: Fi və Styuart, "Müqəddəs Kitabı necə oxumaq lazımdır" [Fee and Stuart, *How To Read the Bible For All Its Worth*]), ss. 94-112). Bunun bir misalı, imana gəlmə doktrinini Həvarilərin İşləri üzərində qurmaq cəhədidir. Belə cəhd başdan uğursuzluğa məhkumdur. Həvarilərin İşlərində qeydə alınmış imana gəlmə əhvalatlarının qaydası və elementləri fərqli olduğundan hansı model normativ sayılacaq? Doktrin üçün Məktublara müraciət etməliyik.
- Və maraqlıdır ki, bəzi ilahiyatçılar (Hans Kontselmann [Hans Conzelmann]) Lukanın I əsr üçün xas olan "Məsih tez gələcək" esxatologiyasını təxir edilən parusiyaya görə səbirli xidmət ilə qəsdən əvəz etdiyini düşünürlər. Allahın Padşahlığı indi buradadır və qüdrətlə həyatları dəyişdirir. Diqqət mərkəzində esxatoloji ümid deyil, indi fəaliyyət göstərən imanlılar cəmiyyəti olur.
- H. Həvarilərin İşlərinin başqa mümkün bir məqsədi Rom. 9-11-ci fəsillərdə qaldırılan "Niyə yəhudilər yəhudi Məsihini rədd ediblər və imanlılar cəmiyyəti əsasən başqa millətlərdən ibarətdir?" sualına oxşardır. Həvarilərin İşlərinin bəzi yerlərində Müjdənin ümumdünya səciyyəsi açıqca elan olunur. İsa onları bütün dünyaya göndərir (müq. et. 1:8). Yəhudilər İsanı rədd edir, başqa millətlərsə qəbul edirlər. İsanın xəbəri Romaya çatır.
- Ola bilsin, Lukanın məqsədi yəhudi məsihçiliyinin (Peter) qeyri-yəhudi məsihçiliyi (Paul) ilə birgə yaşamaq böyüməsinin mümkün olduğunu göstərmək olub! Onlar bir-biri ilə rəqabət etməzlər, lakin Müjdəni bu dünyada yayma işində birgə iştirak edirlər.
- İ. Kitabın məqsədi barədə F.F. Bryusun "Yeni beynəlxalq şərh"ində (F. F. Bruce, *New International Commentary*, s. 18) dediyi ilə razılaşıram; o deyir ki, Luka Müjdəsi və Həvarilərin İşləri başlanğıcda tək kitab olduğundan, Luka Müjdəsinin proloqu (1:1-4) həmçinin Həvarilərin İşlərinin proloqu olaraq xidmət edir. Luka şəxsən o hadisələrin hamısının şahidi olmasa da, özünün tarixi, ədəbi və teoloji imkanlarından istifadə edərək bunların hamısını diqqətlə araşdırmış və dəqiq təsvir etmişdi.
- Beləliklə, Luka həm Müjdə kitabında həm də bu hekayətdə İsanın və imanlılar cəmiyyətinin tarixi gerçəkliyi və teoloji etibarlılığını göstərmək istəyir (müq. et. Luka 1:4). Ola bilsin ki, Həvarilərin İşlərinin diqqət mərkəzində hər şeyin tamamlanması durur ("Heç bir maneə olmadan"; bu ifadə, kitabın son ayəsi olan 28:31-in yunanca mətninin ən sonunda yerləşir). Bu mövzu bir neçə fərqli söz və ifadələrlə irəliyə aparılır (müq. et. Uolter L. Layfeld, "Həvarilərin İşləri Kitabının şərh edilməsi" [Walter L. Liefeld, *Interpreting the Book of Acts*], ss. 23-24). Müjdə, Allahın ağına sonradan gələn bir fikir, "B" planı və ya yeni bir şey deyildir, Allahın qabaqcadan təyin olunmuş planıdır (müq. et. Həv. 2:23; 3:18; 4:28; 13:29).

V. JANR

- A. Əhdi-Ətiqdə Yeşuadan 2-ci Padşahlara qədərki hissə olduğu kimi, Əhdi-Cədidə Həvarilərin İşləri də tarixi hekayətdir. Müqəddəs Kitabdakı tarixi hekayət faktları təqdim edir, lakin xronologiyayı yaxud hadisələri ətraflı təsvir etmək məqsədi daşmır. Seçilən hadisələr Allahın kim

olduğunu, insanın Allahın önündə necə doğru ola biləcəyini, Allahın necə yaşamağımızı istədiyini izah etməyə xidmət edir.

- B. Müqəddəs Kitabın tarixi hekayət janrında yazılmış mətnlərini şərh etmənin problemi ondan ibarətdir ki, müəlliflər (1) öz məqsədlərini, (2) əsas həqiqətin nə olduğunu, yaxud (3) yazılmış olanlardan necə nümunə götürməli olduğumuzu mətnin içində açıqlayırlar. Oxucu aşağıdakı suallar haqqında düşünməlidir:
1. Bu hadisə nə üçün qeyd edilmişdir?
 2. Bu, Müqəddəs Kitabın bundan öncəki hissələri ilə necə əlaqəlidir?
 3. Burada öyrədilən əsas teoloji həqiqət nədir?
 4. Ədəbi kontekst əhəmiyyətliymi? (Bundan əvvəl yaxud sonra hansı hadisələr verilir? Bu mövzuya başqa bir yerdə də toxunulubmu?)
 5. Ədəbi kontekst nə qədər böyükdür? (Bəzən böyük hekayətlər tək teoloji mövzunu və ya məqsədi təşkil edirlər).
- C. Tarixi hekayət bir doktrinin yeganə əsası olmamalıdır. Qeyd olunan olaylar çox vaxt müəllifin məqsədinə xidmət etmək üçün nəzərdə tutulur. Tarixi hekayət Müqəddəs Kitabın başqa yerlərində öyrədilən həqiqətləri əyani olaraq göstərə bilər. Müqəddəs Kitabda təsvir olunan hər şey bütün zamanlarda bütün imanlılar üçün Allahın iradəsi deyildir (məs., intihar, çoxarvadlılıq, müqəddəs müharibə, ilanları əllə tutmaq və s.).
- D. Tarixi hekayəti necə şərh etmək barəsində ən yaxşı qısa izahat Qordon Fi və Duqlas Styuartın "Müqəddəs Kitabı necə oxumaq lazımdır" (Gordon Fee and Douglas Stuart, *How To Read the Bible For All Its Worth*, ss. 78-93, 94-112) kitabında verilir.

VI. TARİXİ FONDA DAİR BİBLİOQRAFİYA

Həvarilərin İşlərini I əsr zəminində nəzərdən keçirməyə kömək edən yeni kitablar, klassisizm üzrə mütəxəssislər tərəfindən yaradılmışdır. Belə fənlərarası yanaşma Əhdi-Cədidin anlaşılmasında həqiqətən çox faydalı olmuşdur. Seriya Bryus M. Minterin redaktəsi ilə nəşr olunmuşdur.

- A. "Həvarilərin İşləri Kitabı qədim ədəbiyyat zəminində" (*The Book of Acts in Its Ancient Literary Setting*)
- B. "Həvarilərin İşləri Kitabı Yunan-Roma zəminində" (*The Book of Acts in Its Graeco-Roman Setting*)
- C. "Həvarilərin İşləri Kitabı və Paul Roma kustodiyasında" (*The Book of Acts and Paul in Roman Custody*)
- D. "Həvarilərin İşləri Kitabı özünün Fələstin zəminində" (*The Book of the Acts in Its Palestinian Setting*)
- E. "Həvarilərin İşləri Kitabı özünün diaspora zəminində" (*The Book of Acts in Its Diaspora Setting*)
- F. "Həvarilərin İşləri Kitabı özünün teoloji zəminində" (*The Book of Acts in Its Theological Setting*)

Başqa faydalı kitablar:

1. N. Şeruin-Uayt, "Əhdi-Cədidə Roma cəmiyyəti və Roma qanunu" (N. Sherwin-White, *Roman Society and Roman Law in the New Testament*)
2. Pol Barnett, "İsa və erkən məsihçiliyin meydana gəlməsi" (Paul Barnett, *Jesus and the Rise of Early Christianity*)
3. Ceymz S. Cefferz, "Yunan-Roma dünyası" (James S. Jeffers, *The Greco-Roman World*)

VII. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR VƏ İFADƏLƏR

1. "çoxlu inandırıcı dəlillərlə", 1:3
2. "qırx gün", 1:3
3. "Allahın Padşahlığı", 1:3
4. "Bir bulud İsanı götürüb", 1:9

5. "Şənbə yolu qədərdir", 1:12
6. "Qan tarlası", 1:19
7. "püşk", 1:26
8. "Əllinci Gün bayramı", 2:1
9. "Müqəddəs Ruhla doldu", 2:4
10. "başqa dillərdə danışmağa", 2:4
11. "prozelitlər" (Yəhudi dinini qəbul edən möminlər), 2:10; 13:43
12. "Allahın əzəldən bilib müəyyən etdiyi məqsəd", 2:23
13. "Ölülər diyarı" (Hades), 2:31
14. "[Allahın] sağ əli", 2:33
15. "tövbə", 2:38; 3:19
16. "çörək bölmə", 2:42,46
17. "dua vaxtı", 3:1
18. "dilənərək nəzir alsın", 3:2
19. "Süleymanın eyvanı", 3:11; 5:12
20. "Müqəddəs və Saleh Olan", 3:14
21. "rahatlıq vaxtı", 3:20
22. "savadsız, sadə insanlar", 4:13
23. "gözlərini bu həyata yumdu", 7:60
24. "Yol", Həv. 9:2
25. "üzərinə əllərini qoyur", 9:12 (müq. et. 8:17)
26. "alay", 10:1
27. "məsihçi", 11:26
28. "baxıcılıq", 16:16
29. "ev əhli", 16:33
30. "Epikürçü", 17:18
31. "Stoist", 17:18
32. "Areopaq", 17:22
33. "Yəhudi cindarlar", 19:13
34. "Cadugərlik... kitabları", 19:19
35. "gümüşdən ilahə Artemidanın ev səcdəgahları", 19:24

VIII. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN ŞƏXS LƏR

1. Teofil, 1:1
2. qadınlar, 1:14
3. Mattiya, 1:23
4. sadukeylər, 4:1; 5:17
5. Xanan, 4:6
6. Qayafa, 4:6
7. "xalqın rəhbərləri və ağsaqqalları", 4:8
8. Xananya, 5:1; 9:10
9. Səpfiya, 5:1
10. Qamliel, 5:34
11. Stefan, 6:5
12. Şaul, 7:58; 8:1; 9:1
13. Filip, 8:5
14. Ceyran (Dorkas), 9:36
15. Korneli, 10:1
16. Aqab, 11:28; 21:10
17. Eftiki, 20:9

IX. SÜJETDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

1. Yerusəlim, 1:5	15. İsgəndəriyyə, 6:9
2. Yəhudəya, 1:5	16. Kilikiya, 6:9
3. Samariya, 1:8	17. Dəməşq, 9:2
4. Parfiyalılar, 2:9	18. Qeysəriyyə
5. Kappadokiya, 2:9	19. Yafə, 9:36
6. Pontus, 2:9	20. Finikiya, 11:19
7. Asiya, 2:9	21. Kipr, 11:20
8. Frigiya, 2:10	22. Tarsus, 11:25
9. Pamfiliya, 2:10	23. Sidon, 12:20
10. Misir, 2:10	24. Filipi, 16:12
11. Liviya, 2:10	25. Veriya, 17:10
12. Kirena, 2:10	26. Afina, 17:16
13. Kritlilər, 2:11	27. Korinf, 18:1
14. Nazaret, 2:22	

X. MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

- 1:6-da həvarilərin anlayışsızlığı necə aşkara çıxır?
- 1:8 Mat. 28:19-20 ilə necə əlaqəlidir?
- Həvaridən tələb olunan xüsusiyyətləri sadalayın (1:22).
- "Külək" və "alov" niyə Ruhla əlaqələndirilir? (2:2-3)
- 2:8-dəki möcüzəni izah edin.
- Peter Yoelin peyğəmbərliyinin yerinə yetdiyini elan edir. Onda 1:17 və 19-20-ni siz necə izah edərsiniz?
- İsanın "Rəbb" və "Məsih" olaraq adlandırılmasının teoloji əhəmiyyəti nədən ibarətdir? (2:36)
- 2:44 kommunizmi öyrədirmi? (müq. et. 4:34-35)
- 3:18-dən nə cür nəticə çıxardığınızı izah edin.
- 4:11-də Əhdi-Ətiqin İsayə necə tətbiq edildiyini izah edin.
- Həvarilərin İşlərində Ruhla dolmaq həmişə şəhadətlə əlaqədirmi?
- Həv. 6-cı fəsildə "Yeddi nəfər"dən tələb olunan xüsusiyyətləri sadalayın. Onlar dyakonlar idi?
- Şaul məsihçilərə niyə bu qədər çox nifrət edirdi? (8:1-3)
- 8:15-16 müasir məsihçilərə xilasın ardıcılığını öyrədirmi?
- 10:44-48-də başqa dillərin məqsədi nə idi?
- Niyə Paul əvvəlcə yerli sinaqoqlarda vəz edirdi? (13:5)
- Listrada baş vermiş hansı hadisə Paulu və Barnabamı paltarlarını cırmağa vadar etdi? (14:8-18)
- Həv. 15-ci fəsildə təsvir olunan Yerusəlimdəki məşvərətin məqsədi nə idi?
- Paul və Barnaba nə üstündə mübahisə etdilər? (15:36-41)
- Niyə Ruh Paulun Asiyaya getməsinə imkan vermədi? (16:6)
- Şəhər rəhbərləri 16:35-40-da niyə bu qədər dilxor idilər?
- Priskila və Akila Apolloya necə yardım etdilər? (18:24-28)
- 20:21 niyə önəmli bir ayədir?
- 21:9-dan nə nəticə çıxarmaq olar?
- Niyə Həv. 21-cə fəsildə Paul Yerusəlimdə həbs edildi?
- 23:6-7-ni öz sözlərinizlə izah edin.

ROMALILARA MƏKTUBA GİRİŞ

I. GİRİŞ MÜDDƏSİ

- A. Romalılara Məktub, Həvari Paulun təliminin ən sistemik və məntiqi şəkildə təqdim olunduğu kitabdır. Məktubun yazılmasına Romada yaranmış şərait səbəb olduğu üçün, bu mətn "şəraitlə əlaqəli" sayılır. Paulun bu Məktubu yazmasının bir səbəbi var idi. Ancaq bu, Paulun ən "neytral" yazılarından biridir, çünki Paul oradakı problemi (güman ki, imanlı yəhudi və qeyri-yəhudi rəhbərlərin arasındakı qısqanclıq), həll etməkdən ötrə bu Məktubda Müjdəni və gündəlik həyata dair mənasını açıq şəkildə təqdim etmişdir.
- B. Paulun Romalılara Məktubda Müjdə təqdim etməsi hər dövrdə imanlılar cəmiyyətinə təsir etmişdir.
1. Avqustin b.e. 386-cı ildə Rom. 13:13-14-ü oxuyandan sonra imana gəlib.
 2. Martin Lüter b.e. 1513-cü ildə Zəb. 31:1-i Rom. 1:17 (müq. et. Hab. 2:4) ilə müqayisə etdikdə, xilas haqqındakı təsəvvürü köklü şəkildə dəyişib.
 3. Con Uesli b.e. 1738-ci ildə Romalılara Məktuba giriş haqqındakı Lüterin vəzini eşitdikdə iman gətirib.
- C. Romalılara Məktubu bilmək, məsihçiliyi bilmək deməkdir! Bu Məktub, İsanın həyatını və təlimlərini bütün dövrlərin imanlılar cəmiyyəti üçün təməl həqiqətlər kimi təqdim edir.

II. MÜƏLLİF

- A. Məktubun müəllifi, şübhəsiz, Həvari Pauldur. Rom. 1:1-də onun tipik salamu yer alır. Ümumiyyətlə, ilahiyatçılar razılaşırlar ki, Paulun "cismim üçün bir tikan" dediyi problem, zəif görməsidir; buna görə Paul bu Məktubu fiziki olaraq özü yazmayıb, lakin Terti adındakı adam onun sözlərini yazıya alıb (müq. et. 16:22).

III. TARİX

- A. Romalılara Məktubun ehtimali yazılma tarixi b.e. 56-58-ci illərdir. Bu, Əhdi-Cədidə tarixi nisbətən dəqiq müəyyənləşdirilə biləcək az sayda kitablardan biridir. Tarixin müəyyən edilməsi üçün Həv. 20:2 və sonrakı ayələri Rom. 15:17 və sonrakı ayələr ilə müqayisə etmək lazımdır. Romalılara Məktub yaqın ki, Paulun üçüncü müjdəçi səyahətinin sonuna yaxın, tam Yerusəlimə getməzdən əvvəl, Korinfdə yazılıb.
- B. B. F.F. Bryus və Mari Harisə (F.F. Bruce and Murry Harris) əsasən Paulun yazılarının xronologiyası (bir qədər uyğunlaşdırılmış):

<u>Kitab</u>	<u>Tarix</u>	<u>Yazıldığı yer</u>	<u>Həvarilərin İşləri ilə əlaqəsi</u>
1. Qalatiyalılar	48-ci il	Suriyadakı Antakya	14:28; 15:2
2. 1 Saloniklilər	50-ci il	Korinf	18:5
3. 2 Saloniklilər	50-ci il	Korinf	
4. 1 Korinfililər	55-ci il	Efes	19:20
5. 2 Korinfililər	56-cı il	Makedoniya	20:2
6. Romalılar	57-ci il	Korinf	20:3
7.-10. Zindandan yazılmış məktublar			
Kolosselilər	60-cı illərin əvvəlləri		
Efeslilər	60-cı illərin əvvəlləri	Roma	
Filimon	60-cı illərin əvvəlləri		
Filipililər	62-63-cü illərin sonları		28:30-31
11.-13. Dördüncü müjdəçi səyahəti			

1 Timotey	63-cü il (və ya 63-cü	Makedoniya
Tit	ildən sonra, amma	Efes (?)
2 Timotey	64-68-ci illərdən öncə)	Roma

IV. OXUCULAR

Məktubun Romalılara ünvanlandığı bildirilir. Romadakı imanlılar cəmiyyətinin kim tərəfindən təsis edildiyi məlum deyildir.

- A. Əllinci Gün bayramında Yerusəlimə gəlib Məsihə iman etmiş və öz ölkələrinə qayıdıandan sonra cəmiyyət qurmuş bəzi insanlar ola bilər (bax: Həv. 2:10);
- B. Stefanın öldürülməsindən sonra təqiblərdən qaçmış şagirdlər ola bilər (bax: Həv. 8:4); və ya
- C. Paulun müjdəçi səyahətlərində imana gəlmiş və sonra Romaya qayıtmış adamlar ola bilər. Paul bu imanlılar cəmiyyətini heç ziyarət etməmişdi, amma buna can atırdı (bax: Həv. 19:21). Orada çox dostu var idi (müq. et. Rom. 16).

Yəqin ki, Paul "sevgi hədiyyəsi" ilə Yerusəlimə səfər etdikdən sonra İspaniyaya gedərkən yol üstü Romanı ziyarət etməyi planlaşdırırdı (müq. et. Rom. 15:28). Aralıq dənizinin şərq sahilindəki xidmətinin başa çatdığını hiss edən Paul yeni sahələr axtarırdı (müq. et. 15:20-23). Yunanıstandan Romaya Paulun Məktubunu daşıyan şəxs, böyük ehtimalla, o yerlərə səyahət edən Fibi adındaki dyakonisa (cəmiyyət xidmətçisi) idi (bax: Rom. 16:1). I əsrdə yəhudi bir çadırçının Korinf şəhərinin arxa küçələrində yazmış olduğu bu məktub niyə bu qədər qiymətlidir? Martin Lüter bunu "Əhdi-Cədidin baş kitabı, Müjdəni açıq-aydın öyrədən kitab" adlandırır. Bu kitab, Məsihə iman etmiş və başqa millətlərə həvari olmağa çağırılmış bir rabbi olan tarsuslu Şaulun Müjdəni dərinləməsinə izah etməsi baxımından çox qiymətlidir. Paulun məktublarının əksəriyyəti konkret yerli vəziyyətə bağlıdır, ancaq Romalılara Məktub fərqlidir. Bu kitabda həvari öz imanını sisteməlik şəkildə təqdim edib.

Əziz məsihçi, "iman"la əlaqədar olan terminlərin əksəriyyətinin ("saleh sayılma", "ittiham edilmə", "övladlığa götürülmə" və "təqdis edilmə") Romalılara Məktubdan gəldiyini dərk edirsinizmi? Dua edin ki, biz bu gün öz həyatlarımız üçün Allahın iradəsini axtararkən, O bu həyrətamiz məktubu sizin üçün açsın!

V. MƏQSƏD

- A. İspaniyaya müjdəçi səfəri üçün Romadakı imanlılar cəmiyyətindən yardım istəmək. Paul həvari olaraq Aralıq dənizinin şərq sahilindəki işini başa çatmış hesab edirdi (müq. et. Rom. 16:20-23).
- B. Romadakı imanlılar cəmiyyətində imanlı yəhudilər və qeyri-yəhudilər arasındakı problemlərə toxunmaq. Çox güman ki, bu problemlər yəhudilərin Romadan qovulması və sonra qayıtması nəticəsində meydana gəlmişdi. O vaxta qədər yəhudi məsihçi rəhbərlər, başqa millətlərdən məsihçi rəhbərlər ilə əvəz olunmuşdu.
- C. Romadakı imanlılar cəmiyyətinə özünü təqdim etmək. Paula qarşı çıxanlar çox idi. Yerusəlimdə imana gəlmiş səmimi yəhudi məsihçilər (Həv. 15-dəki Yerusəlimdəki məşvərət), qeyri-səmimi yəhudi məsihçilər (Qalatiyalılara və 2-ci Korinflilərə 3, 10-13-də imanlıları yəhudiləşdirməyə çalışanlar) və eləcə də Müjdəni öz sevimli fikirləri və ya fəlsəfələri ilə birləşdirmək istəyən qeyri-yəhudi məsihçilər (kolosselilər, efeslilər) Paula qarşı idi.
- D. Paul, İsanın təlimini təhrif edən yenilikçi olmaqda, Müjdəyə öz fikirlərini qatmaqda ittiham olunub. Romalılara Məktub, Paulun Əhdi-Ətiqə və İsanın təlimlərinə (Müjdələrə) əsaslanaraq özünün yaydığı Müjdənin həqiqi olduğunu göstərərək özünü sisteməlik şəkildə müdafiə etmə yolu idi.

VI. MƏZMUNUN QISA TƏSVİRİ

- A. Giriş (1:1-17)
 - 1.Salamlama (1:1-7)
 - a. Müəllif (1-5)
 - b. Kimə ünvanlanıb (6-7a)
 - c. Salam (7b)
 - 2.Yazılma səbəbi (1:8-15)
 - 3.Mövzu (1:16-17)

- B. İlahi salehliyə ehtiyac (1:18-3:20)
 - 1.Başqa xalqların tənəzzülü (1:18-32)
 - 2.Yəhudi və ya bütprəst moralistlərin ikiüzlülüyü (2:1-16)
 - 3.Yəhudilərin mühakimə olunması (2:17-3:8)
 - 4.Bütün dünyanın məhkum olunması (3:9-20)

- C. İlahi salehlik nədir (3:21-8:39)
 - 1.Yalnız imanla olan salehlik (3:21-31)
 - 2.Salehliyin əsası: Allahın vədi (4:1-25)
 - a. İbrahimin saleh mövqeyi (4:1-5)
 - b. Davud (4:6-8)
 - c. İbrahimin sünnətlə əlaqəsi (4:9-12)
 - d. Allahın İbrahimə vədi (4:13-25)
 - 3.Salehliyə nail olma (5:1-21)
 - a. Subyektiv cəhət: insanın layiq olmadığı məhəbbət, misilsiz sevinc (5:1-5)
 - b. Obyektiv əsas: Allahın heyranedicisi məhəbbəti (5:6-11)
 - c. Adəm/Məsih tipologiyası: Adəmin təqsiri, Allahın təminatı (5:12-21)
 - 4.İlahi salehlik insanın saleh həyatında öz əksini tapmalıdır (6:1-7:25)
 - a. Günahdan azadlıq (6:1-14)
 - (1) Gözlənən etiraz (6:1-2)
 - (2) Vəftizin mənası (6:3-14)
 - b. Şeytanın qulu yaxud Allahın qulu: seçim sizindir (6:15-23)
 - c. İnsanın qanun ilə "evlənməsi" (7:1-6)
 - d. Qanun yaxşıdır, lakin günah bu yaxşılığa mane olur (7:7-14)
 - e. İmanlının içində xeyir və şərin sonsuz mübarizəsi (7:15-25)
 - 5.İlahi salehliyin müşahidə edilə bilən nəticələri (8:1-39)
 - a. Ruhda yaşamaq (8:1-17)
 - b. Yaradılışın xilasını (8:18-25)
 - c. Ruhun mütəmadi köməyi (8:26-30)
 - d. İmanla saleh sayılmanın qanuni qələbəsi (8:31-39)

- D. Bütün bəşəriyyət üçün ilahi məqsəd (9:1-11:32)
 - 1.İsrailin seçilmişliyi (9:1-33)
 - a. İmanın həqiqi varisləri (9:1-13)
 - b. Allahın tam ixtiyarı (9:14-26)
 - c. Allahın ümumdünya planına başqa millətlər də daxildir (9:27-33)
 - 2.İsrailin xilasını (10:1-21)
 - a. Allahın salehliyi və insanın salehliyi (10:1-13)
 - b. Allahın mərhəməti müjdəçiləri zəruri edir, dünya müjdəçiliyinə dəvət (10:14-18)
 - c. İsrailin Məsihə qarşı imansızlığının davam etməsi (10:19-21)
 - 3.İsrailin bürəyib-yıxılması (11:1-36)
 - a. Yəhudi "sağ qalanlar" (11:1-10)
 - b. Yəhudilərin qibtə hissi (11:11-24)
 - c. İsrailin müvəqqəti korluğu (11:25-32)
 - d. Paulun həmd-sənasını (11:33-36)

- E. İlahi salehlik ənamının nəticələri (12:1-15:13)
 - 1. Təqdis edilməyə dəvət (12:1-2)
 - 2. Ənamlardan istifadə (12:3-8)
 - 3. Başqa imanlılar ilə münasibətlər (12:9-21)
 - 4. Dövlət ilə münasibətlər (13:1-7)
 - 5. Qonşular ilə münasibətlər (13:8-10)
 - 6. Rəbbimiz ilə münasibətlər (13:11-14)
 - 7. İmanlılar cəmiyyətinin digər üzvləri ilə münasibətlər (14:1-12)
 - 8. Başqaları üzərində təsir (14:13-23)
 - 9. Məsihə bənzərlikdə münasibətlər (15:1-13)
- F. Yekun (15:14-33)
 - 1. Paulun öz şəxsi planları (15:14-29)
 - 2. Dua üçün xahişlər (15:30-33)
- G. Postskriptum (16:1-27)
 - 1. Salamlar (16:1-24)
 - 2. Xeyir-dua (16:25-27)

VII. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR VƏ İFADƏLƏR

1. həvari, 1:1
2. "cismən Davud nəslindəndir", 1:3
3. müqəddəs, 1:7
4. salehlik, 1:17
5. "Allahın qəzəbi", 1:18
6. tövbə, 2:4
7. "Allah insanlar arasında tərəfkeşlik etməz", 2:11
8. sünnət, 2:25
9. "Allahın sözləri", 3:2
10. haqlı çıxacaqsan, 3:4
11. kəffarə qurbanı, 3:25
12. "çəkdiyimiz əziyyətlərlə də fəxr edirik", 5:3
13. "Onun qanı ilə indi saleh sayıldığımızı görə", 5:9
14. "salehlik ənamı", 5:17
15. "ölmüş adam günahdan azad olub", 6:7
16. müqəddəs olmaq (təqdis), 6:19
17. "Allahın Ruhu sizdə yaşayır", 8:9
18. Abba, 8:15
19. səbir, 8:25
20. qabaqcadan tanıdı, 8:29
21. əvvəlcədən təyin etdi, 8:29
22. izzətləndirdi, 8:30
23. "Allahın sağ (sağ əli)", 8:34
24. "başçılar... qüvvələr", 8:38
25. övladlığa götürülmə, 9:4
26. əhdlər, 9:4
27. "büdrəmə daşı", 9:33
28. "iqrar", 10:9
29. iman, 10:4,11
30. təbii budaqlar, 11:21
31. sirr, 11:25
32. Amin, 11:36
33. Qonaqpərvər olmağa, 12:13
34. lənət, 12:14

- 35. "başçılıq edən hakimiyyətlərə tabe olsun", 13:1
- 36. "üzərimizdən atağ... bürünək", 13:12
- 37. "İmanı zəif olan", 14:1
- 38. "Biz iman güclü olanlar", 15:1

VIII. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN ŞƏXSLƏR

- 1. İbrahim, 4:1
- 2. "Əcdadlar", 9:5
- 3. Esav, 9:13
- 4. Baal, 11:4
- 5. Fibi, 16:1
- 6. Priskila və Akila, 16:3
- 7. Yuniya, 16:7
- 8. Terti, 16:22

IX. SÜJETDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

- 1. Roma, 1:7
- 2. Kenxreya, 16:1

X. MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

- 1. 1:16 niyə Paul üçün bu qədər səciyyəvidir?
- 2. Bütün insanlar Allahı hansı iki yolla tanıyırlar? (fəs. 1-2)
- 3. 1:26-27 müasir homoseksuallıq məsələsinə dair nə deyir?
- 4. 2:6 Qal. 6:7 ilə necə əlaqəlidir?
- 5. 3-cü fəsildə 9-18-ci ayələrdə Əhdi-Ətiqdən bir sıra sitatlar gətirilir. Bunların hamısı hansı teoloji həqiqətə aiddir?
- 6. 4:6 niyə bu qədər mühümdür?
- 7. 4:15-i öz sözlərinizlə izah edin.
- 8. 5:8-də Allah haqqında nə deyilir?
- 9. 5:18 və 19 necə bir-biri ilə paraleldir?
- 10. 6:11-dən nə cür əməli nəticə çıxardığınızı izah edin.
- 11. Rom. 6:23 "Müjdənin xülasəsi" adlandırılıb. Niyə?
- 12. "Ruhun yeni yolu" ilə "yazılı Qanunun köhnə yolu" arasındakı fərqi izah edin. (7:6)
- 13. 7-ci fəsildə kim təsvir olunur?
- 14. 7:7-12 Əhdi-Ətiqdəki qanunun məqsədi haqqında nə deyir?
- 15. 7:19 sizin həyatınıza necə aiddir?
- 16. 8:22-ni öz sözlərinizlə izah edin.
- 17. 8:26-27-də naməlum dillərdə danışmaqdan söhbət gedirmi?
- 18. 8:28, 8:29 ilə necə əlaqəlidir?
- 19. 9-11-ci fəsillərin mövzusu nədir?
- 20. 10:4-ü öz sözlərinizlə izah edin.
- 21. 11:7-ni öz sözlərinizlə izah edin.
- 22. 11:26-nı öz sözlərinizlə izah edin.
- 23. 12-ci fəsildə adları çəkilən ruhani ənamlar hələ qüvvədə və işləyirmi?
- 24. 12:20-ni öz sözlərinizlə izah edin.
- 25. 14:14-ü öz sözlərinizlə izah edin.
- 26. 14:23-ü öz sözlərinizlə izah edin.

KORİNFLİLƏRƏ BİRİNCİ MƏKTUBA GİRİŞ (ƏZİYYƏT ÇƏKƏN İMANLILAR CƏMİYYƏTİNƏ ƏMƏLİ MƏSLƏHƏT)

I. KORİNFLİLƏRƏ BİRİNCİ MƏKTUBUN ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU

- A. Erkən imanlılar cəmiyyətinin ataları Paulun bütün digər məktublarından daha çox bu Məktubdan sitat gətirirlər; bu, həmin Məktubun əhəmiyyətinə və faydalılığına dəlalət edir.
- B. Romada tərtib olunmuş kanonik kitablar siyahısı olan Muratorinin parçasında (b.e. 200-cü il) bu Məktub Paulun ilk əsəri olaraq təqdim olunur, bu da həmin Məktubun əhəmiyyətini göstərir.
- C. Paul bu əməli məktubda öz şəxsi fikri və Rəbbin əmrlərini ayırd edir. Ancaq bu onun konkret mövzu barədə İsanın təlimini bilməsindən asılıdır. O İsanın sözlərini imkan dairəsində çatdırırdı və öz fikirlərinin də Allahdan ilham almış və səlahiyyətli olduğuna inanırdı (müq. et. 7:25, 40).
- D. Paulun imanlılar cəmiyyətinin şərikliyi ilə bağlı olan əsas prinsipləri ondan ibarətdir ki, ayrı-ayrı imanlıların azadlıqları və həmçinin müvafiq kollektiv məsuliyyətləri qanuna deyil, məhəbbətə əsaslanır. Bütün imanlılar cəmiyyətinin sağlamlığı və böyüməsi hər hansı şəxsi istəklərdən, zövqlərdən və ya imtiyazlardan üstündür (müq. et. 12:7).
- E. Bu Məktub (2 Korinfililərlə yanaşı) geri qayıdıb Əhdi-Cədid cəmiyyətinin quruluşuna, üsullarına, təlimlərinə baxmaq imkanı verir. Lakin həmçinin yadda saxlamaq lazımdır ki, bu cəmiyyət problemlə, qeyri-tipik bir icma idi.

II. KORİNF ŞƏHƏRİ

- A. Yunanıstanın ən cənubundakı yerin (Malea burnu) ətrafında keçən gəmi yolları qışda çox təhlükəli idi. Buna görə də ən qısa quru yolu çox əhəmiyyətli idi. Korinf Körfəzi (Adriatik dənizi) və Saron Körfəzi (Egey dənizi) arasındakı 6 km-lik bərzəxdə yerləşən Korinf şəhəri mühüm ticari (saxsı şeylər və xüsusi növ mis ticarəti) və hərbi mərkəz idi. Paulun dövründə bu şəhər, sözün əsl mənasında, şərq və qərb mədəniyyətlərinin qarşılaşdığı yer idi.
- B. Bundan əlavə, Korinf Yunan-Roma dünyasının böyük mədəniyyət mərkəzi idi, çünki e.ə. 581-ci ildən başlamış İstm oyunları (Poseydon məbədinə) ildə iki dəfə məhz Korinfdə keçirilirdi. Bu oyunların böyüklüyü və əhəmiyyəti yalnız dörd ildə bir Afinada keçirilən Olimpiya oyunları ilə müqayisə oluna bilər (Fukidid, "Tarix" [Thucydides, *Hist.* 1.13.5]).
- C. E.ə. 146-cı ildə Korinf Romaya qarşı qiyam qaldırdığına görə (Axayya Birliyi) Roma sərkərdəsi Lusiy Mummily tərəfindən darmadağın edilib, yunan əhalisi köləliyə aparılıb. İqtisadi və hərbi əhəmiyyəti səbəbindən bu şəhər e.ə. 46-cı və ya 48-ci ildə Yuli Sezar tərəfindən bərpa olunub, Roma müstəmləkəsi olub və istifadə olan romalı əsgərlər orada məskunlaşıblar. Memarlıq və mədəniyyət baxımından Romanın surəti olan bu şəhər e.ə. 27-ci ildə Romanın (senatorial) Axayya vilayətinin inzibati mərkəzi olub. B.e. 15-ci ildə imperial vilayət olub.
- D. Köhnə Korinfün düzənlikdən 570 metrə yuxarıda olan akropolisində Afrodita məbədi yerləşirdi. O məbəddə 1000 fahişə xidmət edirdi (Strabon, "Coğrafiya" [Strabo, *Geography*, 8.6.20-22]). "Korinflilə" sözü (*Korinthiazesthai*, bu adı Aristofan [e.ə. 450-385-ci illər] yaradıb) pozğun, üsyankar olaraq başa düşülürdü. Bu məbəd və şəhərin böyük hissəsi, Paulun oraya gəlməsindən təq. 150 il əvvəl zəlzələdə dağılmışdı; b.e. 77-ci ildə bənzər hadisə təkrar baş verib. Məhsuldarlıq kultunun Paulun dövründə davam edib-ətmədiyi məlum deyildir. E.ə. 146-cı ildə romalılar Korinfə darmadağın edib bütün sakinlərini öldürəndən, yaxud kölələşdirəndən sonra şəhərin yunan ab-havası müstəmləkə statusu ilə əvəz olunub (Pavsani, II.3.7). Yunan mədəniyyətini əvəzləmiş Roma mədəniyyəti 1 Korinfililərin şərh edilməsi üçün böyük fərq yaradır.

III. MÜƏLLİF

- A. Həvari Paul ikinci müjdəçi səyahətində bu şəhərə gəlmişdir; bu əhvalat 8:1-21-də nəql olunur. Rəbb Paula çoxlarının iman gətirəcəyini və onun xidmətinə qarşı duranların uğur qazanmayacaqlarını bir görüntüdə göstərdi (müq. et. Həv. 18:9-10).
- B. Paulun müjdəçi strategiyası böyük şəhərlərdə cəmiyyət yaratmaqdan ibarət idi; Paul bilirdi ki, imana gələn ziyarətçilər, tacirlər və dənizçilər gedəcəkləri hər yerdə Müjdəni yayacaqlar. Bir bölgədə Müjdəni yaymaq və imana gələnləri şagird etmək, yerli imanlılar cəmiyyətinin məsuliyyəti idi.
- C. Korinfdə Paul özü kimi yəhudi mənşəli məsihiçi çadırçılar və ya dabbağlar olan Akila və Priskilanı tapmışdır. Onlar b.e. 49-cu ildə Klavdinin bütün yəhudi mərasimləri qadağan edən əmri ilə Romanı tərk etməyə məcbur olmuşdular (Orosius, *Hist.* 7:6:15-16; müq. et. Həv. 18:2). Paul Korinfə tək gəlmişdi. Lakin Sila və Timotey Makedoniyada xidmətdə idi (müq. et. Həv. 18:5). Paul ruhdan düşmüşdü (müq. et. Həv. 18:9-19; 1Kor. 2:3). Buna baxmayaraq o davam etdi və on səkkiz ay Korinfdə qaldı (müq. et. Həv. 18:11).
- D. Bu əsərin Paul tərəfindən yazıldığını b.e. 95-96-cı illərdə Korinfə bir məktub yazmış Romalı Klement təsdiqləyir (1 Klement [*I Clement*, 37:5; 47:1-3; 49:5]). Paulun bu Məktubun müəllifi olduğundan müasir tənqidçi alimlər belə heç şübhələnmirlər.

IV. TARİX

- A. Paulun Korinfi ziyarət etməsinin tarixi Delfide tapılmış imperator Klavdiyə aid olan bir kitabə təsdiqləyir. Bu kitabəyə əsasən, Qalliyonun valiliyi b.e. 51-ci ilin iyulundan 52-ci ilin iyuluna qədər davam etmişdir (müq. et. Həv. 18:12-17); beləliklə, Paulun şəhərə gəlməsi təxminən b.e. 49-50-ci illərə düşür.
- B. Bu durumda bu məktubun yazılma tarixi 50-ci illərin ortalarına düşür. Paul bu məktubu iki ildən (müq. et. Həv. 19:10) üç ilə (müq. et. Həv. 20:34) qədər xidmət etdiyi Efesdə yazmışdır.
- C. F.F. Bryus və Mari Harisə (F.F. Bruce and Murry Harris) əsasən Paulun yazılarının xronologiyası (bir qədər uyğunlaşdırılmış):

<u>Kitab</u>	<u>Tarix</u>	<u>Yazıldığı yer</u>	<u>Həvarilərin İşləri ilə əlaqəsi</u>
1. Qalatiyalılar	48-ci il	Suriyadakı Antakya	14:28; 15:2
2. 1 Saloniklilər	50-ci il	Korinf	18:5
3. 1 Saloniklilər	50-ci il	Korinf	
4. 1 Korinflilər	55-ci il	Efes	19:20
5. 2 Korinflilər	56-cı il	Makedoniya	20:2
6. Romalılar	57-ci il	Korinf	20:3
7.-10. Zindandan yazılmış məktublar			
Kolosselilər	60-cı illərin əvvəlləri	Roma	
Efeslilər	60-cı illərin əvvəlləri	Roma	
Filimon	60-cı illərin əvvəlləri	Roma	
Filipililər	62-63-cü illərin sonları	Roma	28:30-31
11.-13. Dördüncü müjdəçi səyahəti			
1 Timotey	63-cü il (və ya 63-cü ildən sonra, amma)	Makedoniya	
Tit		Efes (?)	
2 Timotey	64-68-ci illərdən öncə)	Roma	

(Çox güman ki, Paul b.e. 65-ci ildə edam edilmişdir)

V. MƏKTUBUN OXUCULARI

- A. Məktub, başqa millətlərə mənsub olanların əksəriyyət təşkil etdiyi yeni yaranmış imanlılar cəmiyyətinə ünvanlanmışdır. Korinfin əhalisi müxtəlif irqlərdən və mədəniyyətlərdən gələn adamlardan ibarət idi. Korində bir sinaqoq olduğunu arxeologiyadan və Müqəddəs Yazıdan (müq. et. Həv. 18:4-8) bilirik.
- B. İyirmi illik hərbi xidməti tamamlamış romalı əsgərlər burada istefaya çıxırdılar. Korinf azad şəhər, Roma koloniyası və Romanın Axayya vilayətinin mərkəzi idi.
- C. Görünür ki, bu Məktubda imanlılar cəmiyyətinə daxil olan bir neçə qrup əks olunur: (1) öz fəlsəfi ənənələri ilə hələ də iftixar edən və məsihçi vəhyini bu köhnə adət-ənənələri ilə bərişdirməyə çalışan ziyalı yunanlar; (2) romalı himayədarlar və elita; (3) əksərən başqa millətlərin "Allahdan qorxan" adamlarından ibarət olan, sinaqoqda ibadət edən yəhudi imanlılar; və (4) imana gəlmiş çoxlu kölələr.

VI. MƏKTUBUN MƏQSƏDİ

- A. Paul Korində yaranmış problemlər haqqında dörd mənbədən öyrənmişdi
 - 1. Xloinin evindəkilərdən, 1:11
 - 2. sual verən imanlılar cəmiyyətindən aldığı məktubdan, 7:1,25; 8:1; 12:1; 16:1,12
 - 3. Stefan, Fortunat və Axaikin şəxsi ziyarətindən, 16:17. Ola bilsin, bu məktub (№2) bu adamlar tərəfindən gətirilmişdi (№3).
Maraqlıdır ki, Mari Haris (Murry Harris) 1 Korinfiləri Paulun o cəmiyyət haqqında aldığı məlumatı əsasən hissələrə bölmüşdür.
 - 1. 1-4-cü fəsilləri Paul Xloinin evindəkilərdən eşitdiyi xəbərə görə yazmışdır
 - 2. 5-6-cı fəsilləri o imanlılar cəmiyyətinin nümayəndələrindən (Stefan, Fortunat və Axaik) eşitdiyi xəbərə görə yazmışdır
 - 3. 7-16-cı fəsilləri o imanlılar cəmiyyətindən aldığı yazılı suallara görə yazmışdır
- B. Bu cəmiyyət təfriqəçi idi, müxtəlif başçıların: Paulun, Apollonun, Peterin və böyük ehtimalla Məsihin də tərəfdarları arasında bölünmüşdü (müq. et. 1:12). Bundan əlavə, bu cəmiyyətdə əxlaqla və ruhani ənamlardan istifadə ilə bağlı problemlər var idi. Paulun həvari səlahiyyəti üstündə də mübahisələr gedirdi (xüs. 2 Korinfilər)!

VII. PAULUN KORİNDƏKİ İMANLILAR CƏMİYYƏTİ İLƏ ƏLAQƏLƏRİ – TƏXMİNLƏR

- A. Paul Korinfə neçə məktub yazmışdır?
 - 1. yalnız iki məktub – 1 və 2 Korinfililər
 - 2. üç məktub – biri itmişdir
 - 3. dörd məktub – ikisi itmişdir
 - 4. bəzi müasir ilahiyatçılar itmiş olan iki məktubun hissələrini 2 Korinfilərdə tapırlar
 - a. əvvəlki məktub (1Kor. 5:9) - 2Kor. 6:14-7:1-də
 - b. ağır məktub (2Kor. 2:3-4,9; 7:8-12) - 2Kor. 10-13-cü fəsillərdə
 - 5. beş məktub – belə ki, 2Kor. 10-13-cü fəsillər ayrı məktub, Titin Paula korinfililər haqqında daha çox pis xəbər gətirməsindən sonra Paulun onlara göndərdiyi beşinci məktubdur
- B. 3-cü fərziyyə ən ağlabatan görünür
 - 1. əvvəlki məktub – itmişdir (1Kor. 5:9)
 - 2. 1 Korinfililər
 - 3. ağır məktub – itmişdir (bəlkə 2Kor. 2:1-11; 7:8-12-də yazılanlar o məktuba daxil idi)
 - 4. 2 Korinfililər
- C. Bərpa cəhdi

TARİX	ZİYARƏT	MƏKTUB
<p>B.e. 50-52-ci illər Paulun ikinci müjdəçi səyahəti</p> <p>B.e. 52-ci il Qallıyo b.e. 52-ci ildən sonra vali oldu (müq. et. Həv. 18:12-17)</p> <p>B.e. 56-cı il (yaz)</p> <p>B.e. 56-cı il (qış) və ya B.e. 57-ci il (qış)</p> <p>B.e. 57-58-ci illər (qış)</p>	<p>a. Paul ikinci müjdəçi səyahətində on səkkiz ay Korinfdə qaldı (müq. et. Həv. 18:1-11)</p> <p>b. Paul Efesdə ikən Korinf cəmiyyətindəki problemlər haqqında iki mənbədən eşitdi: (1) Xloinin evindəkilərdən, 1Kor. 1:11 və (2) Stefan, Fortunat və Axaikdən, 1Kor. 16:17. Görünür ki, onlar Korinfdəki ev cəmiyyətlərindən suallarla dolu bir məktub gətirmişdilər</p> <p>c. Paul təcili olaraq Korinfə gəlib (bu ziyarət haqqında Həvarilərin İşlərində yazılmayıb, müq. et. 2Kor. 2:1). Ziyarəti ağır keçib, uğurlu olmayıb, lakin Paul yenə gələcəyinə söz verib.</p> <p>d. Paul Troasda Titlə görüşməyi planlaşdırırdı, lakin Tit gəlmədikdə Paul Makedoniyaya (müq. et. 2Kor. 2:13; 7:5,13) və bəlkə də Filipiyə (müq. et. B^c, K, L, P əlyazmaları) gedib.</p> <p>e. Paulun Korinfə son ziyarəti haqqında, böyük ehtimalla, Həv. 20:2-3-də yazılmışdır. Korinfin adı çəkilməsə də, o nəzərdə tutulur. Paul orada qış aylarında qalıb.</p>	<p>a. 1Kor. 5:9-11-də o cəmiyyətdəki əxlaqsızlığa dair bir məktubdan bəhs olunur. Əgər (1) bəzilərinin dediyi kimi, 2Kor. 6:14-7:1 bunun bir hissəsi deyilsə və ya (2) 2Kor. 2:3,4,9 epistolayar aorist və 2 Korinfilərə aid deyilsə, bu məktub naməlumdur</p> <p>b. Paul 1 Korinfilərdə bu suallara cavab verir (müq. et. 1Kor. 7:1,25; 8:1; 12:1; 16:1,2). Timotey (müq. et. 1Kor. 4:17) bu cavabı Efesdən (müq. et. 1Kor. 16:8) Korinfə aparır. Timotey imanlılar cəmiyyətində problemləri həll etməyə qadir deyil idi.</p> <p>c. Paul Korinfdəki ev cəmiyyətlərinə ağır məktub yazıb (müq. et. 2Kor. 2:3-4:9; 7:8-12) və Tit bu məktubu onlara çatdırıb (müq. et. 2Kor. 2:13; 7:13-15). Əgər, bəzilərinin düşündüyü kimi, 2Kor. 10-13 bunun bir hissəsi deyilsə, bu məktub naməlumdur.</p> <p>d. Paul Titi tapıb o cəmiyyətin onun rəhbərliyinə tabe olduğunu ondan öyrəndi və çox şükür edərək 2 Korinfiləri yazıb (müq. et. 7:11-16). Məktubu onlara Tit çatdırıb</p> <p>e. 1-9-cu fəsillər və 10-13-cü fəsillər arasında dəyişən əhval-ruhiyyəni bəzi alimlər Korinfdəki ev cəmiyyətlərindən daha çox pis xəbərlərin (ehtimal ki, köhnə əleyhdarların qayıtması və ya yeni əleyhdarların peyda olması haqqında) gəlməsi ilə izah edir (F.F. Bryus [F. F. Bruce]).</p>

VIII. YEKUN

- A. 1 Korinfilərdə Paulun pastor olaraq cəmiyyətdəki problemləri həll etdiyini görürük. Bu məktubda və Qalatiyalılarda onun Müjdənin ümumi həqiqətini cəmiyyətin ehtiyacına görə müxtəlif cür tətbiq etdiyini – Qalatiyadakı cəmiyyətə azadlığı, Korinfdəki cəmiyyətə isə məhdudiyəti öyrətdiyini görürük.
- B. Biz ümumi həqiqəti mədəniyyətə görə tətbiqi ilə qarışdırmamalıyıq. Bu mühüm hermenevtik mövzuya Qordon Fi və Duqlas Styuart "Müqəddəs Kitabı necə oxumaq lazımdır" (Gordon Fee and Douglas Stuart, *How To Read the Bible For All Its Worth*, ss. 65-76) kitabında toxunurlar.
- C. Bu kitab sizi Müqəddəs Kitabı şərh etmə qabiliyyətinin son həddinə daşdıran, teoloji etiqadlarınızın müxtəlif cəhətlərini bir daha düşünməyə məcbur edəcək. Bu Məktubun Allahın indiki həyatımız üçün iradəsini praktiki şəkildə açdığı qədər Müqəddəs Yazının digər kitablarından, demək olar ki, heç biri açmır.

IX. KORİNFLİLƏRƏ BİRİNCİ MƏKTUBUN QISA TƏSVİRİ

- A. Müqəddimə 1:1-9
 - 1. Salam, 1:1-3
 - 2. Şükür, 1:4-9
- B. Korinfdən bildirilmiş problemlər, 1:10-6:20
 - 1. Məsihçi rəhbərlərin (Paul, Apollo, Peter) niyyətlərinin və təliminin anlaşılmasında səbəbindən cəmiyyətlərin qruplara bölünməsi, 1:10-4:12
 - 2. Dəhşətli əxlaqsızlıq, 5:1-13
 - 3. Məsihçilərin məhkəmə işləri, 6:1-11
 - 4. Məsihçi azadlığının məsuliyyətlə məhdudlaşması, 6:12-20
- C. Korinfdən imanlıları narahat edən suallarla məktub, 7:1-1-16:4
 - 1. İnsanın cinsiyyəti, 7:1-40
 - 2. Bütprəst mədəniyyətlə münasibətlər və məsihçi azadlığı, 8:1-11:1
 - 3. Məsihçi ibadəti və ruhaniliyi, 11:2-14:40
 - 4. Esxatologiya, ələlxüsus dirilmə haqqındakı fikirlər, 15:1-58
 - 5. Yerusəlimdəki "ana cəmiyyət"ə maddi yardım, 16:1-4
- D. Yekun sözlər
 - 1. Paulun (və xidmət yoldaşlarının) səyahət planları, 16:5-12
 - 2. Son nəsihətlər və salamlar, 16:13-24

X. PAULUN DÜŞÜNCƏSİ HAQQINDA TƏKLİF OLUNAN ƏDƏBİYYAT

- A. *The Mind of St. Paul*, William Barclay, published by Harper & Row (Uilyam Barkli, "Müqəddəs Paulun düşüncəsi")
- B. *Paul, Apostle of the Heart Set Free*, F. F. Bruce, published by Eerdmans (F.F. Bryus, "Paul: ürəyi azad edilmiş olan həvəri")
- C. *The Origins of Paul's Religion*, J. Gresham Machen, published by Eerdmans (C. Qreşam Maçen, "Paulun dininin kökləri")
- D. *Paul, An Outline of His Theology*, Herman Ridderbos (translated by John De Witt), published by Eerdmans (Herman Ridderbos, "Paul, teologiyasının təsviri")
- E. *Epochs in the Life of Paul*, A. T. Robertson, published by Baker (A.T. Robertson, "Paulun həyatının mərhələləri")
- F. *A Man In Christ*, James S. Stewart, published by Harper & Row (Ceymz Styuart, "Məsihdə olan insan")

- G. *Dictionary of Paul and His Letters*, published by IVP (IVP tərəfindən nəşr olunmuş "Paulun və Məktublarının lüğəti")
- H. *Paul in the Roman World, The Conflict at Corinth*, Robert M. Grant, published by Westminster, John Knox Press (Robert M. Grant, "Paul Roma dünyasında – Korindəki münaqişə")
- İ. *Philo and Paul Among the Sophists*, Bruce W. Winter, published by Eerdmans (Bryus Uinter, "Filon və Paul sofistlər arasında")
- J. *After Paul Left Corinth*, Bruce W. Winter (Bryus Uinter, "Paul Korinfi tərk edəndən sonra")

XI. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

1. təqdis, 1:2
2. dövr, 2:7,8
3. "Allahın dərin düşüncələri" (hərf. "Allahın dərinlikləri"), 2:10
4. "Allahın tikilisi", 3:9
5. "siz Allahın məbədisiniz", 3:16,17
6. "Allahın sirli niyyəti" (hərf. "Allahın sirləri"), 4:1
7. "həmin adamı Şeytana təslim edin", 5:5
8. "Mələkləri [biz] mühakimə edəcəyi[k]", 6:3
9. "Sizlərdən bəzisi belə idi", 6:11
10. "qızlara gəlincə", 7:25
11. "mükafatımdan məhrum olmayım", 9:27
12. "qurbanlarımı... cinlərə gətirirlər", 10:20
13. "Rəbbin kasasından [içmək]", 10:21
14. "mələklərə görə", 11:10
15. "eşitmişəm ki... aranızda dəstəbazlıq olur", 11:18
16. "İsaya lənət olsun", 12:3
17. "ruhları ayırd etmək", 12:10
18. danqıldayan sinc, 13:1
19. "Kamillik gələndə", 13:10
20. "güzdəki kimi tutqun görürük", 13:12
21. peyğəmbərlik etmək, 14:39
22. aradan götürüb, 15:24
23. "müqəddəslər üçün ianələr", 16:1

XII. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN ŞƏXSLƏR

1. Sosten, 1:1
2. Xloinin evindəkilər, 1:11
3. Apollo, 1:12
4. Kefa, 1:12
5. Krisp və Qay, 1:14
6. "bu dövrün hökmdarları", 2:6,8
7. Təbiətə yaşayan adam, 2:14
8. ruhani insanlar, 3:1
9. Məsihdə körpə olan insanlar, 3:1
10. Kefa, 15:5
11. On İki şagird, 15:5
12. Yaqub, 15:7

XIII. SÜJETDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

1. Korinf, 1:2
2. Qalatiya cəmiyyətləri, 16:1
3. Yerusəlim, 16:3
4. Makedoniya, 16:5

- 5.Efes, 16:8
- 6.Axayya, 16:15
- 7.Asiya, 16:19

XIV. MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. Yəhudilər İsanı niyə Məsih kimi rədd edirdi?
2. Yunanlar İsanı niyə rədd edirdi?
3. Paul 1:18-25-də və 2:1-5-də fəlsəfədən niyə bu qədər mənfi danışır?
4. 1:26-31-dən çıxardığınız nəticələri izah edin.
5. 3:10-15 kimə aiddir?
6. 5:1-8-də Paul bu cəmiyyəti nəyə görə məzəmmətləyir?
7. 6:1-11 məsihçilərin hazırkı dövrdə məhkəməyə müraciət etməsini qadağan edirmi?
8. Paul 7-ci fəsildə "selibat"ın Allahın iradəsi olduğunu öyrədirmi?
9. 7:12-13 imanlıların imansızlarla ailə qura biləcəyini öyrədirmi?
- 10.8-ci fəsil Rom. 14-ə necə bənzəyir?
- 11.Niyə Paul Korinfdəki imanlılar cəmiyyətindən pul almırdı? (9:3-18)
- 12.9:19-23-dən çıxardığınız nəticələri izah edin.
- 13.10:1-13-ü öz sözlərinizlə izah edin.
- 14.10:13 niyə imanlılar üçün bu qədər yaxşı ayədir?
- 15.10:23-ün ruhani prinsipini öz sözlərinizlə söyləyin.
- 16.11:5 və 14:34 necə bir-birinə ziddir?
- 17.11:30-də bəzi imanlıların Rəbbin Süfrəsini qəbul etdiklərinə görə öldüyü bildirilirmi?
- 18.Paulun 11:34-ü nə ilə bağlı yazdığını izah edin.
- 19.11:7-dəki ruhani prinsipdən nə nəticə çıxarmaq olar?
- 20.Ruhani ənamlar təbii istedadlarla necə əlaqəlidir? İmanlılar ruhani ənam(lar)ını nə vaxt alırlar?
- 21.12:29-30-da "bütün imanlılar dillərdə danışmalıdırmı?" sualına necə cavab verilir? (14:5)
- 22.13:8-ə əsasən, nə qurtaracaq və nə əbədi qalacaq?
- 23.14-cü fəsildə toplantıda dillərdən istifadə haqqında nə deyilir?
- 24.Paul 14-cü fəsildə hansı üç qrupu toplantıdakı ibadətdə məhdudlaşdırır?
- 25.15:1-4-də Müjdənin müddəalarını qeyd edin.
- 26.15:6 İsanın həyatının hansı mərhələsində baş verdi?
- 27.15:22 Rom. 5:12-21-ə necə bənzəyir?

KORİNFLİLƏRƏ İKİNCİ MƏKTUBA GİRİŞ

I. GİRİŞ MÜDDƏASI

- A. Bu kitab, başqa millətlərə həvari olan Paulun ürəyini və düşüncəsini digər məktublarının hamısından daha çox göstərir. Paulun ruhani/pastor bioqrafiyasına ən yaxın olan əsər budur.
- B. Bu bəlkə də Paulun ən mükəmməl ritorik əsəridir. Reymond E. Braun "Əhdi-Cədidə Giriş" (Raymond E. Brown, *An Introduction to the New Testament*) kitabında deyir ki, "bu, böyük ehtimalla, Paulun əsərləri arasında ən inandırıcı natiqlik üslubu ilə yazılmış olanıdır" (s. 541). Lakin Paul bu məktubu Korinfə gəlib Paulun natiqlik üsulunu və təliminin məzmununu (1Kor. 1-4-də hikmətə qarşı dediklərini) tənqid atəşinə tutmuş sofistlərin dediyini təkzib etmək üçün qələmə almışdır.

XÜSUSİ MÖVZU: "SOFİSTLƏR" (SPECIAL TOPIC: SOPHISTS)

Yunanca *sophia* sözü "hikmət", "müdrəklik" mənasına gəlir. Əlaqəli söz *sophistēs*, "bacarıqlı" və ya "natiqlikdə inkişaf etmiş" bir şəxsi bildirməyə başlamışdır. Bu söz adətən şəhərə gəlib, elitanın uşaqlarına dərs öyrətmək üçün məktəb açmağa çalışan, natiqlikdə mahir bir şəxsi bildirirdi. Valideynlər bu adamları məhz bu natiqlik məharətlərinə (yəni ritorik təhsilə) görə axtarırdı, öz uşaqları üçün müəllim tuturdu.

Bu "müdrək adamlar" ad-sanları və şagird cəlb etmə qabiliyyəti ilə əlaqədar olaraq bir-biri ilə çox ciddi rəqabət aparırdı. Onların natiqlik qabiliyyətləri əvvəlcədən yoxlanırdı. Hər filosof öz bacarıqlarını və güclü cəhətlərini müəyyən edib bildirməli idi.

Paulun Korinfdəki problemləri, böyük ehtimalla, aşağıdakılarla bağlı idi:

1. imanlılar cəmiyyətində hərəsi konkret bir müəllimin tərəfdarı olduğunu iddia edən dəstələr olması (1Kor. 1-4)

2. Yerusəlimdən gələn, ellinist təlim almış yəhudi yalançı müəllimlər (2Kor. 10-13)

Paul 1Kor. 1-4-də "müdrəklik"dən imtina etdiyinə görə öz fəlsəfi, ritorik təlimi ilə iftixar edib bu meyarlara görə hər kəsi mühakimə edən adamların hücumuna məruz qalmışdır. Bu yəhudi müəllimlərin fəlsəfə ilə öyünmələri təəccüblüdür, lakin İsgəndəriyyəli Filonun və İsgəndəriyyəli Apollo yəhudilikdə buna zəmin hazırlamışdılar.

Paul gözəl natiq deyil idi və buna görə tənqid edilirdi. Bu tənqiddə cavabən Paul 2Kor. 10-13-də gözəl, balanslı, ritorik üslubda yazır, onların terminlərini işlədir, onların formalarından istifadə edir və onların qeyri-münasib davranışlarını, münasibətlərini, qururlarını ifşa edir. Bax: Bryus U. Uinter, "Filon və Paul sofistlər arasında" (Bruce W. Winter, *Philo and Paul Among the Sophists*).

- C. Bu əsər, Paulun özü olduğu kimi, ruhani eniş-yoxuşların, qəzəbdən böyük sevincə qədərə sərbəst ifadə olunan hissələrin qaribə bir qarışığıdır.
- D. Bu əsər sözün əsl mənasında məktubdur və hər məktub olduğu kimi söhbətin yalnız bir yarısıdır. Paulun cavablarının arxasında duran çoxlu suallar və səbəblər itmişdir. Bu məktub, Əhdi-Cədid məktublarının əslində xüsusi məsələlərə görə yazıldığı və müstəqil teoloji əsərlər olmadığı həqiqətinə dair əla bir nümunədir.
- E. Təəssüf ki, ilahiyatçılar və vaizlər bu məktuba etinasız yanaşıblar. Çünki Paulun məsihçinin bu həyatda əziyyət çəkməsi barədə ən konkret bəhs etdiyi əsər budur.
- F. Pastorlar üçün bu kitab yerli imanlılar cəmiyyətlərində problemlərin həlli üçün faydalı məsləhətlər verir. Paul özünə qarşı hücumlarda və yanlış anlaşıldığı hallarda davranışı ilə hamımıza nümunə olur.

II. MÜƏLLİF

- A. Hətta Müqəddəs Yazıdakı kitabların ənənəvi müəlliflərindən şübhələnən müasir alimlər bu kitabın Paul tərəfindən yazıldığını inkar etmirlər.
- B. Bu kitab o qədər avtobiografikdir və bəzi ifadələri o qədər çətin anlaşılındır ki, başqa bir adamın bu cür kitabı yazmaqla Paulu təqlid etməyə cəhd etməsi ehtimalı son dərəcə azdır. Məktubun çətinliyi və konkretliyi həqiqiliyinə dəlilət edir. Doğrudur ki, bir çox Əhdi-Cədid tədqiqatçısının fikrincə, 2 Korinfililər Paulun bir neçə ayrı məktubundan ibarətdir. Mən bu məktubun vahid olduğuna inanıram, çünki:
1. Qədim yunan əlyazmalarından heç birində bunun vahid olmadığına dair heç bir əlamət yoxdur.
 - a. Mətnin hissələri ilə bağlı fərqli variantlar yoxdur.
 - b. On üç fəslin hamısını ehtiva etməyən heç bir əlyazma yoxdur.
 2. Romalı Klement b.e. 96-cı ildə 2Kor. 13-cü fəsildən xəbərsiz görünsə də, Polikarp b.e. 105-ci ildə bu fəsildən sitat gətirmişdir.
 3. Bu kitab vahid əsər kimi anlaşıla bilər. Onun vahidliyini təsdiqləyən bəzi mövzular, məsələn, "əziyyət" mövzusu, gözə çarpır.
 4. 2 Korinfililərin bir neçə ayrı məktubdan ibarət olduğunu müdafiə etmək üçün daxili sübut yetərli deyildir.
- C. 1:1-də və 10:1-də müəllifin Paul olduğu bildirilir.

III. TARİX

- A. 2 Korinfililərin yazılma tarixi 1 Korinfililərin və Həvarilərin İşlərinin yazılma tarixlərinə bağlıdır.
- B. Həv. 18:1-18 və 20:2-3-də Paulun Korinfi ziyarət etməsi təsvir olunur, amma görünür ki, orada bəhs edilməyən ən azından bir ziyarəti daha olmuşdur (2Kor. 2:1; və eləcə də üçüncü ziyarəti haqqında 12:14-də və 13:1-2-də bəhs olunur).
- C. Ən böyük sual budur ki, Paulun Korinf ziyarətləri korinfililərə yazdığı məktublarla necə əlaqəlidir?
- D. Korinf ilə əlaqəli olan hadisələrin tarixlənməsi ona görə problemlidir ki, Həv. 18:1-18 və Həv. 20:2-3 arasındakı müddət haqqında xarici sübut və ya məlumatımız yoxdur, yalnız Korinfililərə Məktubların daxilindəki mübhəm məlumatlar vardır.
- E. Paulun Korinfdəki imanlılar cəmiyyəti ilə əlaqələri – təxminlər

TARİX	ZİYARƏT	MƏKTUB
B.e. 50-52-ci illər Paulun ikinci müjdəçi səyahəti B.e. 52-ci il Qallio b.e. 52-ci ildən sonra vali oldu (müq. et. Həv. 18:12-17)	a. Paul ikinci müjdəçi səyahətində on səkkiz ay Korinfdə qaldı (müq. et. Həv. 18:1-11)	a. 1Kor. 5:9-11-də o cəmiyyətdəki əxlaqsızlığa dair bir məktubdan bəhs olunur. Əgər (1) bəzilərinin dediyi kimi, 2Kor. 6:14-7:1 bunun bir hissəsi deyilsə və ya (2) 2Kor. 2:3,4,9 epistoluar aorist və 2 Korinfililərə aid deyilsə, bu məktub naməlumdur

<p>B.e. 56-cı il (yaz)</p> <p>B.e. 56-cı il (qış) və ya B.e. 57-ci il (qış)</p>	<p>b. Paul Efesdə ikən Korinf cəmiyyətindəki problemlər haqqında iki mənbədən eşitdi: (1) Xloinin evindəkilərdən, 1Kor. 1:11 və (2) Stefan, Fortunat və Axaikdən, 1Kor. 16:17. Görünür ki, onlar Korinfdəki ev cəmiyyətlərindən suallarla dolu bir məktub gətirmişdilər</p> <p>c. Paul təcili olaraq Korinfə gəlib (bu ziyarət haqqında Həvarilərin İşlərində yazılmayıb, müq. et. 2Kor. 2:1). Ziyarəti ağır keçib, uğurlu olmayıb, lakin Paul yenə gələcəyinə söz verib.</p> <p>d. Paul Troasda Titlə görüşməyi planlaşdırırdı, lakin Tit gəlmədikdə Paul Makedoniyaya (müq. et. 2Kor. 2:13; 7:5,13) və bəlkə də Filipiyə (müq. et. B^c, K, L, P əlyazmaları) gedib.</p>	<p>b. Paul 1 Korinflilərdə bu suallara cavab verir (müq. et. 1Kor. 7:1,25; 8:1; 12:1; 16:1,2). Timotey (müq. et. 1Kor. 4:17) bu cavabı Efesdən (müq. et. 1Kor. 16:8) Korinfə aparır. Timotey imanlılar cəmiyyətində problemləri həll etməyə qadir deyil idi.</p> <p>c. Paul Korinfdəki ev cəmiyyətlərinə ağır məktub yazıb (müq. et. 2Kor. 2:3-4:9; 7:8-12) və Tit bu məktubu onlara çatdırıb (müq. et. 2Kor. 2:13; 7:13-15). Əgər, bəzilərinin düşündüyü kimi, 2Kor. 10-13 bunun bir hissəsi deyilsə, bu məktub namələmdir.</p> <p>d. Paul Titi tapıb o cəmiyyətin onun rəhbərliyinə tabe olduğunu ondan öyrəndi və çox şükür edərək 2 Korinfliləri yazıb (müq. et. 7:11-16). Məktubu onlara Tit çatdırıb</p>
<p>B.e. 57-58-ci illər (qış)</p>	<p>e. Paulun Korinfə son ziyarəti haqqında, böyük ehtimalla, Həv. 20:2-3-də yazılmışdır. Korinfin adı çəkilməsə də, o nəzərdə tutulur. Paul orada qış aylarında qalıb.</p>	<p>e. 1-9-cu fəsillər və 10-13-cü fəsillər arasında dəyişən əhval-ruhiyyəni bəzi alimlər (1) Korinfdəki ev cəmiyyətlərindən daha çox pis xəbərlərin (ehtimal ki, köhnə əleyhdarların qayıtması və ya yeni əleyhdarların peyda olması haqqında) gəlməsi ilə izah edir (F.F. Bryus [F. F. Bruce]), yaxud (2) 1-9-cu fəsillər Paulun Korinfdəki sadıq imanlılara müraciətlə, 10-13-cü fəsillər isə Paulun Korinfdəki asi imanlılara müraciətlə yazılıb (mənbə: C.U. Makqorman [J. W. MacGorman]).</p>

IV. PAUL KORİNFƏ NEÇƏ MƏKTUB YAZMIŞDIR?

- A. Yalnız iki məktub – 1 və 2 Korinflilər
- B. Üç məktub – biri itmişdir
- C. Dörd məktub – ikisi itmişdir

- D. Bəzi müasir ilahiyyatçılar itmiş olan iki məktubun hissələrini 2 Korinfilərdə tapırlar
 - 1.əvvəlki məktub (1Kor. 5:9) - 2Kor. 6:14-7:1-də
 - 2.ağır məktub (2Kor. 2:3-4,9; 7:8-12) - 2Kor. 10-13-cü fəsillərdə
- E. Beş məktub – belə ki, 2Kor. 10-13-cü fəsillər ayrı məktub, Titin Paula korinfilər haqqında daha çox pis xəbər gətirməsindən sonra Paulun onlara göndərdiyi beşinci məktubdur
- F. Mən "C" versiyasına inanıram (həmçinin bax: H. K. Tissen, "Əhdi-Cədidə giriş" [H. C. Thiessen, *Introduction to the New Testament*], s. 209)
 - 1.əvvəlki məktub – itmişdir (1Kor. 5:9)
 - 2.1 Korinfilər
 - 3.ağır məktub – itmişdir (2Kor. 2:1-11; 7:8-12)
 - 4.2 Korinfilər

V. PAULUN KORİNFƏKİ DÜŞMƏNLƏRİ

- A. 2 Korinfilərdə problem, deyəsən, müxtəlif ev cəmiyyətlərində hakim olan dəstələrlə bağlıdır (bunlar 1 Korinfilərdə bəhs olunan eyni dəstələr olmaya bilər).
 - 1.ənənəvi Roma mədəniyyətinin və adət-ənənələrinin tərəfdarı olan imanlılar dəstəsi
 - 2.ənənəvi yunan natiqlik təhsilinin tərəfdarı olan imanlılar dəstəsi
 - 3.ənənəvi yəhudi mədəniyyətinin və adət-ənənələrinin tərəfdarı olan imanlılar dəstəsi
 - 4.cəmiyyətin gücsüz və hüquqsuz əhalisindən olan imanlılar dəstəsi
- B. Fələstindən gələn yəhudilər daha çox mübahisələrə səbəb olmuşdu (müq. et. 2Kor. 10-13). Onlar Qalatiyalılardakı imanlıları yəhudiləşdirməyə çalışanlardan və Kolosselilərdəki yəhudi/yunan qanunpərəstlərdən fərqlənir. Onlar, yəqin ki, Apollo kimi, natiqliyi öyrənmiş xarizmatik müəllimlər idi.
- C. Aşağıda Paula qarşı irəli sürülən və Paulun cavabını verdiyi ittihamlardan bir neçəsidir.
 - 1.Paul dönük idi (yəni səyahət planları dəyişirdi, müq. et. 1:15 və sonrakı ayələr).
 - 2.Paul əla yazırdı, ancaq zəif danışırdı (müq. et. 10:10).
 - 3.Paul əla natiq deyil idi (müq. et. 10:10; 11:6).
 - 4.Paul pul qəbul etmirdi (müq. et. 11:7 və s.; 12:13 və s.).
 - 5.Paul əsl Həvari deyil idi (müq. et. 11:5,13; 12:4).
 - 6.Paul ortodoks yəhudi deyil idi (müq. et. 11:21 və s.).
 - 7.Paulun, onlardan fərqli olaraq, bilavasitə vəhyləri və ruhani görüntüləri yox idi (müq. et. 12:1 və s.).

VI. 2 KORİNFLİLƏRİN YAZILMA SƏBƏBİ VƏ MƏQSƏDİ

- A. Paulun rəhbərliyinə müsbət cavab verdiyinə görə təşəkkür (müq. et. 2:12,13; 7:11-16)
- B. Paulun üçüncü ziyarətinə hazırlıq (müq. et. 10:1-11). Görünür ki, ikinci ziyarəti ağır və uğursuz olmuşdu. 10-13-cü fəsillərdə tonun dəyişməsi açıq-aşkardır. Bəziləri fərz ediblər ki, 2 Korinfilər, Paulun bir neçə məktubunun birləşməsidir. Həmçinin ehtimal var ki, Paul bunları Korinf cəmiyyətinin daxilində yeni qarşıdurmanın meydana gəldiyini eşidəndən sonra yazmışdır. Bu, emosional əlavədir!
- C. Səyahət edən yəhudi saxta müəllimlərini təkzib etmək məqsədilə yazılmışdır (müq. et. 10-12), çünki onlar Paulun:
 - 1.şəxsini
 - 2.niyyətlərini
 - 3.səlahiyyətini
 - 4.vəz etmə üslubunu

5.yaydığı Müjdəni
rədd etmişdilər.

VII. KİTABIN MÜMKÜN HİSSƏLƏRİ

- A. Bu kitabı hissələrə bölmək aşağıdakı səbəblərə görə son dərəcə çətindir:
- 1.əhval-ruhiyyənin dəyişməsi
 - 2.çoxlu mövzulara toxunulması
 - 3.uzun haşiyə çıxmalar (2:14-7:1 ya da 7:4)
 - 4.yerli vəziyyətə dair məhdud biliyimiz
- B. Halbuki bu məktub açıq-aşkar üç mövzu üzrə bölünür.
- 1.Paul Titin gətirdiyi xəbərə cavab verərək öz səyahət planlarından danışır, fə. 1-7 (Paulun haşiyə çıxaraq öz həvari xidmətindən bəhs etdiyi uzun hissə vardır, 2:14-7:1 ya da 7:4)
 - 2.Paul onları Yerusəlim cəmiyyətinə yardımını tamamlamağa təşviq edir, fə. 8-9
 - 3.Paul öz rəhbərliyini müdafiə edir, fə. 10-13
- C. Mən 2 Korinflilərin vahid əsər olduğunu düşünürəm, çünki
- 1.Qədim yunan əlyazmalarından heç birində bunun vahid olmadığına dair heç bir əlamət yoxdur
 - a. mətnin hissələri ilə bağlı fərqli variantlar yoxdur
 - b. on üç fəslin hamısını ehtiva etməyən heç bir əlyazma yoxdur
 - 2.Romalı Klement b.e. 96-cı ildə 2Kor. 13-cü fəsildən xəbərsiz görünsə də, Polikarp b.e. 105-ci ildə bu fəsildən sitat gətirmişdir.
 - 3.Bu kitab vahid əsər kimi anlaşıla bilər. Onun vahidliyini təsdiqləyən bəzi mövzular, məsələn, "əziyyət" mövzusu, gözə çarpır.
 - 4.2 Korinflilərin bir neçə ayrı məktubdan ibarət olduğunu müdafiə etmək üçün daxili sübut yetərli deyildir.

VIII. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR VƏ İFADƏLƏR

1. lütf və sülh, 1:2
2. "Rəbbimiz İsa Məsihin günündə", 1:14
3. möhürlədi, 1:22
4. "Bizi... zəfər təntənəsində addımladan", 2:14
5. ətir, 2:14
6. "Allah kəlamınının alverçiləri", 2:17
7. "zəmanət məktubları", 3:1
8. "Ruh olan Rəbdən ", 3:18
9. Zahirimiz, 4:16
- 10.daxilimiz, 4:16
- 11.dünyəvi çadır, 5:1
- 12."Ruhunu bizə girov verdi", 5:5
- 13.yeni yaradılış, 5:17
- 14.barışdırdı, 5:18
- 15."döyüş silahlarımız cisimdən düzəldilən silahlar deyil", 10:4
- 16.işıq mələyi, 11:14
- 17.göyün üçüncü qatı, 12:2
- 18.cənnət, 12:4
- 19.müqəddəs öpüş, 13:12

IX. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN ŞƏXSLƏR

- 1."bu dövrün allahı", 4:4
- 2.Belial, 6:15
- 3.Tit, 7:6

X. SÜJETDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

1. Axayya, 1:1
2. Asiya, 1:8
3. Makedoniya, 1:16
4. Yəhudəya, 1:16
5. Korinf, 1:23
6. Troas, 2:12
7. Dəməşq, 11:32

XI. MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. 1:20-dən teoloji cəhətdən hansı nəticələr çıxarmaq olar?
2. 3:6-nı öz sözlərinizlə izah edin.
3. "Niqab" sözü 3-cü fəsildə necə iki mənada işlənib? (4:3)
4. 4:7-11; 6:4-10; 11:23-28-də Paulun əziyyətlərini sadalayın.
5. İmanlılar "Məsihin hökm kürsüsü" önünə çıxacaqlarmı? Əgər çıxacaqlarsa, nə üçün?
6. 5:14-15-in ruhani prinsipini öz sözlərinizlə izah edin.
7. 5:21 hansı doktrini öyrədir?
8. 8-9-cu fəsillərdə öyrədilən səxavət prinsiplərini sadalayın.
9. 10:10-da düşmənləri Paulu necə təsvir edirlər?
10. Paul 11:4-də kimdən danışır?
11. 11:21-30-da Paulun özünü başqaları ilə necə müqayisə etdiyini izah edin.
12. Paulun "cismindəki tikan"ı nə idi? (12:7)

QALATIYALILARA MƏKTUBA GİRİŞ

I. GİRİŞ

- A. Qalatiyalılara Məktub yalnız lütfə, iman vasitəsilə xilas haqqındakı yeni həqiqətin və onun verdiyi azadlığın ən aydın ifadələrindən biri idi. Buna çox vaxt "Məsihciliyin Böyük Azadlıqlar Xartiyası" deyirlər.
- B. Bu məktub protestant Reformasiyasına təkan vermişdir.
1. Martin Lüter dedi: "Qalatiyalılara Məktub mənim məktubumdur; mən bu kiçik məktubla nişanlandım; o mənim həyat yoldaşımdır".
 2. Con Uesli Qalatiyalılara Məktuba dair bir vəzi eşidəndən sonra ürəyində ömürlük sülh tapmışdır.
 3. Kurtis Voqan "Köməkçi vəsaiti"ndə (Curtis Vaughan, *Study Guide Commentary*, s. 11) bu kitab haqqında belə yazmışdır: "insanların ürəklərinə bu qədər dərinə təsir etmiş, bəşəriyyətin tarixinin gedişini bu qədər formalaşdırmış və müasir həyatın ən dərin ehtiyacları üçün aktual olmaqda, bizə xitab etməkdə davam edən çox az kitab vardır".
- C. Bu məktub, ehtimal ki, Paulun ilk məktubudur; Qanuna riayət üzərində qurulmuş yəhudilikdən kənarda imanla saleh sayılma doktrinini təqdim edən Romalıların Məktubun zəminini hazırlamışdır:
1. Xilas həm Qanunla, həm lütfə ola bilməz.
 2. Xilas ya Qanunla olar, ya da lütfə.
 3. Həqiqətən imana gələn adam mütləq Məsihə bənzəyəcəkdir.
 4. Məsihçi qanunpərəstliyindən özünüzlü gözləyin.
- D. Bu tamamilə əvəzsiz, yalnız lütf ilə, iman vasitəsilə xilas haqqındakı təlimə bizim də bu gün kəskin ehtiyacımız vardır, çünki özünə yönələn dindar zehniyyətimiz bizi şüursuz olaraq öz əməllərinə güvənməyə vadar edir. Allahın fədakar şərtsiz məhəbbətinin tövbə və imanla qəbul edilməsi haqqındakı sadə həqiqət hər dövrdə maneələrlə üzləşir! O yalançı müəllimlər Məsihin xilasdə baş rolunu inkar etməirdi, ancaq Ona əlavələr edirdi. Məsələ nəyi əlavə etməyinizlə bağlı deyildir, ümumiyyətlə bir şey əlavə etməyimizlə bağlıdır!

II. MÜƏLLİF

Bu məktubun Paul tərəfindən yazıldığından heç vaxt ciddi şübhə olmamışdır, çünki bu Paulun təməl əsərlərindən biridir. Qalatiyalılara Məktub olduqca avtobioqrafik və şəxsi bir əsərdir. Çox emosional və eyni zamanda məntiqidir.

III. TARİX VƏ OXUCULAR

- A. Fon materialının bu iki cəhəti birgə nəzərdən keçirilməlidir, çünki Məktubun qəbuledicilərinə dair iki fərqli fərziyyə Məktubun yazılma tarixinə təsir edir. Hər iki fərziyyənin öz məntiqi əsasları və Müqəddəs Kitaba əsaslanan məhdud sübutları vardır.
- B. Bu iki fərziyyə:
1. XVIII əsrə qədər hamının qəbul etdiyi ənənəvi fərziyyə.
 - a. Buna "Şimali Qalatiya fərziyyəsi" deyilir.
 - b. Bu fərziyyəyə görə "Qalatiya" deyildikdə, Türkiyə yaylasının orta-şimalında yaşamış etnik qalatiyalılar nəzərdə tutulur (müq. et. 1Pet. 1:1). Həmin etnik qalatiyalılar, o bölgəni e.ə. III əsrdə işğal etmiş keltlər idi (yunanca *Keltoi* və ya latınca *Gall*). Onları qərbi avropalı qardaşlarından fərqləndirmək üçün "qallo-yunanlar" adlandırdılar.

E.ə. 230-cu ildə Berqama padşahı I Attalus onları məğlub edib. Onların təsiri Kiçik Asiyanın və ya müasir Türkiyənin orta-şimal bölgəsi ilə məhdud idi.

- c. Əgər nəzərdə tutulan etnik qrup budursa, onda bəhs edilən tarix, 50-ci illərin ortaları, Paulun ikinci və ya üçüncü müjdəçi səyahətinə uyğun gəlir və Paulun yol yoldaşları Sila və Timotey olur.
 - d. Bəziləri Paulun Qal. 4:13-də bəhs etdiyi xəstəliyin malyariya olduğunu fərz edirlər. Onların düşündüyünə görə, Paul malyariyadan sağalmaq üçün dəniz sahilindəki bölgədən şimaldakı dağlara getdi.
2. İkinci fərziyyəni Ser Uilyam Remzey "Həvari Paul: səyahətçi və Roma vətəndaşı" kitabında açıqlamışdır (Sir Wm. M. Ramsay, *St. Paul the Traveler and Roman Citizen*, New York: G. P. Putnam's Sons, 1896).

- a. Ənənəvi versiyaya görə etnik olaraq müəyyən olunan "Qalatiya", bu fərziyyəyə görə inzibati olaraq müəyyən olunur. Görünür ki, Paul Romanın vilayət adlarından tez-tez istifadə etmişdir (müq. et. 1Kor. 16:19; 2Kor. 1:1; 8:1, və s.) Romanın "Qalatiya" vilayəti, etnik "Qalatiya"dan daha geniş bölgəni əhatə edirdi. Etnik keltlər Romaya çox tez dəstək verdikləri üçün daha böyük muxtariyyətlə mükafatlandırılıb, daha geniş ərazi üzərində səlahiyyət alıblar. Bu geniş bölgə "Qalatiya" olaraq bilinirdisə, ola bilər, bu imanlılar cəmiyyətlərinin yerləri, Həv. 13-14-cü fəsillərdə nəql olunan Paulun birinci müjdəçi səyahəti zamanı ziyarət etdiyi cənubi şəhərlər, Pisidiyada olan Antakya, Listra, Debre və Konya idi.
- b. Bu "cənubi fərziyyə"ni qəbul etsək, onda Qalatiyalılara Məktubun yazılma tarixi daha çox erkən illərə, Həv. 15-ci fəsildə bəhs olunan və Qalatiyalılara Məktubda toxunulan mövzuların həll edildiyi "Yerusalimdəki məşvərət"dən əvvəl, amma buna çox yaxın bir tarixə təsadüf edir. Məşvərət b.e. 48-49-cu illərdə baş verib və Qalatiyalılara Məktub da elə o illərdə yazılıb. Bu doğrudursa, Qalatiyalılara Məktub Paulun Əhdi-Cədidə daxil olmuş məktublarından ən birincisidir.
- c. Cənubi Qalatiya fərziyyəsi üçün bəzi əsaslar:
 - (1) Paulun yol yoldaşlarının adları çəkilməyib, lakin Barnabanın adı üç dəfə çəkilib (müq. et. 2:1,9,13). Bu, Paulun birinci müjdəçi səyahətinə uyğun gəlir.
 - (2) Titin sünnətli olmadığı bildirilir (müq. et. 2:1-5). Bu, Həvarilərin İşləri 15-ci fəsildəki Yerusalimdəki məşvərətdən əvvəlki tarixə ən uyğun gəlir.
 - (3) Peterin adının çəkilməsi (müq. et. 2:11-14) və başqa millətlərlə münasibətlər məsələsinə toxunulması Yerusalimdəki məşvərətdən əvvəlki tarixə daha uyğun gəlir.
 - (4) Yerusalimə pul aparılarkən Paulun müxtəlif bölgələrdən (müq. et. Həv. 20:4) olan bəzi yol yoldaşlarının adları sadalanıb, lakin şimali Qalatiya şəhərlərindəki cəmiyyətlərdən heç biri adlandırılmayıb; bununla belə, biz bu etnik Qalatiya cəmiyyətlərinin də yardımında iştirak etdiyini bilirik (müq. et. 1Kor. 16:1).

3. Bu fərziyələrə dair fərqli arqumentlərin daha ətraflı təqdimi üçün "texniki" şərh kitabına müraciət etməlisiniz. Bunlardan hər birinin qüvvətli tərəfləri vardır, lakin hal-hazırda hələ tam fikir birliyi yoxdur; bununla belə, "cənubi fərziyyə" bütün faktlara daha çox uyğun gəlir.

C. Qalatiyalılara Məktubun Həvarilərin İşləri ilə əlaqəsi:

1. Həvarilərin İşlərində Luka Paulun beş dəfə Yerusalimi ziyarət etdiyini qeyd edir:
 - a. 9:26-30, imana gəlməsindən sonra
 - b. 11:30; 12:25, başqa millətlərdən olan imanlılar cəmiyyətlərindən yardım gətirmək üçün
 - c. 15:1-30, Yerusalimdəki məşvərət
 - d. 18:22, qısa ziyarət
 - e. 21:15 və sonrakı ayələr, başqa millətlərə xidməti bir daha izah etmək üçün
2. Qalatiyalılara Məktubda Paulun iki Yerusalim ziyarəti qeyd edilmişdir:
 - a. 1:18, üç ildən sonra
 - b. 2:1, on dörd ildən sonra
3. Həv. 9:26-nın Qal. 1:18-lə əlaqəli olması ehtimalı daha böyükdür. Həv. 11:30-da və 15:1 və sonrakı ayələrdə yazılanlar, Qal. 2:1-də bəhs olunan qeyd alınmamış görüşlərlə bağlı ola bilər.
4. Həv. 15 və Qal. 2 arasında bir az fərq var, amma bunun səbəbləri bunlar ola bilər:

- a. fərqli bucaqlardan olan baxışlar
- b. Lukanın və Paulun fərqli məqsədləri
- c. Qal. 2-dəki hadisənin Həv. 15-də təsvir olunan məşvərətdən bir az əvvəl, amma onunla əlaqədar olaraq baş verməsi faktı.

D. F.F. Bryus və Mari Harisə (F.F. Bruce and Murry Harris) əsasən Paulun yazılarının xronologiyası (bir qədər uyğunlaşdırılmış):

<u>Kitab</u>	<u>Tarix</u>	<u>Yazıldığı yer</u>	<u>Həvarilərin İşləri ilə əlaqəsi</u>
1. Qalatiyalılar	48-ci il	Suriyadakı Antakya	14:28; 15:2
2. 1 Saloniklilər	50-ci il	Korinf	18:5
3. 1 Saloniklilər	50-ci il	Korinf	
4. 1 Korinflilər	55-ci il	Efes	19:20
5. 2 Korinflilər	56-cı il	Makedoniya	20:2
6. Romalılar	57-ci il	Korinf	20:3
7.-10. Zindandan yazılmış məktublar			
Kolosselilər	60-cı illərin əvvəlləri	Roma	
Efeslilər	60-cı illərin əvvəlləri	Roma	
Filimon	60-cı illərin əvvəlləri	Roma	
Filipililər	62-63-cü illərin sonları	Roma	28:30-31
11.-13. Dördüncü müjdəçi səyahəti			
1 Timotey	63-cü il (və ya 63-cü ildən sonra, amma	Makedoniya	
Tit	64-68-ci illərdən öncə)	Efes (?)	
2 Timotey		Roma	

IV. MƏKTUBUN MƏQSƏDİ

- A. Paul yalançı müəllimlərin təlimi ilə əlaqədar olan onu narahat edən üç ayrı məsələyə toxunmuşdur. Bu bidətçilərə "imanlıları yəhudiləşdirənlər" deyirdilər, çünki onların etiqadına görə məşihçi olmazdan əvvəl yəhudi olmaq vacib idi (müq. et. 6:12). O, "imanlıları yəhudiləşdirən" bu adamların ona qarşı ittihamlarına cavab verirdi.
 1. Paul On İki həvari kimi bir həvari deyil idi (müq. et. Həv. 1:21-22); buna görə, On İkinin və ya ən azından Yerusəlimdəki "ana cəmiyyəti"nin səlahiyyətindən asılı idi.
 2. Paulun təlimi onların təlimindən fərqli və buna görə yanlış idi. Göründüyü kimi, bu, "Qanundan asılı olmayaraq imanla saleh sayılma" təlimi ilə birbaşa əlaqəli idi. Yerusəlimdəki həvarilər öz həyat tərzlərində hələ də yəhudiliyə bağlı idilər.
 3. Bu cəmiyyətlərdə müəyyən qədər qaydasızlıq var idi (müq. et. 5:18-6:8), ama necə təzahür etdiyi tam dəqiq məlum deyildir. Bəziləri Paulun bu məktubunda iki hədəf qrupunu görürlər: "imanlıları yəhudiləşdirənlər" və qnostiklər (müq. et. 4:8-11). Lakin bu ayələri bütperəstlərin davranışlarına aid etmək daha münasib görünür. Yəhudilər bütperəstlərin həyat tərzinə görə narahat idilər. Paulun əvəzsiz lütfü qeyri-yəhudilərin bütperəstliyi və ifratçılıqları baxımından necə mümkün olur?
- B. Etiqadi cəhətdən Paulun bu Məktubu Romalılara Məktubuna çox oxşayır. Bu iki əsərdə Paulun əsas doktrinləri fərqli şəraitlərdə təkrar olunur və inkişaf etdirilir.

V. MƏZMUNUN QISA TƏSVİRİ

- A. Proloq, 1:1-10
 1. kitaba ümumi giriş
 2. kitabın yazılma səbəbi
- B. Paul həvariliyini müdafiə edir, 1:11-2:14
- C. Paul öz Müjdəsinin doktrinlərinin həqiqətini müdafiə edir, 2:15-4:20

D. Paul öz Müjdəsinin əməli tərəfini müdafiə edir, 5:1-6:10

E. Şəxsi xülasə və yekun, 6:11-18

VI. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR VƏ İFADƏLƏR

1. "indiki şər dövrü", 1:4
2. "başqa bir müjdə", 1:6
3. Yəhudi dini, 1:13
4. Ata-babalarımın adət-ənənələri, 1:14
5. "Əsla!", 2:17
6. "Ey ağılsız Qalatiyalılar", 3:1,3
7. tilsimlədi, 3:1
8. "Həqiqətən, bunlar boş yerə idi?", 3:4; 4:11
9. "lənət altındadır", 3:10
10. "onun nəsl", 3:16
11. "Mələklər vasitəsilə, bir vasitəçi əli ilə tərtib edildi", 3:19
12. "biz Qanun altında saxlanmışdıq... əsir tutulmuşduq", 3:23
13. "ibtidai təlimlər", 4:3,9
14. Abba, 4:6
15. "cismən zəif", 4:13
16. "Cariyədən... azad qadından", 4:23
17. məcaz, 4:24
18. "Müqəddəs Ruha görə həyat sürün", 5:16
19. "Müqəddəs Ruhun səmərəsi", 5:22
20. "necə böyük hərflərlə", 6:11
21. "İsanın yara izləri", 6:17

VII. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN ŞƏXSLƏR

1. "göydən gələn bir mələk", 1:8
2. Kefa, 1:18
3. Barnaba, 2:1
4. Tit, 2:2
5. "etibarlı olanlar", 2:2,6
6. "yalançı qardaşlar", 2:4
7. "Cəmiyyətin sütunları sayılan", 2:9
8. "sünnət tərəfdarları", 2:12
9. "qəyyumlar və idarəçilər", 4:2
10. Həcər, 4:25

VIII. SÜJETDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

1. Qalatiyada olan imanlı cəmiyyətlər, 1:2
2. Ərəbistan, 1:17
3. Dəməşq, 1:17
4. Suriya, 1:21
5. Kilikiya, 1:21
6. Antakya, 2:11

IX. MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. 1:11-12-ni öz sözlərinizlə izah edin.
2. Paul Allahın cəmiyyətini nə vaxt təqib etdi? (1:13)
3. Niyə bəziləri Titi sünnət olunmağa məcbur etmək istəyirdi? (2:3)

4. 2:6-nı öz sözlərinizlə izah edin.
5. Ehtimal ki, Qal. 2:16-da bütün kitabın mövzusu xülasə edilir. Niyə?
6. 2:20-ni öz sözlərinizlə izah edin.
7. Paulun 3:3-də verdiyi suala necə cavab verərdiniz?
8. Paulun Qal. 3:6-8-də Yar. 15:6,8-i sitat gətirməsinin əhəmiyyətini izah edin.
9. İsa necə lənətləndi? (3:13)
- 10.3:19-a əsasən, Əhdi-Ətiqin məqsədi nədir?
- 11.3:22 niyə bu qədər yaxşı yekun bəyanatdır?
- 12.3:28 niyə bu qədər önəmli həqiqətdir?
- 13.Paulun 4:13-də bəhs olunan cismani zəifliyi nə idi?
- 14.Məsihciliyin məqsədi nədir? (4:19)
- 15.5:3-də Paulun teoloji müddəası nədir?
- 16.5:9-dəki məsələ izah edin.
- 17.5:4-dəki "Allahın lütfündən uzaq düşdünüz" ifadəsi nə deməkdir?
- 18.5:13 Rom. 14:1-15:13 ilə necə əlaqəlidir?
- 19.5:23-ü öz sözlərinizlə izah edin.
- 20.İmanlılar günah işlədən imanlılarla necə rəftar etməlidirlər? (6:1-5)
- 21.6:7-də bəyan edilmiş ruhani prinsip nədir?
- 22.6:10 imanlı cəmiyyətdən kənar olanlara necə aiddir?

EFESLİLƏRƏ MƏKTUBA GİRİŞ

I. GİRİŞ MÜDDƏASI

- A. Bu kitabın həqiqəti bir çox imanlının həyatına təsir göstərmişdir
 - 1. Samuel Kolric (Samuel Coleridge) buna "insanın yazdığı ən ilahi əsər" demişdir
 - 2. Con Kalvin (John Calvin) bunu Müqəddəs Kitabda ən sevdiyi kitab adlandırmışdır
 - 3. Con Noks (John Knox) ölüm yatağında Kalvinin Efeslilərə Məktub haqqındakı vəzlərinin ona oxunmasını xahiş etmişdir
- B. Bu kitab, Paulun teologiyasının "tac qası" və ya "təpədaşı" adlandırılmışdır. Paulun böyük mövzularının hamısı burada xülasə şəklində verilmişdir.
- C. Allah Reformasiyanı həyata keçirmək üçün Romalıları Məktubdan istifadə etdiyi kimi, bölünmüş məsihçi cəmiyyətlərini birləşdirmək üçün Efeslilərə Məktubdan istifadə edəcəkdir. Məsihdə imanlıların birliyi və ortaqlığı aralarındakı fərqlərdən qat-qat üstündür.

II. MÜƏLLİF

- A. Paul
 - 1. 1:1, 3:1-də açıqca təsdiq olunur
 - 2. 3:1; 4:1; 6:20-də həbs edildiyi bildirilir (yəqin ki Romada)
 - 3. İmanlılar cəmiyyətinin rəvayəti bu barədə demək olar ki yekdildir
 - a. Romalı Klement b.e. 95-ci ildə korinflilərə yazdığı məktubda 4:4-6-nı sitat gətirir
 - b. İqnatiy (b.e. 30-107-ci illər) 1:9; 2:19; 3:4-9-dan sitat gətirir
 - c. Polikarp (b.e. 65-155-ci illər), Həvari Yəhyanın şagirdi və İzmir yepiskopu, Paulun bu məktubun müəllifi olduğunu deyir
 - d. İriney (b.e. 130-200) Paulun bu məktubun müəllifi olduğunu bildirir
 - e. İsgəndəriyyəli Klement (b.e. 150-210-cu illər) Paulun bu məktubun müəllifi olduğunu deyir
 - 4. Efeslilərə Məktubun yer aldığı siyahılar
 - a. Markionun (b.e. 140-cı illərdə Romaya gəlmişdir) qəbul olunan kitablar siyahısı
 - b. Muratorinin parçası (b.e. 180-200-cü illər), Romadan kanonik kitablar siyahısı; bu siyahıda həmin məktub Paulun əsərləri kateqoriyasına daxil edilmişdir
 - 5. Kolosselilərə və Efeslilərə Məktubların son hissəsində yunanca demək olar ki eyni olan 29 söz işlənmişdir (Kolosselilərdə iki əlavə söz vardır)
- B. Başqa müəllif
 - 1. Paulun müəllifliyindən ilk şübhələnən Erazm olmuşdur; onun şübhələrinin səbəbləri:
 - a. Üslub – Paulun digər məktublarında istifadə olunmayan uzun cümlələr
 - b. Şəxsi salamların olmaması
 - c. Unikal sözlərin işlədilməsi
 - 2. XVIII əsrin tənqidçi alimləri Paulun bu məktubun müəllifi olduğunu inkar etməyə başlamışlar
 - a. Bəzi ayələr ikinci nəsil imanlı olan bir adam tərəfindən yazılmış kimi görünür, 2:20; 3:5
 - b. Teoloji sözlər fərqli mənalarda işlənmişdir (məs.: "sirr")
 - c. Sirkulyar məktub janrının özünəməxsusluğu
- C. Erazmın müddəalarına cavab
 - 1. Üslub ona görə fərqlidir ki, Paul Efeslilərə Məktubu zindandan yazırdı və düşünmək üçün çox vaxtı var idi.
 - 2. Şəxsi salamın olmaması sirkulyar məktubun o bölgənin çoxlu cəmiyyətlərinə göndərilmək üçün yazılması ilə izah olunur. Efsədən və Likus çayından keçən Roma poçt yolunu Vəhy 2-3-

də görmək olar. Paul bu məktubun "əkiz qardaşı" olan Kolosselilərə Məktubu konkret üç cəmiyyətə yazmışdır, buna görə orada bir neçə şəxsi salam yer alır.

3. Efeslilərdə işlənmiş unikal sözlərin sayı eynilə Romalılarda işlənən unikal sözlərin (*hapax legomena*) sayına bərabərdir. Yeni sözlərin işlənməsi kitabın məqsədi, məzmunu və yazılma səbəbi ilə izah olunur.
4. Paul 1 Kor. 12:28-də "həvarilər və peyğəmbərlər"dən danışır, bu da 2:20-yə və 3:5-ə bənzəyir. Paulun 1 Korinfililərin müəllifi olduğunu heç kim inkar etmir.

III. KOLOSSELİLƏRƏ MƏKTUB VƏ EFESLİLƏRƏ MƏKTUB ARASINDAKI ƏDƏBİ ƏLAQƏ

A. Kolosselilərə Məktub və Efeslilərə Məktub arasındakı tarixi əlaqə

1. Epafra (Kol. 1:7; 4:12; Flm. 23) Paul Efesdə xidmət etdiyi zaman imana gəlmişdir (Həv. 19)
 - a. İmana gələndən sonra inancını öz doğma yerlərində, Likus vadisində yaymışdır.
 - b. Üç cəmiyyət yaratmışdır – biri Hierapolisdə, biri Laodikeyada və biri Kolossədə.
 - c. Epafra bidətçilərin dünyagörüşünün cəmiyyətə təsir etməsinin qarşısını almaq üçün Pauldan məsləhət istəmişdir. Paul Romada həbsdə idi (60-cı illərin əvvəlləri).
2. Yalançı müəllimlər gəlib Müjdəni yunan ontologiyası ilə qarışdırmağa başlamışlar
 - a. ruh və maddə əzəlidir
 - b. ruh (Allah) xeyirdir
 - c. maddə (yaradılış) şərdir
 - d. yaxşı uca tanrı və maddəni yaradan daha aşağı tanrı arasında bir sıra eonlar (mələk sferləri) mövcuddur
 - e. xilas, insanlara eonlardan (mələk sferlərindən) keçməkdə kömək edən gizli parollara əsaslanır.

B. Paulun iki Məktubu arasındakı ədəbi əlaqə

1. Paul heç vaxt şəxsən ziyarət etmədiyi bu cəmiyyətlərdə olan bidət haqqında Epafradan öyrənmişdir.
2. Yalançı müəllimlərə qarşı tuşladığı qısa emosional cümlələrlə ciddi bir məktub yazmışdır. Əsas mövzusu İsanın kainat üzərindəki hakimiyyəti idi. Bu məktubu biz Paulun Kolosselilərə Məktubu olaraq tanıyıyıq.
3. Yəqin ki, Kolosselilərə Məktubu yazdıqdan qısa bir müddət sonra zindanda çox vaxtı olan Paul bu mövzuları təkmilləşdirməyə müvəffəq olmuşdur. Efeslilərə Məktub üçün uzun cümlələr və daha təkmilləşmiş teoloji anlayış xasdır (1:3-14, 15-23; 2:1-10, 14-18, 19-22; 3:1-12, 14-19; 4:11-16; 6:13-20). Kolosselilərə Məktubdan başlanğıc nöqtəsi kimi istifadə edən Paul onu daha genişləndirir, teoloji nəticələrini çıxarır. Məktubun əsas mövzusu Məsihdə hər şeyin vəhdətidir; bu, qnostik anlayışına zidd idi.

C. Əlaqəli ədəbi və teoloji struktur

1. Əsas struktur bənzərliyi
 - a. giriş hissələri bir-birinə bənzəyir
 - b. başlıca olaraq Məsihə dair doktrini öyrədən hissələr vardır
 - c. məsihçi həyat tərzini təşviq edən əməli hissələr vardır və bu hissələrdə eyni kateqoriyalardan, sözlərdən və ifadələrdən istifadə olunur
 - d. son hissələrində yunanca eyni 29 söz işlənmişdir, yalnız Kolosselilərdə iki fərqli söz əlavə olunmuşdur
2. İşlədilmiş bənzər sözlər və ya qısa frazalar

Ef. 1:1c və Kol. 1:2a	"sadiq"
Ef. 1:4 və Kol. 1:22	"müqəddəs və nöqsansız"
Ef. 1:7 və Kol. 1:14	"satılma... bağışlanma"
Ef. 1:10 və Kol. 1:20	"göylərdə... yerdə... hər şey"
Ef. 1:15 və Kol. 1:3-4	"bütün müqəddəslərə göstərdiyiniz məhəbbət... eşitmək"
Ef. 1:18 və Kol. 1:27	"izzətinin necə zəngin olduğunu"
Ef. 2:1 və Kol. 1:13	"ölü idiniz"
Ef. 2:16 və Kol. 1:20	"çarmıx... barışdırmaq"

- Ef. 3:2 və Kol. 1:25 "vəzifə"
 Ef. 3:3 və Kol. 1:26,27 "sirr"
 Ef. 4:3 və Kol. 3:14 "birlik"
 Ef. 4:15 və Kol. 2:19 "Baş" və "böyümək"
 Ef. 4:24 və Kol. 3:10,12,14 "bürünmək"
 Ef. 4:31 və Kol. 3:8 "acılıq", "hiddət", "qəzəb", "böhtan"
 Ef. 5:3 və Kol. 3:5 "əxlaqsızlıq", "murdarlıq", "tamahkarlıq"
 Ef. 5:5 və Kol. 3:5 "bütprəstlik" (tamahkarlıq)
 Ef. 5:6 və Kol. 3:6 "Allahın qəzəbi"
 Ef. 5:16 və Kol. 4:5 "Hər fürsətdən istifadə edin"
3. Tamamilə eyni ifadələr və ya cümlələr
 Ef. 1:1a və Kol. 1:1a
 Ef. 1:1b və Kol. 1:2a
 Ef. 1:2a və Kol. 1:2b
 Ef. 1:13 və Kol. 1:5
 Ef. 2:1 və Kol. 2:13
 Ef. 2:5b və Kol. 2:13c
 Ef. 4:1b və Kol. 1:10a
 Ef. 6:21-22 və Kol. 4:7-8 (29 sözdən ibarət mətn eynidir, yalnız Kolosselilərdə "*kai syndoulos*" ifadəsi əlavə olunmuşdur)
4. Oxşar ifadələr və ya cümlələr
 Ef. 1:21 və Kol. 1:16
 Ef. 2:1 və Kol. 1:13
 Ef. 2:16 və Kol. 1:20
 Ef. 3:7a və Kol. 1:23d, 25a
 Ef. 3:8 və Kol. 1:27
 Ef. 4:2 və Kol. 3:12
 Ef. 4:29 və Kol. 3:8; 4:6
 Ef. 4:32b və Kol.3:13b
 Ef. 5:15 və Kol. 4:5
 Ef. 5:19-20 və Kol. 3:16
5. Teoloji cəhətdən sinonim olan anlayışlar:
 Ef. 1:3 və Kol. 1:3 şükran duası
 Ef. 2:1,12 və Kol. 1:21 Allahdan yadlaşma
 Ef. 2:15 və Kol. 2:14 Qanunun düşmənciliyi
 Ef. 4:1 və Kol. 1:10 Rəbbə layiq şəkildə həyat sürmək
 Ef. 4:15 və Kol. 2:19 Məsihin bədəni Başdan yetkinliyə böyüyür
 Ef. 4:19 və Kol. 3:5 cinsi murdarlıq
 Ef. 4:22,31 və Kol. 3:8 günahları "kənara atmaq"
 Ef. 4:32 və Kol. 3:12-13 Məsihçilər bir-birinə xeyirxah olsunlar
 Ef. 5:4 və Kol. 3:8 Məsihçinin nitqi
 Ef. 5:18 və Kol. 3:16 Ruhla dolmaq = Məsihin kəlamı
 Ef. 5:20 və Kol. 3:17 hər şeyə görə Allaha şükür etmək
 Ef. 5:22 və Kol. 3:18 qadınlar ərlərinə tabe olsunlar
 Ef. 5:25 və Kol. 3:19 ərlər arvadlarını sevsinlər
 Ef. 6:1 və Kol. 3:20 uşaqlar valideynlərinə tabe olsunlar
 Ef. 6:4 və Kol. 3:21 atalar övladlarını qəzəbləndirməsinlər
 Ef. 6:5 və Kol. 3:22 qullar ağalarına itaət etsinlər
 Ef. 6:9 və Kol. 4:1 ağalar və qullar
 Ef. 6:18 və Kol. 4:2-4 Paul dua üçün xahiş edir
6. Paulun digər əsərlərində rast gəlinməyən, yalnız Kolosselilərə və Efeslilərə Məktublarda işlənmiş sözlər və ifadələr
 a. "bütövlük"
 Ef. 1:23 "hər şeyi hərtərəfli Bütövləşdirənin bütövlüyü"

Ef. 3:19	"Allahın bütövlüyündə bütöv olasınız"
Ef. 4:13	"Məsihin tam yetkinliyi (bütövlüyü)"
Kol. 1:19	"Onda tam bütövlüyü ilə yaşamağa"
Kol. 2:9	"Çünkü Allahın tam bütövlüyü bədənə Məsihdə yaşayır"
- b. Məsih imanlılar cəmiyyətinin "Başı"dır
Ef. 4:15, 5:23 və Kol. 1:18;2:19
 - c. "yad"
Ef. 2:12; 4:18 və Kol. 1:21
 - d. Hərf. "vaxtı xilas edərək" (Azərbaycan dilinə tərcümədə "hər fürsətdən istifadə edin")
Ef. 5:16 və Kol. 4:5
 - e. "kök salmaq"
Ef. 3:17 və Kol. 2:7
 - f. "Həqiqət kəlamı... Müjdə"
Ef. 1:13 və Kol. 1:5
 - g. "dözün"
Ef. 4:2 və Kol. 3:13
 - h. qeyri-adi frazalar və sözlər ("üzvi surətdə bağlanmaq", "təmin olunmaq")
Ef. 4:16 və Kol. 2:19

D. Xülasə

1. Kolosselilərə Məktubda işlənən sözlərin demək olar ki üçdə bir hissəsi Efeslilərə Məktubda da işlənmişdir. Efeslilərə Məktubun 155 ayəsinin təxminən 75-inin Kolosselilərə Məktubda paraleli olduğu təsbit olunmuşdur. Deyilənə görə, Paul hər iki məktubu zindəndə yazmışdır.
2. Hər iki məktubu Paulun dostu Tixik aparıb çatdırmışdır.
3. Hər ikisi eyni bölgəyə (Kiçik Asiya) göndərilmişdir.
4. Hər ikisində eyni xristoloji məsələlərə toxunulur.
5. Hər ikisində Məsihin imanlılar cəmiyyətinin "Başı" olduğu vurğulanır.
6. Hər ikisi Rəbbə layiq şəkildə həyat sürməyə təşviq edir.

E. Bu iki məktub arasındakı əsas fərqlər

1. Kolosselilərə Məktubda imanlılar cəmiyyəti həmişə yerlidir, Efeslilərə Məktubda isə ümumdünyadır. Güman ki, bu, Efeslilərə Məktubun sirkulyar məktub olması ilə bağlıdır.
2. Kolosselilərə Məktubda mühüm bir mövzu olan bidətdən Efeslilərə Məktubda birbaşa bəhs edilmir. Lakin hər iki məktubda qnostiklərə xas olan sözlər işlənir ("hikmət", "bilik", "bütövlük", "sirr", "başçılar və hakimlər", "vəzifə").
3. Məsihin ikinci gəlişi Kolosselilərə Məktubda yaxındır, Efeslilərə Məktubda isə təxirə salınmışdır. İmanlılar cəmiyyəti günaha batmış dünyada xidmət etməyə çağırılmışdır. (2:7; 3:21; 4:13).
4. Paula məxsus bir sıra sözlər başqa cür işlənmişdir. Məsələn, "sirr" sözü. Kolosselilərə Məktubda sirr Məsihdir (Kol. 1:26-27; 2:2; 4:3), Efeslilərdə isə (1:9; 5:32) sirr, Allahın yəhudilərlə başqa millətlərin birliyinə dair əvvəlcə gizli qalmış, indi isə bildirilmiş planıdır.
5. Efeslilərə Məktubda Əhdi-Ətiqə bir sıra istinadlar vardır (1:22 - Zəb. 8; 2:17 - Yeş. 57:19) (2:20 - Zəb. 118:22) (4:8 - Zəb. 68:18) (4:26 - Zəb. 4:4) (5:15 - Yeş. 26:19, 51:17, 52:1, 60:1) (5:3 - Yar. 3:24) (6:2-3 - Çıx. 20:12) (6:14 - Yeş. 11:5, 59:17) (6:15 - Yeş. 52:7), amma Kolosselilərə Məktubda yalnız bir-iki istinad vardır (2:3 - Yeş. 11:2) və ya (2:22 - Yeş. 29:13).

F. Bu məktublardakı söz və ifadələrin və eləcə də strukturun bir-birinə bənzəməsinə baxmayaraq, hər məktubun özünəməxsus həqiqətləri də vardır.

1. Üçlü lütf xeyir-duası - Ef. 1:3-14
2. Lütf haqqındakı mətn - Ef. 2:1-10
3. Yəhudilərlə başqa millətlərin yeni bir bədəndə birləşməsi - Ef. 2:11-3:13
4. Məsihin bədəninin birliyi və ənamların müxtəlifliyi - Ef. 4:1-16
5. "Məsih və imanlılar cəmiyyəti", "ər və arvad" üçün nümunədir - Ef. 5:22-33
6. Ruhani müharibə haqqındakı mətn - Ef. 6:10-18

7. Xristoloji mətn - Kol. 1:13-18
 8. Bəşəri dini mərasimləri və qayda-qanunları - Kol. 2:16-23
 9. Kolosselilərə Məktubda Məsihin kosmik əhəmiyyəti mövzusu - Efeslilərə Məktubda hər şeyin Məsihdə birləşməsi mövzusu
- G. Yekun olaraq, A.T. Robertsona və F.F. Bryusa (A. T. Robertson and F. F. Bruce) əsaslanaraq fərz etmək olar ki, Paul bu iki məktubu bir-birinə yaxın yazmışdır və Kolosselilərə Məktubdakı fikirlərini dərinləşdirərək Efeslilərə Məktubda həqiqəti daha mükəmməl şəkildə təqdim etmişdir.

IV. TARİX

- A. Bu məktubun yazılma tarixi Paulun Efesdə, Filipidə, Qeysəriyyədə, yaxud Romada həbs edilməsi ilə bağlıdır. Bunun Roma zindanında yazılması Həvarilərin İşlərindəki faktlara daha uyğun gəlir.
- B. Bu halda sual doğur ki, dəqiq nə vaxt yazılıb? Paulun 60-cı illərin başlarında Roma zindanında olduğu Həvarilərin İşlərində bildirilir, lakin sonra o azadlığa buraxılıb, Pastoral Məktubları (1 və 2 Timotey və Tit) yazıb və təkrar həbs edilərək Neronun intihar etdiyi b.e. 68-ci ilin 9 iyul tarixindən əvvəl öldürülüb.
- C. Əlimizdə olan məlumatlara əsasən Efeslilərə Məktubun yazılma tarixinə dair ən yaxşı təxmin, bu məktubun Romada 60-cı illərin başlarında yazılmasıdır.
- D. Tixik, Onisimlə birlikdə, yəqin ki, Paulun Kolosselilərə, Efeslilərə və Filimona Məktublarını Kiçik Asiyaya aparıblar.
- E. F.F. Bryus və Mari Harisə (F.F. Bruce and Murry Harris) əsasən Paulun yazılarının xronologiyası (bir qədər uyğunlaşdırılmış).

<u>Kitab</u>	<u>Tarix</u>	<u>Yazıldığı yer</u>	<u>Həvarilərin İşləri ilə əlaqəsi</u>
1. Qalatiyalılar	48-ci il (cənubi fərziyyə)	Suriyadakı Antakya	14:28; 15:2
2. 1 Saloniklilər	50-ci il	Korinf	18:5
3. 1 Saloniklilər	50-ci il	Korinf	
4. 1 Korinflilər	55-ci il	Efes	19:20
5. 2 Korinflilər	56-cı il	Makedoniya	20:2
6. Romalılar	57-ci il	Korinf	20:3
7.-10. Kolosselilər	60-cı ill. əvvəlləri (zindan)	Roma	
Efeslilər	60-cı ill. əvvəlləri (zindan)	Roma	
Filimon	60-cı ill. əvvəlləri (zindan)	Roma	
Filipililər	62-63-cü ill. sonları (zindan)	Roma	28:30-31
11. 1 Timotey	63-cü il (və ya 63-cü	Makedoniya	
12. Tit	ildən sonra, amma	Efes (?)	
13. 2 Timotey	64-68-ci illərdən öncə)	Roma	

V. OXUCULAR

- A. Bir çox əlyazmada (Çester Bitti papirusu, P⁴⁶; Sinaitikus, ⱼ; Vatikanus, B; Origenin yunanca mətni; Tertullainın yunanca mətn) 1:1-də "Efesdəki" ifadəsi buraxılmışdır. RSV və Uilyams (Williams) tərcümələrində də bu ifadə buraxılmışdır.
- B. 1-ci ayənin yunan qrammatikasına görə orada yer adı işlənmə bilər. Ehtimal ki, bu, sirkulyar bir məktub olduğuna görə, cəmiyyətin adının yeri boş buraxılmışdı, belə ki, məktub bir cəmiyyətdə ucadan oxunanda o cəmiyyətin adı əlavə oluna bilsin. 4:15-16-da "Laodikeyadan gələn məktub" frazasını bununla izah etmək olar; yəqin ki, Efeslilərə Məktub nəzərdə tutulur (Markion Efeslilərə Məktubu "Laodikeyalılara Məktub" olaraq adlandırmışdır).

- C. Efeslilərə Məktub başlıca olaraq qeyri-yəhudilərə (2:1; 4:17), Paulun şəxsən tanış olmadığı şəxslərə (1:15; 3:2) ünvanlanmışdır. Likus vadisindəki cəmiyyətləri (Laodikeya, Hierapolis və Kolosse) Paul deyil, Epafra yaratmışdı (Kol. 1:7; 4:12; Flm. 23).

VI. MƏQSƏD

- A. Kitabın mövzusu, hər şeyin Məsihdə birləşməsinin vurğulandığı 1:10 və 4:1-10-da tapılır. Məsih bəşəriyyətdə və dünyada (*kosmos*) Allahın surətini bərpa edir.
- B. Efeslilər, Paulun zindanda yazdığı dörd məktubdan biridir. Efeslilərə Məktubun və Kolosselilərə Məktubun strukturları bir-birinə çox bənzəyir. Kolosselilərə Məktub Kiçik Asiyada, Likus vadisində yeni meydana gəlmiş qnostisizm bidətinə qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə yazılmışdır. Efeslilərə Məktub, eyni bölgədəki cəmiyyətləri yayılan bidətə hazırlamaq üçün yazılmış sirkulyar məktub idi. Kolosselilərə Məktub qısa və konkret əsərdir, Efeslilərə Məktubda isə eyni həqiqətlər daha geniş təqdim olunur, çox uzun cümlələr işlənir: (1:3-14, 15-23; 2:1-9; 3:1-7 və s.).

VII. MƏZMUNUN QISA TƏSVİRİ

- A. Bu kitab təbii olaraq iki hissəyə bölünür (Paulun əsərlərinin əksəriyyətində olduğu kimi)
1. Məsihdə birlik, fə. 1-3 (teologiya)
 2. İmanlılar cəmiyyətində birlik, fə. 4-6 (tətbiq)
- B. Kitabın mövzulara görə təxmini olaraq bölünməsi
1. Paulun ənənəvi girişi, 1:1-2
 2. Atanın hər şeyi Məsihdə birləşdirmək planı, 1:3-3:21
 - a. Paul Ataya həmd edir, Ef. 1:3-14
 - (1) Atanın əzəli məhəbbətinə görə
 - (2) Atanın vaxtında Öz Oğlunda göstərdiyi məhəbbətinə görə
 - (3) Atanın Ruhu vasitəsilə zamanda göstərdiyi əbədi məhəbbətinə görə
 - b. Paul Ataya cəmiyyətlər üçün dua edir, 1:15-23
 - (1) Atanın Məsihdə Özünü tanıtdığını dərk etsinlər deyə
 - (2) Atanın qüdrəti imanlılarda qüvvətlə fəal olsun deyə
 - (3) Ata Məsihi hər şeydən çox ucaltsın deyə
 - c. Paulun Atanın bütün bəşəriyyət üçün planı haqqındakı fikirləri, 2:1-3:13
 - (1) günahkar bəşəriyyətin ehtiyacı
 - (2) Atanın lütfü
 - (3) bəşəriyyətin əhddə tələb olunan cavabı
 - (4) Atanın planının tam açılması
 - d. Paul Ataya imanlılar üçün dua edir, 3:14-21
 - (1) daxilən qüvvətlənsinlər deyə (Ruhun qüvvəti)
 - (2) Müjdəni təcrübədə və məhəbbətdə (təkcə nəzəri həqiqətlərdə deyil) tam dərk etsinlər deyə
 - (3) Allahın bütövlüyündə (bu, Məsihdir) bütöv olsunlar deyə
 - (4) bütün bunlar qadir Allahdan gəlir
 3. Ata yeni xalqının vəhdətini arzulayır, 4:1-6:20
 - a. Üçlükdə vahid olan Allahın vəhdəti övladlarının vəhdətində əks olunur, 4:1-16
 - (1) vəhdət eyni olmaq deyildir, məhəbbətlə yaşamaqdır
 - (2) Allah üçlükdə vahiddir
 - (3) ruhani ənamlar ayrı-ayrı şəxslərin şərəfləndirilməsi üçün deyil, bütün bədənin faydalanması üçündür
 - (4) vəhdət xidmət tələb edir
 - (5) vəhdət mələklərin hücumuna məruz qalır
 - (6) vəhdət Məsihdədir
 - b. Məsihçilərin vəhdəti bütperəstlərin eqosentrizminin ziddidir, 4:17-5:14

- (1) köhnə həyatın əməllərini kənara atın
 - (2) Məsihə bənzərliyə bürünün
 - c. Vəhdətə nail olmanın və onu davam etdirmənin vasitələri, 5:15-6:9
 - (1) hər zaman Ruhla dolu olmaq
 - (2) Ruhla dolu həyatın təsviri
 - (a) beş fəli sifət, a. 19-21
 - (b) ailədən üç nümunə
 - i. ərlər – arvadlar
 - ii. valideynlər – övladlar
 - iii. ağalar – qullar
 - d. Məsihə bənzər vəhdət üçün mübarizə aparmaq, 6:10-20
 - (1) ruhani mübarizə
 - (2) Allahın silahları
 - (3) duanın qüvvəti
4. Yekun sözlər, 6:21-24

VIII. YALANÇI MÜƏLLİMLƏRİN FƏLSƏFİ VƏ TEOLOJİ ZƏMİNİ (QNOSTİSİZM)

A. I və II əsrlərin qnostik inancları:

- 1. Ruh (Allah) və maddə (fiziki şeylər) arasındakı ontoloji (əzəli) dualizm.
- 2. Ruh xeyirdir, maddə isə şərdir.
- 3. Müqəddəs uca Tanrı və şər maddəni yaradan daha aşağı tanrı arasında bir sıra mələk sferləri ("*eon*"lar).
- 4. Xilas yolu
 - a. bu mələk sferlərindən keçərək yerdən göyə hərəkət etməyə imkan verən gizli parol haqqında bilik,
 - b. hamı xilas gətirən biliyi dərk və ya qəbul etməsə də, bütün insanlarda ilahi qılgıncım olması,
 - c. bilik yalnız xüsusi vəhy ilə elit bir qrupa verilir.
- 5. Etika
 - a. ruhani həyatla heç əlaqəsi yoxdur (libertarianlar, antinomianlar)
 - b. xilas üçün zəruridir (qanunpərəstlər).

B. Müqəddəs Kitaba əsaslanan tarixi məsihçiliyə zidd xüsusiyyətləri

- 1. Məsihin bəşəri və ilahi təbiətlərini bir-birindən ayırmaları (qnostiklərə görə, İsa tam Allah və tam insan ola bilməzdi)
- 2. Məsihin kəffarə edən ölümünü yeganə xilas yolu olaraq inkar etmələri
- 3. əvəzsiz ilahi lütfü bəşəri biliklə əvəz etmələri.

IX. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR VƏ İFADƏLƏR

- 1. müqəddəslər, 1:1
- 2. Rəbb, 1:2
- 3. səma, 1:3
- 4. dünya yaranmazdan qabaq, 1:4
- 5. nöqsansız, 1:4
- 6. əvvəlcədən təyin etdi, 1:5
- 7. "satınalma", 1:68
- 8. sirr, 1:9
- 9. "Vaxt tamam olanda", 1:10
- 10. möhürləndiniz, 1:13
- 11. girov, 1:14
- 12. izzətli, Ef. 1:17
- 13. "Öz sağında oturdu", 1:20
- 14. "hər şeyi hərtərəfli Bütövləşdirənin bütövlüyü", 1:23

15. "bu dünyanın gedişi", 2:2
16. "Allahın hədiyyəsi", 2:8
17. "birgə vətəndaş", 2:19
18. "guşədaşı", 2:20
19. "cəsarət və etibarla yaxınlaşa bilirik", 3:12
20. "insanların kələkbazlığı", 4:14
21. "yoldan azdırmaq üçün hazırladıqları hiylələrlə", 4:14
22. "məhəbbətdə... həyat sürün", 5:2
23. "ətirli təqdim", 5:2
24. "Məsihin və Allahın Padşahlığı", 5:5
25. "bir-birinizə tabe olun", 5:21
26. "Allahın verdiyi bütün zireh və silahlar", 6:11
27. "belinizə bağlamış", 6:14
28. "Ruhun qılıncı", 6:17

X. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN ŞƏXSLƏR

1. Qnostiklər
2. "havada olan hakimiyyətin... hökmdarı", 2:2
3. Başqa millətlər
4. həvari, 4:11
5. peyğəmbər, 4:11
6. müjdəçi, 4:11
7. Baş, 4:15
8. iblis, 4:27
9. "itaətsiz adamlar" (hərf. "itaətsizliyin oğulları"), 5:6
10. "nur övladları", 5:8
11. "ruhani şər qüvvələr", 6:12
12. Tixik, 6:21

XI. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR – YOXDUR

XII. MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. 1:3-14-ün başlıca mövzusu nədir?
2. 1:3-14-də "izzətini mədh edək" ifadəsi niyə üç dəfə işlənmişdir?
3. Paul bu kitabda "hikmət və dərrakə"dən və "bilik"dən niyə bu qədər tez-tez danışır?
4. 1:19 kimə aiddir?
5. Yəhudilərin iki dövr anlayışını izah edin. (1:21)
6. 2:1-3-in mövzusunun xülasə edin.
7. 2:4-6-nın mövzusunun xülasə edin.
8. 2:14-də hansı tarixi olaya istinad edildiyini izah edin.
9. Paul 3:3-də hansı vəhydən danışır?
10. Paul özünü niyə "bütün müqəddəslərdən ən dəyərsizi" adlandırır? (3:8)
11. 4:4-6-da "bir" sözü niyə bu qədər tez-tez işlənir?
12. 4:7-də bəhs olunan "Məsihin bəxşişi" nədir?
13. Paul 4:8-də Əhdi-Ətiqin hansı kitabından sitat gətirir? Niyə Paulun sitatı Əhdi-Ətiqdən fərqlənir?
14. 4:12 niyə bu qədər mühümdür?
15. 5:5 xilas olanları məhdudlaşdırırmı?
16. Sərxoş olmaq ilə Ruhla dolu olmaq arasında nə əlaqə vardır? (5:18)
17. Məsihin məhəbbətinin və imanlılar cəmiyyəti üçün Özünü qurban verməsinin məsihçi ailəsi ilə nə əlaqəsi vardır? (5:25-33)
18. "Hörmət" və "itaət" necə bir-biri ilə əlaqəlidir?
19. Niyə bu gün 6:18-ə bu qədər böyük ehtiyacımız vardır?

FİLİPİLİLƏRƏ MƏKTUBA GİRİŞ

I. GİRİŞ MÜLAHİZƏLƏRİ

- A. Bu, Paulun ən qeyri-formal məktublarından biridir. Paul bu cəmiyyətə özünün həvəri səlahiyyətini dilə gətirməyə ehtiyac görmürdü. Onları çox sevdiyi bəllidir. Paul hətta onlara icazə vermişdi ki, ona pul göndərsinlər (müq. et. 1:5,7; 4:15), halbuki adətən buna qətiyyənlə icazə verməzdi.
- B. Paul, həbsdə olmasına baxmayaraq, bu məktubda sevinc sözünü (isim və feil) on altı dəfədən çox işlədir. Onun sülhü və ümidi şəraitdən asılı deyil idi.
- C. O cəmiyyətdə bəzi yalançı təlimlər var idi (müq. et. 3:2, 18-19). Oradakı bidətçilər, Qalatiya cəmiyyətlərindəki "imanlıları yəhudiləşdirənlər"ə bənzəyirdi. Onlar təkidlə tələb edirdilər ki, yəhudi olmayan bir adan məsihçi olmazdan əvvəl yəhudi olsun.
- D. Bu məktuba erkən məsihçi ilahisi, əqidəsi və ya liturgiya şəiri daxildir (müq. et. 2:6-11). Bu, bütün Əhdi-Cədidin ən gözəl xristoloji mətnlərindən biridir (müq. et. Yəh. 1:1-14; Kol. 1:13-20; İbr. 1:2-3). Paul Məsihin itaətkarlığını başlıca olaraq doktrin kimi deyil, hər imanlının təqlid etməli olduğu bir nümunə kimi təsvir edir (müq. et. 2:1-5).
- E. 104 ayədən ibarət olan bu kitabda İsanın adlarına 51 dəfə rast gəlinir. Paulun ürəyində, düşüncəsində və etiqaında kimin ən mühüm olduğu aşkardır.

II. FİLİPİ VƏ MAKEDONİYA

A. Filipi şəhəri

1. Makedoniyalı İsgəndərin atası Makedoniyalı II Filip e.ə. 356-cı ildə bu şəhəri tutub böyütmüşdür. Trakyada yerləşən və əvvəllər *Krenides* (quyular) olaraq adlanan bu kənd bölgədəki qızıl yataqlarına görə zamanla mühüm bir şəhərə çevrilmişdir.
2. E.ə. 168-ci il Pidna döyüşündə bu bölgə Romanın bir vilayəti və daha sonra Makedoniyadakı dörd vilayətdən biri olmuşdur.
3. E.ə. 42-ci ildə Filipinin yaxınlığında Brut və Kassi (respublikanlar) Romadakı hökumət islahatları üstündə Antoni və Oktavian (imperiallar) ilə döyüşmüşlər. Bu döyüşdən sonra Antoni qələbə çalmış bəzi veteranlarını burada məskunlaşdırmışdır.
4. E.ə. 31-ci ildə, Oktavianın Antonini məğlub etdiyi Aksi döyüşündən sonra Antoninin Romadakı tərəfdarları bu şəhərə sürgün edilmişlər.
5. E.ə. 31-ci ildə Filipi Roma müstəmləkəsi olmuşdur (müq. et. Həv. 16:12). Şəhər əhalisi Roma vətəndaşları elan edilmişdir. Latin dili danışılan bu şəhər kiçik Romaya bənzəməyə başlamışdır. Bu şəhər, şərqdən qərbə uzanan mühüm Roma yolu olan İqnatiy yolu üzərində yerləşirdi. Şəhərin əhalisinin Roma vətəndaşları olaraq malik olduqları xüsusi imtiyazlar bunlar idi:
 - a. ümumi vergidən və torpaq vergisindən azad olması
 - b. mülk alıb-satmaq hüququ
 - c. Roma qanununun bütün qoruması və hüquqları
 - d. xüsusi yerli hökumət başçıları (pretor və lictor)

B. Müjdə Filipiyə gəlir

1. Paul ikinci müjdəçi səyahətində şimala dönüb orta-şimal Asiyaya (indiki Türkiyə, Müqəddəs Kitabda Bitinya) getmək istədi. Bunun əvəzində o, görüntüdə Makedoniyadan (şimali Yunanıstan) bir adam gördü (bəlkə Luka); bu adam onu köməyə çağırırdı (Həv. 16:6-10). Paul bu görüntüdən anladı ki, Ruh onu Avropaya yönəldir.
2. Paulun yanında köməkçiləri var idi.

a. Sila (Silvanus)

- (1) Yerusəlimdəki cəmiyyətin bir rəhbəri və peyğəmbəri olan Sila Paulun müjdəçi həmkarı kimi Barnabanın yerini tutdu (müq. et. Həv. 15:15:22,32; 36-41);
- (2) Sila və Paul Filipidə həbs edildilər (Həv. 16:16-26);
- (3) Paul onu həmişə "Silvanus" adlandırır (orijinalda 2Kor. 1:19; 1Sal. 1:1; 2Sal. 1:1-də bu ad işlənmişdir);
- (4) Ehtimal var ki, sonradan Sila, Yəhya Mark olduğu kimi, Peterin yol yoldaşı oldu (müq. et. 1Pet. 5:12).

b. Timotey

- (1) o, Paulun birinci müjdəçi səyahətində imana gəldi (müq. et. Həv. 16:1-2; 2Tim. 1:5; 3:15);
- (2) nənəsi və anası yəhudi, atası isə yunan idi (müq. et. Həv. 16:1; 2Tim. 1:5);
- (3) qardaşların çox təriflədikləri bu adamda (müq. et. Həv. 16:2) xidmət ənamlarını görəndə Paul (müq. et. 1Tim. 4:14; 2Tim. 1:6) onu Yəhya Mark əvəzində köməkçisi olaraq seçdi (müq. et. Həv. 13:13);
- (4) Paul Timoteyi sünnət etdi ki, yəhudilər onu qəbul etsinlər (müq. et. Həv. 16:3);
- (5) Timotey Paulun etibarlı həvari nümayəndəsi oldu (müq. et. Fil. 2:19-22; 1Kor. 4:17; 3:2,6; 2Kor. 1:1,19).

c. Luka

- (1) yəqin ki, Luka Müjdəsinin və Həvarilərin İşlərinin anonim müəllifi idi;
- (2) göründüyü kimi, yunan bir həkim idi (müq. et. Kol. 4:14). Bəziləri düşünülür ki, "həkim" sözü "ali təhsilli" mənasını verir. Tibbdən başqa sahələrdə də savadlı olduğu, məsələn, dənizçilikdən də anladığı məlumdur. Lakin İsa eyni yunan sözünü "həkim" mənasında işlədir (müq. et. Mat. 9:12; Mark 2:17; 5:26; Luka 4:23; 5:31).
- (3) Paulun yol yoldaşı (müq. et. Həv. 16:10-17; 20:5-15; 21:1-18; 27:1-28:16; Kol. 4:14; 2Tim. 4:11; Flm. 24);
- (4) maraqlıdır ki, Həvarilərin İşlərinin "biz" ilə yazılan hissələri Filipidən başlayır və Filipidə qurtarır. F.F. Bryus "Paul: ürəyi azad edilmiş olan həvari" (*Paul, Apostle of the Heart Set Free*, s. 219) əsərində fərz edir ki, Luka yeni imanlılara kömək etmək və Yerusəlim cəmiyyəti üçün maddi yardım toplamaq üçün Filipidə qalıb.
- (5) Ehtimal ki, Luka, bir anlamda, Paulun şəxsi həkimi olub. Paul imana gəlməsi (müq. et. Həv. 9:3,9), xidməti (müq. et. 2Kor. 4:7-12; 6:4-10; 11:23-29) və xüsusi zəifliyi (müq. et. 2Kor. 12:1-10) səbəbindən bir neçə sağlamlıq problemindən əziyyət çəkirdi.

3. Paul üçüncü müjdəçi səyahətində təkrar Filipiyə gəldi (müq. et. Həv. 20:1-3,6). Daha öncə Silanı və Timoteyi oraya göndərmişdi (müq. et. Həv. 19:19-24; Fil. 2:19-24).

C. Filipi Roma müstəmləkəsi olaraq (müq. et. Həv. 16:12)

1. Paul ondan bəhs etdikdə Roma müstəmləkəsinə aid terminlər işlədir

- a. "saray (pretorium) mühafizəçiləri", 1:13
- b. "vətəndaş", 3:20 (Həv. 16:22-34, 35-40)
- c. "qeyserin sarayında işləyənlər", 4:22

2. Şəhərin əhalisi istifadə və sürgündə olan romalı əsgərlərdən ibarət idi. Bura "kiçik Roma"ya bənzəyirdi. Filipinin küçələrində Roma adət-ənənələrini görmək mümkün idi (müq. et. Həv. 16:21).

3. Həm Paul (Həv. 22:25; 26:32), həm Sila (Həv. 16:37) Roma vətəndaşları idi və beləcə müəyyən hüquqlara və sosial statusa malik idilər.

D. Makedoniya vilayəti

1. Qadınlığın Makedoniyada malik olduqları sosial azadlıq və iqtisadi imkanlar, Roma imperiyasının başqa yerlərinə nisbətən daha çox idi.

2. Buna dair işarələr:

- a. Filipinin yaxınlığında çay kənarındakı ibadətdə çox qadının iştirak etməsi (müq. et. Həv. 16:13);

- b. iş qadını Lidiya (müq. et. Həv. 16:14);
- c. Müjdə xidmətində iştirak edən qadınlar (müq. et. 4:2-3);
- d. Salonikdə imanlılar arasında nüfuzlu qadınlar olması (həmçinin Makedoniyada, müq. et. Həv. 17:4).

III. MÜƏLLİF

- A. Son dərəcə şəxsi xarakter daşıyan bu məktub həmişə Paula aid edilmişdir. "Mən" I şəxs əvəzliyi 51 dəfə işlənmişdir.
- B. Erkən məsihçi müəlliflərin əsərlərində ondan sitatlar və ya ona istinadlar vardır (sitatların tam siyahısı üçün bax: H. K. Q. Mul, "Filipililərə Məktubun tədqiqi" [H.C. G. Moule, *Studies in Philippians*, ss. 20-21, published by Kregel]):
 - 1. Romalı Klement təxminən b.e. 95-ci ildə Korinf cəmiyyətinə yazdığı "I Klement" (*I Clement*) əsərində;
 - 2. İqnatiy, təxminən b.e. 110-cu ildə yazdığı "İqnatiyin Məktubları"nda (Ignatius, *Letters of Ignatius*);
 - 3. Həvari Yəhyanın həmkarı Polikarp, təqr. b.e. 110-cu ildə qələmə aldığı "Filipililərə Məktub"da (Polycarp, *Letter to the Philippians*);
 - 4. Paulun Filipililərə Məktubuna təqribən b.e. 170-ci ildə yazılmış Markionit proloqda (Markion bidətinin davamçısı).
 - 5. İriney, təqr. b.e. 180-ci ildə;
 - 6. İsgəndəriyyəli Klement, təqr. b.e. 190-cı ildə;
 - 7. Karfagenli Tertullian, təqr. b.e. 210-cu ildə;
- C. 1:1-də Paulla yanaşı Timoteyin adının çəkilməyinə baxmayaraq, Timotey Paulun həmkarı idi, həmmüəllifi deyil idi (amma onun hərdənbir Paulun mirzəsi olaraq xidmət etdiyi istisna edilmir)

IV. TARİX

- A. Məktubun yazılma tarixi Paulun həbs edildiyi zamandan asılıdır (müq. et. 2Kor. 11:23)
 - 1. Filip, Həv. 16:23-40;
 - 2. Efes, 1Kor. 15:32; 2Kor. 1:8;
 - 3. Yerusəlim/Qeysəriyyə, Həv. 21:32-33:30;
 - 4. Roma, Həv. 28:30 (Filipililərə Məktuba Markionit proloqda təsdiq edilir)
- B. Əksər ilahiyyatçıların qənaətinə bu məktubun Roma zindanında yazılması Paulun həyatına və Həvarilərin İşlərinə daha uyğun gəlir. Bu təqdirdə məktubun yazılması, yəqin ki, 60-cı illərin başları ilə tarixlənir.
- C. Bu əsər Paulun "zindanda yazılmış məktubları"ndan (Kolosselilər, Efeslilər, Filimon və Filipililər) biri sayılır. Məktublara daxil olan məlumatlara əsasən elə görünür ki, Kolosselilər, Efeslilər və Filimon Paulun Roma həbsinin ilk mərhələsində yazılıb və Tixik tərəfindən Kiçik Asiyaya aparılıb (Kol. 4:7; Ef. 6:21). Filipililərə Məktubun tonu fərqlidir. Paul həbsdən azad ediləcəyinə (1:17-26) və onlarla görüşməyə gələcəyinə (2:24) əmin görünür.

Bu təqdirdə həmçinin (1) Paulun imperatorun əsgərlərinə (müq. et. 1:13; Həv. 28:16) və xidmətçilərinə (müq. et. 4:22) Müjdəni yayması və (2) Filipidəki cəmiyyətin elçilərinin bir neçə dəfə Paulun yanına gəlməsi və geri qayıtması üçün kifayət qədər vaxt olur.

V. MƏKTUBUN MƏQSƏD(LƏR)İ

- A. Paulu sevən və dəfələrlə ona maddi yardım göstərmiş, hətta bir köməkçi göndərmiş (Epafrudit) bu cəmiyyətə Paulun təşəkkürünü bildirmək (müq. et. 1:3-11; 2:19-30; 4:10-20). Bu məktub həmçinin Paul hələ həbsdə ikən Epafruditin tez evə qayıtmasının səbəbini izah etmək üçün yazılmış ola bilər.

- B. Filipililərə Paulun şəraitini bildirib onları ruhlandırmaq. Müjdə zindənda uğurla yayılırdı. Paul zəncirlənmişdi, lakin Müjdəni zəncirləmək qeyri-mümkün idi!
- C. Qalatiyalılara Məktubda bəhs olunan "imanlıları yəhudiləşdirənlərə" bənzər yalançı müəllimlərin arasında filipililərə ürək-dirək verməkdir. Bu bidətçilər yeni imana gələnlərdən öncə yəhudi, sonra məsihçi olmağı tələb edirdi (müq. et. Həv. 15).
Lakin 3:19-dakı günahlar siyahısı yunan yalançı müəllimlərə (qnostiklərə) yəhudilərdən daha uyğun gəldiyinə görə hansı bidətçilərdən bəhs olunduğu dəqiq məlum deyildir. Ehtimal ki, bəzi imanlılar öz keçmiş bütprəst həyat tərzinə qayıtmışdılar.
- D. Filipili imanlıları daxildən və kənardan gələn təqiblərdə belə sevinməyə ruhlandırmaq. Paulun sevinci vəziyyətindən asılı deyil idi, Məsihə olan imanından asılı idi.
Bu problemlər arasındakı sevinc stoiklərin təslim olması deyil idi, məsihçi dünyagörüşü və davamlı mübarizə idi. Paul məsihçi həyatının bu mübarizəsini müxtəlif həyat sahələrinə əsaslanan metaforalarla öyrədir
1. idman (müq. et. 3:12,14; 4:3);
2. hərbi xidmət (müq. et. 1:7,12,15,16,17,22,28,30);
3. ticarət (müq. et. 3:7,8; 4:15,17,18).

VI. KİTABIN SXEMATİK TƏSVİRİ

- A. Filipililərə Məktubun şəxsi və qeyri-formal xarakteri səbəbindən sxematik təsvirini vermək çətindir. Paul öz dostlarına və Məsihdə etibar etdiyi həmkarlarına xitab edirdi. Ürəyi dolu idi və sel kimi axan fikirlərini nizamlı şəkildə yazmağa gücü çatmırdı. Bu kitabda başqa millətlərə xidmət etməyə çağırılmış bu həvarinin ürəyi ecazkar bir surətdə açılır. Paul hər vəziyyətdə və Müjdə xidmətində Məsihdə "sevinc" hiss etdi!
- B. Kitabın hissələri
1. Paulun tipik giriş sözü, 1:1-2
 - a. salam
 - (1) Pauldan (və Timoteydən), 1:1
 - (2) Filipidəki müqəddəslərə (o cümlədən cəmiyyət nəzarətçiləri və xidmətçilərinə), 1:1
 - (3) Paulun üslubunda dua, 1:2
 - b. dua, 1:3-11:
 - (1) ilk gündən Müjdəni yaymaqda şərik olanlar, 1:5
 - (2) Paulun xidmətinə dəstək olanlar, 1:7
 - (3) Paulun diləkləri:
 - (a) bol məhəbbət, 1:9
 - (b) bol bilik, 1:9
 - (c) bol idrak, 1:9
 - (d) bol pəklilik, 1:10
 2. Paul zindənda ikən ona görə narahat olan filipililərə görə narahat olur, 1:12-26
 - a. Allah zindənda Paulun vasitəsilə Müjdəni yaymışdır:
 - (1) saray mühafizəçilərinə, 1:13
 - (2) qeysərin sarayında olan başqa adamlara, 1:13; 4:22
 - (3) cəsarətlənmiş vaizlərə, 1:14-18
 - b. Paul azad ediləcəyinə əmindir:
 - (1) onların duaları ilə, 1:19
 - (2) Müqəddəs Ruhla, 1:19
 - c. Paul azadlığa buraxılsa da, ölsə də, arxayındır, 1:20-26
 3. Paulun ruhlanması, 1:27-2:18:
 - a. təqiblərdə Məsihə bənzəməyə çağırış, 1:27-30
 - b. Məsihə bənzər fədakarlıq həyatı, 2:1-4

- c. Məsih bizim nümunəmizdir, 2:5-11
- d. Məsihdən nümunə götürərək sülh içində və vəhdətdə yaşayın, 2:12-18
- 4. Paulun Filipi ilə bağlı planları, 2:19-30
 - a. Timoteyi göndərin, 2:19-24
 - b. Epafroditin qayıtması, 2:25-30
- 5. yalançı müəllimlərin arasında möhkəm durun, 1:27; 4:1
 - a. itlər, yalançı sünnət, imanlıları yəhudiləşdirənlər (Həv. 15, Qalatiyalılar), 3:1-4
 - b. Paulun yəhudi irsi:
 - (1) yalançı müəllimlərin baxımından, 3:5-6
 - (2) Məsihin baxımından, 3:7-16
 - c. Paul onlara görə kədərlənir, 3:17-21
- 6. Paul öz nəsihətini təkrarlayır:
 - a. vəhdət, 4:1-3
 - b. Məsihə bənzər xüsusiyyətlər, 4:4-9
- 7. Paul filipililərin yardımına görə təkrar minnətdarlığını bildirir
 - a. onların bu yaxında göndərdikləri hədiyyə, 4:10-14
 - b. daha öncəki hədiyyə, 4:15-20 (1:5)
- 8. Paulun tipik yekun sözü, 4:21-23

VII. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR VƏ İFADƏLƏR

- 1. "həbs", 1:7,13
- 2. "məhəbbət", 1:8
- 3. "Məsihin zühur edəcəyi gün", 1:10
- 4. "salehlik bəhrələri", 1:11
- 5. "saray mühafizəçiləri", 1:13
- 6. "Onun uğrunda əzab çəkmək ", 1:29
- 7. "Özünü heç etdi", 2:7
- 8. "insanlara oxşar", 2:7
- 9. "bəyan", 2:11
- 10. "nə boş yerə cəhd etdim, nə də boş yerə zəhmət çəkdim", 2:16
- 11. "içmə təqdimi kimi töküləcəyəmsə də", 2:17
- 12. "Özünüzü «itlər»dən qoruyun", 3:2
- 13. "İbranalərdən törəmiş bir İbraniyəm", 3:5
- 14. "Məsihin çarmıxına düşmənlər olaraq həyat sürür", 3:18
- 15. "səma vətəndaşlarıyıq", 3:20
- 16. "adları həyat kitabında olan", 4:3

VIII. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN ŞƏXSLƏR

- 1. cəmiyyət nəzarətçiləri, 1:1
- 2. cəmiyyət xidmətçiləri, 1:1
- 3. Timotey, 2:19
- 4. Epafrodit, 2:25
- 5. sünnət ("yalançı sünnət"), 3:2
- 6. Sintixi, 4:2

IX. SÜJETDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

- 1. Filipi, 1:1
- 2. Makedoniya, 4:15
- 3. Salonik, 4:16

X. MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. 1:6-da hansı doktrin vurğulanır?
2. Paulun 1:16-da nə demək istədiyini izah edin.
3. "İsa Məsihin Ruhu" ifadəsi nə deməkdir?
4. 1:21-i öz sözlərinizlə izah edin.
5. 2:6 İsanın əzəldən mövcud olması və ilahiliyi ilə necə əlaqəlidir?
6. İsa niyə çarmıxda öldü? (2:8)
7. "Göydə, yerdə və yerin altında olanlar" deyildikdə nə nəzərdə tutulur?
8. "Qorxu və lərzə ilə xilasınızı əməllərinizdə göstərin" ifadəsi nə deməkdir? (2:12)
9. 2:4-6-dakı Paulun yəhudi xüsusiyyətlərini sadalayın.
10. 3:9-un əhəmiyyəti nədir?
11. Fil. 4:4-də "Rəbb yaxındır" deyilir. Bəs onda niyə Məsih hələ qayıtmayıb?

KOLOSELİLƏRƏ MƏKTUBA GİRİŞ

I. GİRİŞ MÜDDƏALARI

- A. Kolossedəki bidətçilər üçün Allaha şükürlər olsun! Çünki bunlara görə Paul bu qüdrətli məktubu yazmışdır. Yadda saxlayın ki, bir kitabı anlamaq üçün onun tarixi şəraitinə bələd olmaq lazımdır. Paulun məktubları "şəraitlə əlaqəli mətnlər" adlandırılır, çünki Paul ümumi Müjdə həqiqətlərini konkret yerli problemlərə tətbiq edirdi. Kolossedəki bidət yunan fəlsəfəsi (qnostisizm) ilə yəhudiliyin qeyri-adi qarışığı idi.
- B. İsanın kainat üzərindəki hakimiyyəti kitabın əsas mövzudur (müq. et. 1:15-17). Bu kitabın xristologiyası taysız-bərabərsizdir! Kolosselilərə Məktub Efeslilərə Məktubun ümumi strukturunu təşkil edir. Paul bilirdi ki, bu bidət Kiçik Asiyanın hər tərəfinə yayılacaq. Kolosselilərə Məktub yalançı təlimləri hədəf alır, Efeslilərə Məktub isə onun əsas mövzuları üzərində digər cəmiyyətləri gələcək bidətə hazırlayır. Kolosselilərə Məktubda xristologiya önə çıxır, Efeslilərə Məktubda isə hər şeyin Rəbbi olan Məsihdə hər şeyin birləşməsi önə çıxır.
- C. Paul həm yəhudi, həm də yunan qanunpərəstliyini şiddətlə təkzib edir (2:6-23).

II. ŞƏHƏR HAQQINDA

- A. Kolosse şəhəri əvvəllər Frigiyadakı Berqama padşahlığına daxil olmuşdu, e.ə. 133-cü ildə Roma senatına verildi.
- B. Paulun dövründən əvvəl Kolosse böyük kommertiya mərkəzi idi (bax: Herodot, "Tarixlər" [Heroditus, *Histories*, VII:30] və Ksenofon, "Anabasis" [Xenophon, *Anabasis*, 1:2:6]).
 1. Kolossenin yerləşdiyi vadi, Aralıq dənizi hövzəsinin qədim ölkələri arasında ən çox yun, xüsusilə qara yun və boyanmış, tünd qırmızı yun istehsal edən yer idi. Vulkanik torpaqda əla otlaqlar var idi və əhəng suyu boyama prosesi üçün faydalı idi (Strabon, 13:4:14).
 2. Vulkanın fəaliyyətinə görə (Strabon, 12:8:6) şəhər tarix boyunca dəfələrlə dağılmışdı; son dəfə dağılması b.e. 60-cı (Tasit [Tacitus]) və ya b.e. 64-cü ildə (Yevseviy [Eusebius]) baş vermişdi.
- C. Kolosse Meandr çayının qolu olan və Efesdən təqr. 160 km məsafədə axan Likus çayının sahilində yerləşirdi. Bu vadidə həmçinin Hierapolis (təqr. 10 km uzaqda) və Laodikeya (təqr. 16 km uzaqda) yerləşirdi (müq. et. 1:2; 2:1; 4:13, 15-16).
- D. Romalılar şərqdən qərbə uzanan və Kolossedən yan keçən böyük yolu, *Via Ignatia*-nı (İqnatiy yolunu) qurandan sonra bu şəhərin əhəmiyyəti demək olar ki heçə enmişdir (Strabon). Bu, Fələstinin Petra şəhərinin aqibətinə bənzəyir.
- E. Bu şəhərin əhalisinin əksəriyyəti qeyri-yəhudi olsa da (frigiyalılar və buraya köçmüş yunanlar), yəhudilər də çox idi. İosif Flaviyə görə, III Antiox (e.ə. 223-187-ci illər) 2000 yəhudini Babilistandan Kolosseyə köçürmüşdür. Rəsmi qeydlərə əsasən, b.e. 76-cı ildə Kolossenin paytaxtı olduğu bölgədə 11 000 yəhudi yaşayırdı.

III. MÜƏLLİF

- A. Məktubun iki göndəricisi vardır: Paul və Timotey (müq. et. Kol. 1:1). Lakin baş müəllifi Pauldur; Timotey Paulun həmkarı və bəlkə də mirzəsi (*amanuensus*) kimi salamlarını göndərdi.
- B. Qədim ədəbiyyat bu kitabın müəllifinin Paul olduğunu yekdilliklə təsdiq edir:
 1. Əhdi-Ətiqi rədd edən bidətçi müəllif Markion (b.e. 140-cı illərdə Romaya gəlmişdir) özünün Paulun əsərləri siyahısına bu kitabı da salmışdır.

2. Bu kitab, Muratorinin kanonunda (təqr. 200-cü ildə Romada tərtib olunmuş kanonik kitablar siyahısı) Paulun məktubları ilə birlikdə yer alır
3. Erkən imanlılar cəmiyyətinin bəzi ataları bu məktubdan sitat gətirir və sitatın Paula məxsus olduğunu deyirlər
 - a. İriney (b.e. 177-190-cı illərdə yazıb-yaratmışdır)
 - b. İsgəndəriyyəli Klement (b.e. 160-216-cı illərdə yaşamışdır)

IV. KOLOSSELİLƏRƏ MƏKTUB VƏ EFESLİLƏRƏ MƏKTUB ARASINDAKI ƏDƏBİ ƏLAQƏ

- A. Zindənda yazılmış bu iki məktubun arasındakı tarixi əlaqə aşağıda göstərilir
 1. Epafra (Kol. 1:7; 4:12; Flm. 23) Paul Efesdə xidmət etdiyi zaman imana gəlmişdir (Höv. 19)
 - a. Epafra imana gələndən sonra imanını öz doğma yerlərində, Likus vadisində yaymışdır (müq. et. 4:12).
 - b. Epafra, biri Hierapolisdə, biri Laodikeyada (müq. et. 4:13) və biri Kolossədə olmaq üzrə üç cəmiyyət yaratmışdır.
 - c. Epafra bidətçilərin öyrətdiyi məsihçilik, yəhudilik və yunan düşüncəsinin qarışığının cəmiyyətə təsir etməsinin qarşısını almaq üçün Pauldan məsləhət istəmişdir. Paul Romada həbsdə idi (müq. et. 4:3,18) (60-cı illərin əvvəlləri).
 2. Yalançı müəllimlər yunan metafizikasını yayırdılar
 - a. Ruh və maddə əzəlidir
 - b. Ruh (Allah) xeyirdir
 - c. Maddə (yaradılış) şərdir
 - d. Yaxşı uca tanrı və maddəni yaradan daha aşağı tanrı arasında bir sıra *eonlar* (mələk sferləri) mövcuddur
 - e. Xilas, insanlara mələk sferlərindən (*eonlardan*) keçib yaxşı uca Tanrıya çatmaqda kömək edən gizli parollara əsaslanır.
- B. Paulun iki Məktubu arasındakı ədəbi əlaqə
 1. Paul heç vaxt şəxsən ziyarət etmədiyi bu cəmiyyətlərdəki bidət haqqında eşitmişdir (müq. et. 1:7-8).
 2. Yalançı müəllimlərə qarşı tuşladığı qısa emosional cümlələrlə ciddi bir məktub yazmışdır. Əsas mövzusu İsanın kainat üzərindəki hakimiyyəti idi. Bu məktubu biz Paulun Kolosselilərə Məktubu olaraq tanıyıırıq.
 3. Yəqin ki, Kolosselilərə Məktubu yazdıqdan qısa bir müddət sonra zindənda çox vaxtı olan Paul bu mövzuları təkmilləşdirib Efeslilərə Məktubunu yazmışdır. O bilirdi ki, məsihçi inancını yunan mədəniyyətinə daha "uyğunlaşdırmaq" məqsədilə yunan düşüncəsini və Müjdəni birləşdirmək cəhdləri Kiçik Asiyadakı bütün yeni cəmiyyətlərə təsir edəcək. Efeslilərə Məktub üçün uzun cümlələr və daha təkmilləşmiş teoloji anlayış xasdır (1:3-14, 15-23; 2:1-10, 14-18, 19-22; 3:1-12, 14-19; 4:11-16; 6:13-20). Kolosselilərə Məktubdan başlanğıc nöqtəsi kimi istifadə edən Paul onu daha genişləndirir, teoloji nəticələrini çıxarır. Məktubun əsas mövzusu Məsihdə hər şeyin vəhdətidir; bu, qnostisizmin *eonlarına* (mələk sferlərinə) zidd idi.
- C. Əlaqəli ədəbi və teoloji struktur
 1. Əsas struktur
 - a. Giriş hissələri bir-birinə bənzəyir
 - b. Hər iki məktubda başlıca olaraq Məsihə dair doktrini öyrədən hissələr vardır
 - c. Hər iki məktubda məsihçi həyat tərzini vurğulayan əməli hissələr vardır və bu hissələrdə eyni kateqoriyalardan, sözlərdən və ifadələrdən istifadə olunur
 - d. Son hissələri demək olar ki eynidir. Yunanca 29 sözdən ibarət eyni fraza işlənmişdir; yalnız Kolosselilərdə iki söz əlavə olunmuşdur ("və əməkdaş"). Ef. 6:21-22-i və Kol. 4:7-9-u müqayisə edin.
 2. Eyni sözlər və ya qısa frazalar

Ef. 1:1c və Kol. 1:2a	"sadiq"
Eff. 1:4 və Kol. 1:22	"müqəddəs və nöqsansız"

Ef. 1:7 və Kol. 1:14	"satılma... bağışlanma"
Ef. 1:10 və Kol. 1:20	"göylərdə... yerdə... hər şey"
Ef. 1:15 və Kol. 1:3-4	"bütün müqəddəslərə göstərdiyiniz məhəbbət... eşitmək"
Ef. 1:18 və Kol. 1:27	"izzətinin necə zəngin olduğunu"
Ef. 1:27 və Kol. 1:18	"imanlılar cəmiyyətinin Başı"
Ef. 2:1 və Kol. 1:13	"ölü idiniz"
Ef. 2:16 və Kol. 1:20	"çarmıx... barışdırmaq"
Ef. 3:2 və Kol. 1:25	"vəzifə"
Ef. 3:3 və Kol. 1:26,27	"sirr"
Ef. 4:3 və Kol. 3:14	"birlik"
Ef. 4:15 və Kol. 2:19	"Baş" və "böyümək"
Ef. 4:24 və Kol. 3:10, 12, 14,	"bürünmək"
Ef. 4:31 və Kol. 3:8	"acılıq", "hiddət", "qəzəb", "böhtan"
Ef. 5:3 və Kol. 3:5	"əxlaqsızlıq", "murdarlıq", "tamahkarlıq"
Ef. 5:5 və Kol. 3:5	"bütprəstlik" (tamahkarlıq)
Ef. 5:6 və Kol. 3:6	"Allahın qəzəbi"
Ef. 5:16 və Kol. 4:5	"Hər fürsətdən istifadə edin"
3. Eyni ifadələr və ya cümlələr	
Ef. 1:1a və Kol. 1:1a	
Ef. 1:1b və Kol. 1:2a	
Ef. 1:2a və Kol. 1:2b	
Ef. 1:13 və Kol. 1:5	
Ef. 2:1 və Kol. 2:13	
Ef. 2:5b və Kol. 2:13c	
Ef. 4:1b və Kol. 1:10a	
Ef. 6:21-22 və Kol. 4:7-8	(29 sözdən ibarət mətn eynidir, yalnız Kolosselilərdə " <i>kai syndoulos</i> " ifadəsi əlavə olunmuşdur)
4. Oxşar ifadələr və ya cümlələr	
Ef. 1:21 və Kol. 1:16	
Ef. 2:1 və Kol. 1:13	
Ef. 2:16 və Kol. 1:20	
Ef. 3:7a və Kol. 1:23d, 25a	
Ef. 3:8 və Kol. 1:27	
Ef. 4:2 və Kol. 3:12	
Ef. 4:29 və Kol. 3:8; 4:6	
Ef. 4:32b və Kol. 3:13b	
Ef. 5:15 və Kol. 4:5	
Ef. 5:19-20 və Kol. 3:16	
5. Teoloji cəhətdən sinonim olan anlayışlar:	
Ef. 1:3 və Kol. 1:3	şükran duası
Ef. 2:1,12 və Kol. 1:21	Allahdan yadlaşma
Ef. 2:15 və Kol. 2:14	Qanunun düşmənçiliyi
Ef. 4:1 və Kol. 1:10	Rəbbə layiq şəkildə həyat sürmək
Ef. 4:15 və Kol. 2:19	Məsihin bədəni Başdan yetkinliyə böyüyür
Ef. 4:19 və Kol. 3:5	cinsi murdarlıq
Ef. 4:22,31 və Kol. 3:8	günahları "kənara atmaq"
Ef. 4:32 və Kol. 3:12-13	məsihcilər bir-birinə xeyirxah olsunlar
Ef. 5:4 və Kol. 3:8	məsihçinin nitqi
Ef. 5:18 və Kol. 3:16	Ruhla dolmaq = Məsihin kəlamı
Ef. 5:20 və Kol. 3:17	hər şeyə görə Allaha şükür etmək
Ef. 5:22 və Kol. 3:18	qadınlar ərlərinə tabe olsunlar
Ef. 5:25 və Kol. 3:19	ərlər arvadlarını sevsinlər
Ef. 6:1 və Kol. 3:20	uşaqlar valideynlərinə tabe olsunlar
Ef. 6:4 və Kol. 3:21	atalar övladlarını qəzəbləndirməsinlər
Ef. 6:5 və Kol. 3:22	qullar ağalarına itaət etsinlər

- Ef. 6:9 və Kol. 4:1 ağalar və qullar
 Ef. 6:18 və Kol. 4:2-4 Paul dua üçün xahiş edir
6. Paulun digər əsərlərində rast gəlinməyən, yalnız Kolosselilərə və Efeslilərə Məktublarda işlənmiş sözlər və ifadələr
- a. "bütövlük"
 - Ef. 1:23 "hər şeyi hərtərəfli Bütövləşdirənin bütövlüyü"
 - Ef. 3:19 "Allahın bütövlüyündə bütöv olasınız"
 - Ef. 4:13 "Məsihin tam yetkinliyi (bütövlüyü)"
 - Kol. 1:19 "Onda tam bütövlüyü ilə yaşamağa"
 - Kol. 2:9 "Çünki Allahın tam bütövlüyü bədəcə Məsihdə yaşayır"
 - b. Məsih imanlılar cəmiyyətinin "Başı"dır
 Ef. 4:15, 5:23 və Kol. 1:18;2:19
 - c. "yad"
 Ef. 2:12; 4:18 və Kol. 1:21
 - d. Hərf. "vaxtı xilas edərək" (Azərbaycan dilinə tərcümədə "hər fürsətdən istifadə edin")
 Ef. 5:16 və Kol. 4:5
 - e. "kök salmaq"
 Ef. 3:17 və Kol. 2:7
 - f. "Həqiqət kəlamı... Müjdə"
 Ef. 1:13 və Kol. 1:5
 - g. "dözün"
 Ef. 4:2 və Kol. 3:13
 - h. qeyri-adi frazalar və sözlər ("üzvi surətdə bağlanmaq", "təmin olunmaq")
 Ef. 4:16 və Kol. 2:19

D. Xülasə

1. Kolosselilərə Məktubda işlənən sözlərin demək olar ki üçdə bir hissəsi Efeslilərə Məktubda da işlənmişdir. Efeslilərə Məktubun 155 ayəsinin təxminən 75-inin Kolosselilərə Məktubda paraleli olduğu təsbit olunmuşdur. Deyilənə görə, Paul hər iki məktubu zindənda yazmışdır.
2. Hər iki məktubu Paulun dostu Tixik aparıb çatdırmışdır.
3. Hər ikisi eyni bölgəyə (Kiçik Asiya) göndərilmişdir.
4. Hər ikisində eyni xristoloji məsələlərə toxunulur.
5. Hər ikisində Məsihin imanlılar cəmiyyətinin "Başı" olduğu vurğulanır.
6. Hər ikisi Rəbbə layiq şəkildə həyat sürməyə təşviq edir.

E. Bu iki məktub arasındakı əsas fərqlər

1. Kolosselilərə Məktubda imanlılar cəmiyyəti həmişə yerlidir, Efeslilərə Məktubda isə ümumdünyadır. Güman ki, bu, Efeslilərə Məktubun sirkulyar məktub olması ilə bağlıdır.
2. Kolosselilərə Məktubda mühüm bir mövzu olan bidətdən Efeslilərə Məktubda birbaşa bəhs edilmir. Lakin hər iki məktubda qnostiklərə xas olan sözlər işlənir ("hikmət", "bilik", "bütövlük", "sirr", "başçılar və hakimlər", "vəzifə").
3. Məsihin ikinci gəlişi Kolosselilərə Məktubda yaxındır, Efeslilərə Məktubda isə təxirə salınmışdır. İmanlılar cəmiyyəti günaha batmış dünyada xidmət etməyə çağırılmışdır. (2:7; 3:21; 4:13).
4. Paula məxsus bir sıra sözlər başqa cür işlənmişdir. Misal üçün, "sirr" sözü. Kolosselilərə Məktubda sirr Məsihdür (Kol. 1:26-27; 2:2; 4:3), Efeslilərdə isə (1:9; 5:32) sirr, Allahın yəhudilərlə başqa millətlərin birliyinə dair əvvəlcə gizli qalmış, indi isə bildirilmiş planıdır.
5. Efeslilərə Məktubda Əhdi-Ətiqə bir sıra istinadlar vardır (1:22 - Zəb. 8; 2:17 - Yeş. 57:19) (2:20 - Zəb. 118:22) (4:8 - Zəb. 68:18) (4:26 - Zəb. 4:4) (5:15 - Yeş. 26:19, 51:17, 52:1, 60:1) (5:3 - Yar. 3:24) (6:2-3 - Çıx. 20:12) (6:14 - Yeş. 11:5, 59:17) (6:15 - Yeş. 52:7), amma Kolosselilərə Məktubda yalnız bir-iki istinad vardır (2:3 - Yeş. 11:2) və ya (2:22 - Yeş. 29:13).

F. Bu məktublardakı söz və ifadələrin və eləcə də strukturun bir-birinə bənzəməsinə baxmayaraq, hər məktubun özünəməxsus həqiqətləri də vardır.

1. Üçlü lütf xeyir-duası - Ef. 1:3-14

2. Lütf haqqındakı mətn - Ef. 2:1-10
3. Yəhudilərlə başqa millətlərin yeni bir bədəndə birləşməsi - Ef. 2:11-3:13
4. Məsihin bədəninin birliyi və ənamların müxtəlifliyi - Ef. 4:1-16
5. "Məsih və imanlılar cəmiyyəti", "ər və arvad" üçün nümunədir - Ef. 5:22-33
6. Ruhani müharibə haqqındakı mətn - Ef. 6:10-18
7. Xristoloji mətn - Kol. 1:13-18
8. Bəşəri dini mərasimləri və qayda-qanunları - Kol. 2:16-23
9. Kolosselilərə Məktubda Məsihin kosmik əhəmiyyəti mövzusu - Efeslilərə Məktubda hər şeyin Məsihdə birləşməsi mövzusu

G. Yekun olaraq, A.T. Robertsona və F.F. Bryusa (A. T. Robertson and F. F. Bruce) əsaslanaraq fərz etmək olar ki, Paul bu iki məktubu bir-birinə yaxın yazmışdır və Kolosselilərə Məktubdakı fikirlərini dərinləşdirərək Efeslilərə Məktubda həqiqəti daha mükəmməl şəkildə təqdim etmişdir.

V. TARİX

- A. Kolosselilərə Məktubun yazılma tarixi Paulun Efesdə, Filipidə, Qeysəriyyədə, yaxud Romada həbs edilməsi ilə bağlıdır. Bunun Roma zindanında yazılması Həvarilərin İşlərindəki faktlara daha uyğun gəlir.
- B. Bu halda sual doğur ki, bu kitab dəqiq nə vaxt yazılıb? Həvarilərin İşlərində bildirilir ki, Paul 60-cı illərin başlarında Roma zindanında idi, lakin sonra azadlığa buraxılıb, Pastoral Məktubları (1 və 2 Timotey və Tit) yazıb və təkrar həbs edilərək b.e. 68-ci ilin 9 iyul tarixindən (Neronun intihar etdiyi gün) əvvəl, çox güman ki, b.e. 67-ci ildə öldürülüb.
- C. Əlimizdə olan məlumatlara əsasən Kolosselilərə Məktubun (Efeslilər və Filimon) yazılma tarixinə dair ən yaxşı təxmin, 60-cı illərin başlarıdır. (Zindanda yazılmış son məktub Filipililər idi; bu məktub, yəqin ki, 60-cı illərin ortalarında yazılmışdır).
- D. Tixik, Onisimlə yanaşı, yəqin ki, Paulun Kolosselilərə, Efeslilərə və Filimona Məktublarını Kiçik Asiyaya aparıblar. Daha sonra, böyük ehtimalla bir neçə il keçəndən sonra, xəstəliyindən sağalan Epafrodit Filipililərə Məktubu öz yerli cəmiyyətinə aparmışdır.
- E. F.F. Bryus və Mari Harisə (F.F. Bruce and Murry Harris) əsasən Paulun yazılarının xronologiyası (bir qədər uyğunlaşdırılmış):

<u>Kitab</u>	<u>Tarix</u>	<u>Yazıldığı yer</u>	<u>Həvarilərin İşləri ilə əlaqəsi</u>
1. Qalatiyalılar	48-ci il	Suriyadakı Antakya	14:28; 15:2
2. 1 Saloniklilər	50-ci il	Korinf	18:5
3. 1 Saloniklilər	50-ci il	Korinf	
4. 1 Korinflilər	55-ci il	Efes	19:20
5. 2 Korinflilər	56-cı il	Makedoniya	20:2
6. Romalılar	57-ci il	Korinf	20:3
7.-10. Zindandan yazılmış məktublar			
Kolosselilər	60-cı illərin əvvəlləri	Roma	
Efeslilər	60-cı illərin əvvəlləri	Roma	
Filimon	60-cı illərin əvvəlləri	Roma	
Filipililər	62-63-cü illərin sonları	Roma	28:30-31
11.-13. Dördüncü müjdəçi səyahəti			
1 Timotey	63-cü il (və ya 63-cü ildən sonra, amma	Makedoniya	
Tit	64-68-ci illərdən öncə)	Efes (?)	
2 Timotey		Roma	

VI. KİTABIN OXUCULARI VƏ YAZILMA SƏBƏBİ

- A. Bu cəmiyyəti, yəqin ki, Epafra yaratmışdır (müq. et. 1:7,8; 2:1; 4:12-13); Epafra, çox güman ki, Paulun Efesdə imana gətirdiyi bir adam idi (müq. et. Kol. 1:7-8; həmçinin 2:1 ilə müqayisə et). Bu cəmiyyətin mənsublarının çoxu qeyri-yəhudi idi (müq. et. 1:21; 3:7). Epafra həbsdə olan Paulun yanına gəlib məsihçiliklə yunan fəlsəfəsini qarışdıran yalançı müəllimlərlə bağlı problemdən (2:8) və yəhudi qanunpərəstliyindən (müq. et. yəhudiliyə məxsus şeylər, 2:11, 16, 17; 3:11; mələklərə sitayiş, 1:16; 2:15, 18 və zahidlik 2:20-23) xəbər vermişdir. Kolossədə olduqca ellinist olan çox böyük yəhudi icması var idi. Əsas məsələ Məsihin şəxsi və işi ilə bağlı inanclarda idi. Qnostiklər maddə və ruh arasındakı əzəli antaqonistik dualizmlərinə görə İsanın tam insan olduğunu inkar edirdi. İsanın ilahiliyini təsdiq, bəşəriyyətini isə inkar edirdilər. Həmçinin Onun vasitəçiliyini inkar edirdilər. Onların fikrincə, yaxşı uca tanrı və bəşəriyyət arasında çoxlu mələk sferləri (*eonlar*) var idi; İsa ən uca olsa da, sadəcə tanrılardan biri idi. Onlar həmçinin müstəsna biliyə malik olduqlarını (müq. et. 3:11, 14, 16, 17) və İsanın kəffarə edən qurbanı vasitəsilə əvəzsiz olaraq bağışlanmağı qəbul etmək əvəzində xüsusi gizli biliyə malik olmaqla (müq. et. 2:15, 18, 19) Allaha yaxınlaşıb xilas olduqlarını iddia edirdi.
- B. Bu teoloji və fəlsəfi "əhval-ruhiyyə" səbəbindən, Kolosselilərə Məktubda aşağıdakı məqamlar önə çıxır:
1. Məsihin şəxsiyyətinin və tamamlanmış xilas işinin misilsizliyi.
 2. Nazaretli İsanın kosmoloji sahibliyi, hökmranlığı və əhəmiyyəti – Onun doğulması, təlimləri, həyatı, ölümü, dirilməsi və göyə qaldırılması! O, hamının Sahibi, hər şeyin Rəbbidir!

VII. MƏQSƏD

Paulun məqsədi, Kolossədə yayılan bidəti təkzib etmək idi. Bu məqsədlə Paul Məsihi çox ucaldır, Allahın surəti (1:15), Yaradan (1:16), əzəldən var olan və hər şeyi yaşadan (1:17), cəmiyyətin başı (1:18), ölümlər arasından dirilən ilk adam (1:18), Allahın bədəndə zühur edən tam bütövlüyü (1:19, 2:9) və barışdıran (1:20-22) olaraq təqdim edir. Məsih tamamilə yetərli idi. İmanlılar "Onda [Məsihdə] tamamlanmışlar" (2:10). Kolossədə yayılan bidət ruhani xilas gətirmək üçün etiqadi cəhətdən tamamilə yetərsiz idi. Bu əsassız və aldadıcı fəlsəfə (2:8), köhnə cismani təbiətin həvəsinin qarşısını almağa qadیر deyil idi (2:23).

Kolosselilərə Məktubda tez-tez təkrar olunan mövzu, bəşəri fəlsəfələrin boşluğu ilə müqayisədə Məsihin tamamilə yetərli olmasıdır. İsanın bu yetərliliyi kainat üzərindəki hakimiyyəti ilə ifadə olunur. O, görünən və görünməyən hər şeyi yaradan külli-ixtiyar sahibidir (müq. et. 1:15-18).

VIII. MƏKTUBUN STRUKTURU

- A. Paulun ənənəvi giriş sözləri
1. Göndərici haqqında məlumat, 1:1
 2. Oxucular haqqında məlumat, 1:2a
 3. Salamlar, 1:2b
- B. Məsihin üstünlüyü (1-10-cu mövzular NKJV-dəki paraqraflara bölünməsindən götürülmüşdür)
1. Məsihə iman, 1:3-8
 2. Məsihin üstünlüyü, 1:9-18
 3. Məsihdə olan barışma, 1:19-23
 4. Məsih uğrunda fədakar xidmət, 1:24-29
 5. Fəlsəfə deyil, Məsih, 2:1-10
 6. Qanunpərəstlik deyil, Məsih, 2:11-23
 7. Cismanilik deyil, Məsih, 3:1-11
 8. Məsihə bürünün, 3:12-17
 9. Məsih evinizə təsir etsin, 3:19-4:1
 10. Məsih gündəlik həyatınıza təsir etsin, 4:2-6

- C. Paulun göndərdiyi elçilər, 4:7-9
- D. Paulun dostları salam göndərirlər, 4:10-14
- E. Paul salan göndərir, 4:15-17
- F. Paulun öz əli ilə yazdığı son sözlər, 4:18

IX. QNOSTİSİZM

- A. Bu bidət barədə əksərən II əsr qnostik yazılarından məlumat alırıq. Lakin qnostik fikirləri hələ I əsrdə (Ölü dəniz tumarları) meydana gəlməyə başlamışdı.
- B. Kolossedəki problem, məsihçiliyin, yeni meydana gələn qnostisizmin və qanunpərəst yəhudiliyin qarışdığı bir inanc idi.
- C. II əsrdə yaşamış Valentiniyin və Kerinfin bəzi təlimləri belə idi:
 1. Maddə və ruh əzəldən birgə mövcud olub (ontoloji dualizm). Maddə pisdir, ruh isə yaxşıdır. Allah ruh olduğundan şər maddəni düzəltməkdə birbaşa iştirak edə bilməz.
 2. Allah və maddə arasında Allahdan şüalanan *eonlar* (mələk sferləri) vardır. Bunların ən sonuncusu və ya ən altda olanı Əhdi-Ətiqin kainatı (*kosmos*) yaradan YAHVE-si idi.
 3. İsa da YAHVE kimi Allahdan şüalanan, lakin şkalada daha üst yeri tutan, həqiqi Allaha daha yaxın olan şəxs idi. Bəziləri Onu ən uca sayırlar, lakin O hər halda Allahdan aşağıdır və qətiyyən bəşər olmuş Allah deyildir (müq. et. Yəh. 1:14). Maddə şər olduğuna görə İsa insan bədəninə malik ola-ola ilahi ola bilməzdi. İsa zahirən insan kimi görünür, həqiqətdə isə ruh idi (müq. et. 1Yəh. 1:1-3; 4:1-6).
 4. Xilas İsayə imanla və həmçinin yalnız xüsusi şəxslərə məlum olan xüsusi biliklə əldə olunur. Səmavi sferlərdən keçmək üçün bilik (gizli sözlər, parollar) lazımdır. Allaha qovuşmaq üçün həmçinin yəhudi qanunpərəstliyi də lazımdır.
- D. Qnostik yalançı müəllimlər iki əks əxlaqi sistemi təbliğ edirdi:
 1. Bəziləri üçün həyat təzi həyatla heç əlaqəli deyil idi. Belə adamların qənaətinə, xilas və ruhanilik mələk sferlərindən (*eonlar*) keçirən gizli bilikdən (parollardan) ibarət idi.
 2. Başqalarının qənaətinə, xilas üçün həyat təzi həlləddici idi. Bu kitabda yalançı müəllimlər asket həyat təzini həqiqi ruhaniliyi sübut etdiyini deyirdi (müq. et. 2:16-23).
- E. Daha ətraflı məlumat üçün Hans Conasin "Qnostik din" (Hans Jonas, *The Gnostic Religion*, published by Beacon Press) kitabını oxumağınızı məsləhət görürəm.

X. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR VƏ İFADƏLƏR

1. "göylərdə sizin üçün saxlanan şeylərə bağladığınız ümid", 1:5
2. Müjdə, 1:5
3. "zülmət hakimiyyəti", 1:13
4. "satılınma", 1:14
5. "Görünməz Allah", 1:15
6. "Onda tam bütövlüyü ilə yaşamağa", 1:19
7. "Onun vasitəsilə, çarxıxdaxıdılan qanı ilə barışıq yaradaraq", 1:20
8. "Məsihin... çəkdiyi əziyyətlərin qalanını... tamamlayıram", 1:24
9. "insan adət-ənənəsi", 2:8
10. "dünyanın ibtidai təlimləri", 2:8,20
11. "Vəftizdə Onunla birlikdə dəfn edildiniz", 2:12
12. "Siz təqsirləriniz... üzündən ölü ikən", 2:13
13. "zərərimizə olan borc sənədini ləğv etdi", 2:14
14. "həyatınız Məsihlə birlikdə Allahda saxlanılıb", 3:3

15. barbar, 3:11

16. "Laodikeyadan gələn məktub", 4:16

XI. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN ŞƏXSLƏR

1. Epafra, 1:7; 4:12
2. "bütün yaradılış üzərində ilk doğulan", 1:15
3. "taxtlar, ağalar, başçılar, hakimlər", 1:16
4. ölümlər arasından dirilərək ilk doğulan, 1:18
5. Skif, 3:11
6. Tixik, 4:7
7. Onisim, 4:9
8. Mark, 4:10
9. Luka, 4:14
10. Dima, 4:14

XII. SÜJETDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

1. Kolosse, 1:2
2. Laodikeya, 2:1
3. Hierapolis, 4:13

XIII. MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. Niyə Paul bilikdən və hikmətdən bu qədər çox danışır? (1:9)
2. 1:23-dəki xəbərdarlıqdan nə nəticə çıxarmaq olar?
3. Allahın əsrlərdən və nəsillərdən gizlədilən sirri nədir? (1:27)
4. Paul bu cəmiyyətdəki insanları tanıyırdımı? (2:1)
5. Onları kimsə fəlsəfə ilə necə əsir etmişdi? (2:8)
6. 2:9-da hansı doktrin vurğulanır?
7. 2:15-in tarixi zəminini izah edin.
8. 2:16-17-də kimdən bəhs olunur?
9. 2:14-23-də qanunpərəstlik barədə nə deyilir?
10. 3:5-də sadalanan günahlar bütöpərəstliyə necə tay olur?
11. Kol. 3:11, Qal. 3:28 ilə necə əlaqəlidir?
12. 3:16, Ef. 5:18 ilə necə əlaqəlidir?
13. 3:23-də bəyan edilmiş ruhani prinsip nədir?
14. 4:6-dəki misalı öz sözlərinizlə izah edin.
15. Paul bütün məktublarının son sözlərini niyə öz əli ilə yazırdı? (4:18)

SALONIKLİLƏRƏ MƏKTUBLARA GİRİŞ

I. GİRİŞ MÜDDƏALARI

A. Xülasə

1. Saloniklilərə Məktublar, Paulu müjdəçi və pastor olaraq anlamaq üçün çox faydalı əsərlərdir. Biz Paulun qısa müddətdə bir cəmiyyət qurduğunu və sonra onun böyüməsi, inkişafı və xidməti üçün dua etməkdə davam etdiyini görürük.
2. Paulun Müjdəni sədəqlə bəyan etdiyini, yeni məsihçilərin qayğısını çəkdiyini, məzəmmətlədiyini, tərifi etdiyini, istiqamətləndirdiyini, nəsihət verdiyini, öyrətdiyini, sevdiyini, hətta onlara görə özünü fəda etdiyini görürük. Paul onların tərəqqilərinə sevinir, amma çox yavaş yetkinləşdiklərinə görə məyus olurdu.
3. Bu məktublarda Məsihin alovlu, sevgi dolu bir xidmətçisini və alovlu, lakin hələ böyüməkdə olan kiçik yeni bir cəmiyyəti görürük. Hər ikisi Rəbbə sadıq idi, Allaha və bir-birlərinə əla xidmət edirdi; onların Məsihə bənzər xidmətləri Allahın xalqında nadir görülən hadisə idi.

B. Salonik şəhəri

1. Salonikin qısa tarixi

- a. Salonik Term körfəzi sahilində yerləşən, Romanın böyük yolu olan Via İqnatiya (millətlərin yolu) üzərindəki sahiləni şəhər idi. Romadan gələn yol Salonikdə şərqə doğru dönürdü. Liman şəhəri olan Salonik yaxşı sulanan münbit düzlüyün yaxınlığında yerləşirdi. Bu üç üstünlüyünə görə Salonik, Makedoniyanın ən böyük və mühüm kommertiya və siyasi mərkəzi olmuşdur.
- b. Salonikdə isti sular olduğuna görə şəhərin ilk adı Terma idi Qədim Roma tarixçisi Böyük Plini Terma və Salonikin bircə mövcud olduğunu bildirir. Bu məlumat doğrudursa, Salonik sadəcə olaraq Termanı mühasirə edib ilhaq etmişdir (Leon Morris, "Saloniklilərə Birinci və İkinci Məktublar" [Leon Morris, *The First and Second Epistles to the Thessalonians*, Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 1991], s. 11). Lakin tarixçilərin çoxu düşünür ki, Makedoniyalı İsgəndərin generallarından biri olan Kassandr, e.ə. 315-ci ildə Termanın adını dəyişdirib Makedoniyalı Filipin qızı və İsgəndərin ögey bacısı və arvadı Fessalonikanın şərafinə "Fessalonika" (yəni Salonik) qoymuşdu (Strabon VII, Fraqment 21). Məsihçiliyin yayıldığı ilk əsrlərdə Salonik şəhəri məsihçi xüsusiyyətlərinə görə "ortodoksal şəhər" adı ilə tanınmışdır (Din Farrar, "Müqəddəs Paulun həyatı və işləri" [Dean Farrar, *The Life and Work of St. Paul*, New York: Cassell and Company, Limited, 1904], s. 364). Bu gün "Saloniki" olaraq adlanan Salonik hələ də Yunanıstanın mühüm şəhərlərindən biridir.
- c. Salonik, Korinf kimi kosmopolit şəhər idi və orada o dövrdə bilinən dünyanın hər yerindən gəlmiş insanlar yaşayırdı.
 - (1) Şimaldan gəlmiş barbar german xalqları oraya öz büt-pərəst din və mədəniyyətlərini gətirmişdilər.
 - (2) Cənubdakı Axayyadan və Egey dənizindəki adalardan gəlmiş yunanlar oraya öz incəliklərini və fəlsəfələrini gətirmişdilər.
 - (3) Qərbdən gələn romalılar da orada yaşayırdı. Onların əksəriyyəti istifadə olan əsgərlər – güclü iradəli və dövlətli siyasi hakimiyyət sahibləri idi.
 - (4) Nəhayət, şərqdən çoxlu yəhudilər gəlmişdi. Onlar əhalinin üçdə bir hissəsini təşkil edirdi. Yəhudilər tək Allaha olan inancını, əxlaqını və milli qərəzli fikirlərini gətirmişdilər.
- d. Təqribən 200 min nəfər əhalisi olan Salonik həqiqi kosmopolitan şəhər idi. İsti sular sayəsində kurort və sağlamlıq mərkəzi idi. Dəniz limanı, münbit düzlükləri və İqnatiyə yoluna yaxınlığı sayəsində kommertiya mərkəzi idi.
- e. Makedoniyanın paytaxtı və böyük şəhəri olan Salonik həmçinin siyasi mərkəzi idi. Romanın bir vilayətinin paytaxtı və bir çox Roma vətəndaşlarının (əksərən istifadə olan əsgərlərin) yaşayış yeri olduğuna görə azad şəhər olmuşdu. Saloniklilərin əksəriyyəti

Roma vətəndaşı olduqlarına görə bu şəhər xərac vermirdi və Roma qanunu ilə idarə olunurdu. Belə ki, Salonikdəki idarəçilərə "politax" deyilirdi. Buradan başqa ədəbiyyatda heç rast gəlinməyən bu titullar, Salonikin Vardar Darvazası olaraq bilinən zəfər tağı üzərindəki kitabədə saxlanmışdır (Farrar, s. 371n.).

2. Paulun Salonikə gəlməyinə səbəb olan hadisələr

- a. Paulun Salonikə gəlməyinə çoxlu hadisələr səbəb olmuşdu, lakin bütün zahirə şəraitlərin arxasında Allahın çağırışı açıqca görünür. İkinci müjdəçi səyahətinə çıxan Paul əvvəlcə Avropa qitəsinə getməyi heç planlaşdırmırdı. O birinci müjdəçi səyahətində Kiçik Asiyada yaratdığı cəmiyyətləri ziyarət edib şərqlə doğru gedəcək idi. Lakin o şimal-şərqlə doğru hərəkət etməyə hazırlaşdığı vaxt Allah onun yolunu bağlayıb. Bunun kulminasiya nöqtəsi, Paulun makedoniyalı adamı gördüyü görüntüsü idi (müq. et. Həv. 16:6-10). Bunun nəticəsində iki hadisə baş verib: birincisi, Avropa qitəsində Müjdə yayılıb; ikincisi, Paul Makedoniyadakı vəziyyətlə əlaqədar olaraq Məktublarını yazmağa başlayıb (Tomas Karter, "Paulun həyatı və Məktubları" [Thomas Carter, *Life and Letters of Paul*, Nashville: Cokesbury Press, 1921], s. 112).
- b. Yuxarıdakı Ruhun rəhbərliyini qeyd etdikdən sonra Paulu Salonikə gətirən fiziki şəraiti qeyd edək:
 - (1) Paul sinaqoq olmayan kiçik şəhər olan Filipiyə gedib. Orada cinə tutulmuş "peyğəmbərlik edən" qarabaşın ağaları və şəhər hakimləri Paulun fəaliyyətinə maneçilik törədiblər. Paulu döyüblər, alçaldıblar, buna baxmayaraq, onların arasında bir imanlılar cəmiyyəti yaranıb. Müqavimətlə üzləşən və bədən cəzası çəkən Paul oradan, bəlkə də, istədiyindən daha tez ayrılmışdır məcbur olub.
 - (2) Oradan haraya getmək niyyətində idi? Amfipolis və Apolloniya şəhərlərindən keçib; oralarda da bir sinaqoq yox idi,
 - (3) Sonra o bölgənin ən böyük şəhəri olan Salonikə gəlib; orada sinaqoq var idi. Paul hər şeydən əvvəl yerli yəhudilərin yanına getməyi adət etmişdi. Çünki
 - (a) onlar Əhdi-Ətiqə bələd idi;
 - (b) sinaqoqda təlim öyrətmək və vəz etmək imkanları var idi;
 - (c) yəhudilər seçilmiş xalq, Allahın əhd bağladığı xalq idi (müq. et. Mat. 10:6; 15:24; Rom. 1:16-17; 9-11);
 - (d) İsa da Özünü əvvəl onlara, sonra dünyaya tanıtmışdı; Paul Məsihdən nümunə götürürdü.

2. Paulun yoldaşları

- a. Paul Salonikdə Sila və Timotey ilə birlikdə idi. Filipidə Paulun yanında olan Luka orada qalmışdı. Bunu, Həv. 16 və 17-ci fəsillərdəki hekayətdə işlənən "biz" və "onlar" əvəzlilərindən öyrənirik. Filipidəki hekayətdə "biz" əvəzliyini işlədən Luka Salonikdəki əhvalatlarda "onlar" deyir.
- b. Barnaba və Yəhya Mark Kiprə qayıdıandan sonra Paulun ikinci müjdəçi səyahətində yoldaşı olaraq seçdiyi adam Sila idi:
 - (1) Müqəddəs Kitabda Silanın adı ilk dəfə Həv. 15:22-də çəkilir; bu ayədə Sila Yerusəlimdəki imanlılar cəmiyyətinin bacı-qardaşları arasında rəhbərlik edən olaraq adlandırılır.
 - (2) O həmçinin bir peyğəmbər idi (müq. et. Həv. 15:32).
 - (3) Paul kimi Roma vətəndaşı idi (müq. et. Həv. 16:37).
 - (4) Barsabba adlanan Yəhuda ilə Sila Antakyadakı vəziyyəti yoxlamaq üçün Yerusəlimdəki imanlılar cəmiyyəti tərəfindən Antakyaya göndəriliblər (müq. et. Həv. 15:22,30-35).
 - (5) 2Kor. 1:19-da Paul Silanı tərifləyir və bir neçə Məktubunda ondan bəhs edir.
 - (6) Daha sonra Peterin Birinci Məktubunun Sila vasitəsilə yazıldığı bildirilir (müq. et. 1Pet. 5:12).
 - (7) Paul və Peter onu "Silvanus" adlandırırlar, Luka isə ona "Silas" deyir.
- c. Timotey də Paulun yoldaşı və həmkarı idi:
 - (1) Paul onunla Listra şəhərində tanış olub və birinci müjdəçi səyahətində o imana gəlib.

- (2) Timotey yarı yunan (atası), yarı yəhudi (anası) idi. Paul başqa millətlərdə Müjdənin yayılmasında Timoteyin xidmət etməyini istəyirdi.
 - (3) Yəhudi xalqına da xidmət edə bilməsi üçün onu sünnət edib.
 - (4) 2 Korinflilərin, Kolosselilərin, 1 və 2 Salonikililərin və Filimonun salamlama hissələrində Timoteyin adı çəkilir.
 - (5) Paul onu "imanda mənə əsl oğul" olaraq adlandırırdı (müq. et. 1Tim. 1:2; 2Tim. 1:2; Tit. 1:4). Paulun Məktublarındakı ümumi ton, Timoteyin gənc və qorxaq olduğuna işarə edir.
 - (6) Paulun bu gəncə qarşı etimadı böyük idi (müq. et. Həv. 19:27; 1Kor. 4:17; Fil. 2:19).
- d. Paulun yoldaşlarından bəhs edərkən, Salonikə gələn və sonrakı missiyalarında Paulla birgə səyahət edən adamların adını çəkmək münasibdir. Bunlar Aristarx (Həv. 19:29; 20:4; 27:2) və Sekunddur (Həv. 20:4). Həmçinin, ehtimal ki, Dima da Salonikdən idi (Flm. 24; 2Tim. 4:10).
3. Paulun bu şəhərdəki xidməti
- a. Salonikdə Paul adəti üzrə əvvəlcə yəhudilərin yanına gedib, sonra başqa millətlərə dönüb. Paul üç Şənbə dalbadal sinaqoqda vəz edib. Vəzinin məzmunu bu idi: "İsa Məsihdir". Məsihin dünyəvi siyasi rəhbər deyil, əzab çəkən Məsih (müq. et. Yar. 3:15; Yeş. 53) olduğunu göstərmək üçün Əhdi-Ətiqdən istifadə edirdi. Paul həmçinin dirilməni elan edir və hamını xilas olmağa çağırırdı. İsanın bütün xalqları xilas edən vəd olunmuş Məsih olduğunu açıqca elan edirdi.
 - b. Onun vəzinin nəticəsində bəzi yəhudilər, mömin yunanların böyük bir hissəsi və bir çox nüfuzlu qadınlar İsanı Xilaskar və Rəbb olaraq qəbul ediblər. İmana gələnlərin bu qruplarının təhlili, Paulun sonradan o cəmiyyətə yazdığı məktubların başa düşülməsi baxımından çox mühümdür.
 - c. Yunanlar (yaxud başqa millətlər) cəmiyyətin üzvlərinin əksəriyyətini təşkil edirdi; Saloniklilərə Məktubların hər ikisində Əhdi-Ətiqə istinadlar olmaması buna işarə edir. Başqa millətlər bir neçə səbəbdən İsanı Xilaskar və Rəbb olaraq həvəslə qəbul edirdi:
 - (1) Ənənəvi dinləri mövhumat idi, heç qüdrəti yox idi. Salonik Olimpüs dağının altında idi və Olimpüsün zirvələrinin boş olduğunu hamı bilirdi.
 - (2) Müjdə hamı üçün idi.
 - (3) Məsihçilikdə yəhudi millətçi müstəsnalığı yox idi. Yəhudi dini, təkallahlılığı və yüksək əxlaqı ilə çoxlarını cəlb etsə də, bəzi xoşagəlməz adətləri (sünnət kimi) və eləcə də irqçi və milli qərəzli fikirləri ilə çoxlarını özündən uzaqlaşdırırdı.
 - d. Bir çox "nüfuzlu qadınlar", öz istədikləri dini seçməkdə azad olduqlarına görə məsihçiliyi qəbul ediblər. Makedoniyada və Kiçik Asiyada qadınlar Yunan-Roma dünyasının digər bölgələrinə nisbətən daha azad idilər (Ser Uilyam M. Remzey, "Həvari Paul: səyahətçi və Roma vətəndaşı" [Sir Wm. M. Ramsay, *St. Paul the Traveller and Roman Citizen*, New York: G. P. Putnam's Sons, 1896], s. 227). Lakin daha yoxsul sinfin qadınları azad olduqları halda hələ də mövhumat və çoxallahlılığın təsiri altında qalırdı (Remzey [Ramsay], s. 229).
 - e. Çoxları Paulun Salonikdə qaldığı müddətdə bir problem görüblər:
 - (1) Həv. 17:2-də yazılıb ki, Paul Salonikdə olduğu müddətdə üç Şənbə dalbadal sinaqoqda mübahisə edib.
 - (2) 1Sal. 2:7-11, Paulun öz sənəti ilə məşğul olduğunu bildirir. Sənəti, çadırçılıq, yaxud, bəzilərinin fikrincə, dəriçilik idi.
 - (3) Fil. 4:16, Paulun uzun müddət qalmasını təsdiqləyir, çünki Paul Salonikdə qaldığı müddətdə Filipidəki cəmiyyətdən ən az iki dəfə pul alıb. Bu iki şəhərin arasındakı məsafə təq. 160 km-dir. Bəziləri deyir ki, Paul orada iki-üç ay qalıb və üç Şənbə deyildikdə yalnız yəhudilərə xidmət etdiyi müddət nəzərdə tutulur (Şepard [Shepard], s. 165).
 - (4) Həv. 17:4-də və 1Sal. 1:9 və 2:4-də imana gələnlər haqqında verilən fərqli məlumatlar bu fərziyyəni əsaslandırır; bu iki hekayə arasındakı əsas fərq, başqa millətlərdən imana gələnlərin bütələrini rədd etməsidir. Həvarilərin İşlərindəki yunanlar, artıq bütələrindən dönmüş olan yəhudi prozelitləri idi. Kontekstdən

aydın olur ki, Paulun orada başqa millətlər arasındakı xidməti, böyük ehtimalla, yəhudilər arasındakı xidmətdən daha böyük idi.

- (5) Bu daha böyük xidmətin nə vaxt başlaması aydın deyildir, çünki Paul həmişə əvvəlcə yəhudilərin yanına gedirdi. Yəhudilər onun təlimini rədd edəndən sonra başqa millətlərə dönürdü. Yunanlar Müjdəni kütləvi olaraq qəbul edəndən sonra yəhudilər qısqançlıqla dolur (bu da Paulun müjdəçi üsullarından biri idi, müq. et. Rom. 9-11), izdihamı Paula qarşı qızıqdırıblar.
- f. Bu qarışıqlıq üzündən Paul Yasonun evini tərk edərək Timotey və Sila ilə gizləniib, yaxud onları axtaran izdiham Yasonun evinə hücum edəndə orada deyil idi. Politarxlar sülh və əmin-amanlığı bərpa etmək üçün Yasondan təminat alıblar. Bu səbəbdən Paul gecə şəhəri tərk edib Veriyaya gedib. Lakin cəmiyyət bu qarşılıqlı baxmayaraq Məsihə şəhadət etməyi davam etdirib.

II. MÜƏLLİF

- A. 1 Saloniklilər. Paulun Saloniklilərə Birinci Məktubun müəllifi olduğunu yalnız bəzi müasir tənqidçilər şübhə altına qoyublar; amma onların iddiaları, əksər alimlərin fikrincə, inandırıcı deyildir. 1 Saloniklilər Markionun kanonuna (b.e. 140-cı il) və Muratorinin parçasına (b.e. 200-cü il) daxildir. Əhdi-Cədidin kanonik kitablarının bu siyahılarının hər ikisi Romada yayılmışdı. İriney 1 Saloniklilərdən sitat gətirib (təqr. 180-ci il).
- B. 2 Saloniklilər.
- 1.2 Saloniklilər Paulun Məktubu kimi heç də həmişə qəbul olunmayıb və bəzi qruplar tərəfindən tənqid olunub:
- İşlənən sözlərlə bağlı bir məsələ vardır. Bu məktubda Paulun digər məktublarında rast gəlinməyən çox sözə rast gəlinir.
 - "Üslubu şablondur və çox vaxt həddən artıq formaldır" (Herd [Heard], s. 186).
 - Bu iki məktubdakı esxatologiyanın bir-birinə uymadığı irəli sürülür.
 - 2 Saloniklərdə Məsihin əleyhdarı haqqında Əhdi-Cədidin başqa heç bir yerində rast gəlinməyən fikir irəli sürülür, buna görə bəziləri deyirlər ki, Paul bu məktubun müəllifi ola bilməz.
- 2.2 Saloniklilərin həqiqiliyinin əsasları:
- Polikarp, İqnatiy və Yustin bunu təsdiq ediblər;
 - Bu kitab Markionit kanonuna daxildir;
 - O, Muratorinin parçasına daxildir;
 - İriney ondan sitat gətirib və mənbəyi bildirib;
 - Məktubda işlənən sözlər, üslub və teologiya 1 Saloniklilərdə olduğu qədər Paula məxsusdur
- C. İki məktubun müqayisəsi
1. Bu iki məktub təkcə ideyaları ilə deyil, frazeoloji birləşmələri ilə də bir-birinə çox bənzəyir. Standard giriş və son hissələrini istisna etsək belə, mətnin təxminən üçdə bir hissəsində oxşarlıq müşahidə olunur.
- 2.2 Saloniklilərin ümumi tonu 1-ci məktubun tonundan fərqlənir, daha soyuq və formal xarakter daşıyır. Ancaq 1-ci məktubun yazılmasına səbəb olmuş emosional vəziyyətə və 2-ci məktubun toxunduğu məsələlərə diqqət yetirdikdə bunu anlamaq asandır.
- D. Məktublارın sırası
1. Başqa maraqlı bir fərziyyəni F.U. Manson (F. W. Manson) Yohannes Vaysın (Johannes Weiss) qeydlərinə əsasən irəli sürmüşdür. Bu fərziyyəyə görə məktublar əks sıra ilə verilmişdir. Bunun səbəbləri belədir:
- 2 Saloniklilərdə imanlılar sınaqlardan və əziyyətlərdən keçirlər, 1 Saloniklilərdə isə bunlar keçmişdə qalmışdır;
 - 2 Saloniklilərdə müəllif imanlıların daxili çətinlikləri yeni öyrənmişdir, 1 Saloniklilərdə isə hamı bu vəziyyətdən xəbərdardır;

- c. saloniklilərin zaman və məqamlar barədə öyrənməyə ehtiyacları olmadığını (1Sal. 5:1) 2Sal. 2-ci fəsilə tanış olduqları təqdirdə olduqca məntiqli görünür;
- d. "Filan şeyə gəlinəcə" ifadəsi (1Sal. 4:9, 13; 5:1) 1Kor. 7:1,25; 8:1; 12:1; 16:1,12-dəki kimi, müəllifin ona göndərilmiş məktubda verilmiş suallara cavab verdiyini göstərir. Manson düşünür ki, bu cavablar 2 Saloniklilərdə yazılmış bəzi müddəalardan doğan suallarla bağlı ola bilər.
2. Bu fərziyyənin əleyhinə bir neçə fikri söyləmək olar:
- a. Paulun diqqətini çəkən məsələlər 1 Saloniklilərə nisbətən 2 Saloniklilərdə daha şiddətlənir və dərinləşir;
- b. 2 Saloniklilərdə bəzi yerlərdə Pauldan aldığı bir məktubdan bəhs olunur (2:2, 15; 3:17) və görə bu məktubun 1 Saloniklilər olmadığını fərz etsək, onda itmiş bir məktub məsələsi ilə üzləşəcəyik;
- c. Paulun 1-ci məktubda mühüm rol oynayan şəxsi xatirələri 2-ci məktubda yoxdur; 2-ci məktub 1-ci məktubdan sonra yazılmışsa, bu çox təbii görünür;
- d. məktublarnın sırasını dəyişsək, tonları bu vəziyyətə uyğun gəlmir, tamamilə qeyri-təbii olur.

III. MƏKTUBLARIN YAZILMA TARİXİ

- A. Saloniklilərə Məktublarnın yazılma tarixi, Paulun əsərləri ilə bağlı ən yəqin bildiyimiz tarixlərdən biridir. Qeyd edilmişdir ki, Paul "Korinfdə ikən həbs edildi və Axayya valisi Qalliyonun yanına aparıldı". Delfidə tapılmış bir kitabədə həmin bu Qalliyonun imperator Klavdiyə verdiyi suallar yazılmışdır. Bu kitabə imperatorun tribun vəzifəsində olmasının on ikinci ilinə və imperator elan edilməsinin iyirmi altıncı ilinə aid idi. Bu on ikinci il b.e. 52-ci il yanvarın 25-indən 53-cü il yanvarın 24-ünə qədər davam etdi. Onun imperator elan edilməsinin iyirmi altıncı ili dəqiq bilinməsə də, iyirmi yeddinci il b.e. 52-ci il avqustun 1-indən öncə idi. Klavdinin qərarı Qalliyoya, yəqin ki, 52-ci ilin ilk yarısında verilib. Valilər adətən yayın başlarında vəzifəyə başlayar və bir il vəzifədə qalardı. Beləliklə, göründüyü kimi, Qalliyoy 51-ci ilin yayının ilk günlərində vəzifəsinə başlamışdır" (Morris, s. 15).
- B. Valinin vəzifədə olduğu müddətin müəyyənləşdirilməsi Saloniklilərə Məktublarnın tarixlənməsi ilə bağlı bütün məsələləri həll etmir. Paul 18 ay Korinfdə qaldı (Həv. 18:11), lakin Qalliyonun qarşısına dəqiq nə vaxt aparıldığı məlum deyildir. Şərhlilərin əksəriyyəti 1 və 2 Salonikliləri b.e. 50-51-ci illərlə tarixləyirlər.
- C. F.F. Bryus və Mari Harisə (F.F. Bruce and Murry Harris) əsasən Paulun yazılarının xronologiyası (bir qədər uyğunlaşdırılmış):

<u>Kitab</u>	<u>Tarix</u>	<u>Yazıldığı yer</u>	<u>Həvarilərin İsləri ilə əlaqəsi</u>
1. Qalatiyalılar	48-ci il	Suriyadakı Antakya	14:28; 15:2
2. 1 Saloniklilər	50-ci il	Korinf	18:5
3. 1 Saloniklilər	50-ci il	Korinf	
4. 1 Korinflilər	55-ci il	Efes	19:20
5. 2 Korinflilər	56-cı il	Makedoniya	20:2
6. Romalılar	57-ci il	Korinf	20:3
7.-10. Zindandan yazılmış məktublar			
Kolosselilər	60-cı illərin əvvəlləri	Roma	
Efeslilər	60-cı illərin əvvəlləri	Roma	
Filimon	60-cı illərin əvvəlləri	Roma	
Filipililər	62-63-cü illərin sonları	Roma	28:30-31
11.-13. Dördüncü müjdəçi səyahəti			
1 Timotey	63-cü il (və ya 63-cü ildən sonra, amma	Makedoniya	
Tit	63-cü il (və ya 63-cü ildən sonra, amma	Efes (?)	
2 Timotey	64-68-ci illərdən öncə)	Roma	

IV. SALONİKLİLƏRƏ MƏKTUBLARI ƏHATƏ EDƏN HADİSƏLƏR

- A. Paulun Saloniklilərə Məktubları yazmasına səbəb olmuş hadisələr mürəkkəb və dolaşıqdır. Bəzi fərqlər, xüsusən fiziki şərait və emosional şəraitlə bağlı olan fərqlər qeyd edilməlidir. Paul Salonikdəki yeni imanlıları tərک etməyə məcbur olub, çünki yəhudilər şəhərin mövhumatçı bütperəst camaatını Yasonun evinə hücum edərək Paulla yoldaşlarını axtarmağa təhrik ediblər. Politarxlar şəhərdə sülh və əmin-amanlığı bərpa etmək üçün Yasonla digər məsihçi rəhbərlərindən təminat alıblar. Paul bunu eşidəndə şəhərdən ayrılıb bu gənc cəmiyyəti tərک etməli olduğunu anlayıb. Buna görə o, Timotey və Sila ilə birlikdə Veriyaya gedib. Timotey, göründüyü kimi, əvvəl qalmışdı (müq. et. Həv. 17:10), sonra isə Sila ilə birlikdə Afinaya gedib (müq. et. Həv. 17:15). Əvvəllər Veriyadakı yəhudilərin xoş qəbulu yəhudilərin şiddətli qarşıdurmasına alışmış Paul üçün bir xeyir-dua kimi gəlib. Lakin bu çox çəkməyib. Salonikdəki yəhudilər Veriyaya gəlib burada da problemlər törətməyə başlayıblar. Buna görə Paul oranı da tərک etməyə məcbur olub.
- B. Bu dəfə Afinaya gedən Paul burada soyuq qarşılanıb. Alim filosoflar onu bir yenilikçi kimi qarşılayıblar və Müjdəni qəbul etməyiblər. Makedoniyada Paul təqibə və qarşıdurma məruz qalıb, döyülüb, soyundurulub, gecə vaxtı şəhərdən qovulub. Alimlər ona lağ ediblər, bütperəstlər və soydaşlarından çoxu ona nifrət ediblər (müq. et. 2Kor. 4:7-11; 6:4-10; 11:23-29).
- C. Paul bu ümidverici Salonik cəmiyyətini həlledici bir zamanda tərک etməyə məcbur olmuşdu. Onlar imanda yetkin deyil idi, əziyyətə və təqibə məruz qalırdı. Bu Paula ruhi əzab verirdi və o artıq buna dözə bilmirdi. Veriya və Afina arasındakı bölgədə yaşayan gənc imanlılara görə narahat olan Paul, Timoteylə Silanı Makedoniyadakı yeni cəmiyyətlərə göndərüb. Timotey Salonikə gedib. Çoxları güman edir ki, o, təqribən altı ay – bir il müddətində orada qalıb xidmət etmişdir. İmanlılar cəmiyyətinin belə bir adama ehtiyacı var idi ki, onlara öyrətsin, təsəlli versin, ruhlandırın. Timoteyin özü nisbətən yeni imanlı idi. O Paulun birinci müjdəçi səyahətində imana gəlmiş, amma ikinci müjdəçi səyahətində Listraya getdiyi zaman Paula qoşulmuşdu. Buna görə, Timotey xidmətə yeni gəlmişdi, lakin Paulun ona etimadı çox yüksək idi. Timotey Paulun rəsmi nümayəndəsi olaraq ilk dəfə xidmət edirdi.
- D. Paul Afinada təkbaşına xidmət edib və Makedoniyada Müjdənin geniş qəbul edilmədiyinə görə məyus olub, oradakı məsihçilərə görə də daim narahat olub. Salonik cəmiyyətinə görə xüsusilə narahat olub. Bu qədər qısa bir müddətdə yaranmış və çətin şəraitdə böyüyən bir cəmiyyət davam edə biləcək idimi? (Karter [Carter], s. 115). Bundan əlavə, Paul bir müddət Timoteylə Siladan heç xəbər almamışdı (altı ay – bir il; bəzilərinin fikrincə, yalnız bir-iki ay) (Farrar, s. 369). Paul Korinfə gəlib-çatanda belə emosional vəziyyətdə idi.
- E. Korinfdə Paulu çox ruhlandırان iki şey baş vermişdir.
1. Allahın Korinfdə Müjdəni qəbul edəcək çox adamı olduğuna dair görüntü (Həv. 18:9-10).
 2. Timotey və Sila gəlib sevincli xəbər gətiriblər (Həv. 18:5). Məhz Timoteyin Salonikdən gətirdiyi xəbərlər Paulu Korinfdən onlara məktub yazmağa vadar etmişdir. Paul cəmiyyətin etiqadi və praktiki məsələlər barəsindəki suallarına cavab verirdi.
- F. 2 Saloniklilər 1 Saloniklilərdən qısa müddət sonra yazılmışdır, çünki 1-ci məktub Paulun istədiyi nəticəni verməmişdi. Paul həmçinin onların problemlərindən xəbərdar olmuşdu. Bir çox ilahiyyatçının fikrincə, 2 Saloniklilər 1 Saloniklilərin yazılmasından təqribən altı ay sonra yazılmışdır.

V. MƏKTUBLARIN MƏQSƏDİ

- A. Saloniklilərə Məktubların məqsədi üçlüdür:
1. təqiblərdə belə Rəbbə sadıq qalan və Məsihdən nümunə götürən saloniklilərə görə Paulun sevincini və Allaha minnətdarlığını ifadə etmək.
 2. onun niyyətlərini və xasiyyətini tənqid edənlərə cavab vermək.

3. Rəbbin ikinci gəlişindən bəhs etmək. Paulun vəzinin esxatoloji elementi salonikli məsihçilərin ağılında iki sualı doğururdu:
- a. Rəbbin gəlişindən əvvəl vəfat etmiş imanlılar necə olacaqlar?
 - b. İşləmək istəməyən, boş-bikar oturub Rəbbin gəlişini gözləyən imanlılar necə olacaqlar? (Barkli [Barclay], ss. 21-22).

- B. Bu problemlərin çoxu, cəmiyyətin çox gənc və alovlu olması ilə bağlı idi. Buna baxmayaraq, bu şəraitdə imanlılar lazımı qədər təlim almamışdı, öyrədilməmişdi. Bu cür cəmiyyətdə yeni imanlılar, zəif olanlar, işsiz-gücsüzlər, xəyalpərəstlər və çəşqin olanlarla bağlı problemlər gözlənilən idi.
- C. 2 Saloniklilərin yazılma səbəbini belə izah etmək olar: "Bu sadəcə olaraq eyni xəstəliyə görə ikinci dəfə dərmanın təyin edilməsidir; birinci müalicədən sonra bəzi simptomların hələ qaldığını müəyyən edən həkimin reseptidir" (Uolker [Walker], s. 2968).

VI. GƏTİRİLMİŞ SİTATLARIN BİBLİOQRAFİYASI

- Barclay, William. *The Letters and the Revelation. The New Testament*. 2 vol. New York: Collins, 1969. (Uilyam Barkli, "Məktublar və Vəhy Kitabı")
- Carter, Thomas. *Life and Letters of Paul*. Nashville: Cokesbury Press, 1921. (Tomas Karter, "Paulun həyatı və Məktubları")
- Farrar, Dean. *The Life and Work of St. Paul*. New York: Cassell and Company, Limited, 1904. (Din Farrar, "Müqəddəs Paulun həyatı və işləri")
- Heard, Richard. *An Introduction to the New Testament*. New York: Harper and Row Publishers, 1950. (Riçard Herd, "Əhdi-Cədidə giriş")
- Metzger, Bruce Manning. *The New Testament: Its Background, Growth and Content*. Nashville: Abingdon Press, 1965. (Bryus Manning Metsqer, "Əhdi-Cədid: arxa planı, təşəkkülü və məzmunu")
- Manson, T. W. *Studies in the Gospels and Epistles*. Philadelphia: Westminster, 1962. (T.U. Manson, "Müjdələrin və Məktublarnın tədqiqi")
- Morris, Leon. *The First and Second Epistles to the Thessalonians*. Grand Rapids: Eerdmans, 1991. (Leon Morriz, "Saloniklilərə Birinci və İkinci Məktublar")
- Ramsay, W. M. *St. Paul the Traveller and Roman Citizen*. New York: G. P. Putnam's Sons, 1896. (U.M. Remzey, "Həvari Paul: səyahətçi və Roma vətəndaşı")
- Shepard, J. W. *The Life and Letters of Paul*. Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 1950. (C.U. Şeperd, "Paulun həyatı və Məktubları")
- Walker, R. H. *The International Standard Bible Encyclopedia*. Vol. V. N. D. (R.H. Uolker, "Beynəlxalq standart Bibliya ensiklopediyası")

VII. MƏKTUBUN STRUKTURU *

- A. Salam, 1:1
- B. Şükran duası, 1:2-4
- C. Xatirələr, 1:5-2:16
 1. Saloniklilərin Müjdəni ilk dəfə qəbul etmələri, 1:5-10

2. Müjdənin Salonikdə yayılması, 2:1-16
 - a. Paulla həmkarlarının təmiz niyyətləri, 2:1-6a
 - b. Paulla həmkarlarının maddi yardım almaqdan imtina etmələri, 2:6b-9
 - c. Paulla həmkarları nöqsansız davranmışdılar, 2:10-12
 - d. Paulla həmkarları Allah kəlamını yayırlar, 2:13
 - e. Təqib, 2:14-16

- D. Paulun saloniklilərlə münasibəti, 2:17-3:13
 1. Onun qayıtmaq arzusu, 2:17,18
 2. Paul saloniklilərə görə sevinir, 2:19, 20
 3. Timoteyin missiyası, 3:1-5
 4. Timoteyin gətirdiyi xəbər, 3:6-8
 5. Paul razıdır, 3:9, 10
 6. Paulun duası, 3:11-13

- E. Məsihçi həyat tərzinə çağırış, 4:1-12
 1. Ümumi, 4:1, 2
 2. Cinsi əxlaq, 4:3-8
 3. Qardaşlıq sevgisi, 4:9, 10
 4. Öz dolanışığını qazanmaq, 4:11, 12

- F. Məsihin ikinci gəlişi ilə bağlı məsələlər, 4:13-5:11
 1. Parusiyadan (Məsihin ikinci gəlişindən) əvvəl vəfat etmiş imanlılar, 4:13-18
 2. Parusiyanın zamanı, 5:1-3
 3. Gündüz övladları, 5:4-11

- G. Ümumi nəsihətlər, 5:12-22

- H. Yekun, 5:23-28

* Bu kitabı, Paulun digər məktublarından fərqli olaraq, etiqadi və praktiki olmaq üzrə iki hissəyə bölmək asan deyildir. Ümumi şablona görə götürüldükdə, Paulun 4:17-18-də Məsihin ikinci gəlişi haqqındakı bəhsi etiqadi deyil, praktiki hissəyə daxil olur! Məsihin ikinci gəlişi təkcə etiqadi bir məsələ, bir doktrin deyildir, Məsihin gəlişini hər an gözləməklə yaşanan həyatdır.

VIII. Qısaca qeyd olunmalı olan sözlər və ifadələr

1. "siz bizdən nümunə götürdünüz", 1:6
2. "var olan həqiqi Allah", 1:9
3. "gələcək qəzəb", 1:10
4. "yedirdən ana kimi", 2:7
5. "bütün insanlara qarşı çıxırlar", 2:15
6. "Şeytan mane oldu", 2:18
7. "imanınızda çatışmayanları tamamlamaq", 3:10
8. "müqəddəslik yolu", 4:3
9. "vəfat edənlər", 4:13
10. "vəfat edənlərdən əsla qabağa keçməyəcəyik", 4:15
11. "Allahın şeypuru", 4:16
12. "buludlar", 4:17
13. "beləcə daim Rəblə olacağıq", 4:17
14. "yatmayaq... yatanlar", 5:6,7
15. "ayıq-sayıq", 5:8
16. "iman və məhəbbət zirehi", 5:8
17. "xilas ümidi dəbilqəsi", 5:8
18. "müqəddəs öpüş", 5:26

19. "dözüm", 2Sal. 1:4
20. "əbədi olaraq məhv edilmə", 2Sal. 1:9
21. "üsyən (imandan dönmə)", 2Sal. 2:3
22. "Rəbb İsa onu ağızından çıxan nəfəsi ilə öldürəcək", 2Sal. 2:8

IX. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN ŞƏXSLƏR

1. Sila, 2Sal. 1:1
2. baş mələk, 1Sal. 4:16
3. "deyəndə...", 1Sal. 5:3
4. "qanunsuz adam", 2Sal. 2:3
5. "hələlik həmin gücə mane olan şəxs", 2Sal. 2:7
6. "avara həyat sürən", 2Sal. 3:6

X. SÜJETDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

1. Salonik, 1:1
2. Makedoniya, 1:8
3. Axayya, 1:8
4. Filipi, 2:2
5. Yəhudəya, 2:14
6. Afina, 3:1

XI. MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. 2:3 və 5-də Paul Müjdəni bəyan etmə xidmətini beş yolla təsvir edir. Bunları sadalayın.
2. Niyə Paul xidmət etdiyi cəmiyyətlərdən pul almırdı? (2:9)
3. 4:11, Paulun bu məktubu yazmasına səbəb olmuş tarixi şəraitlə necə əlaqəlidir? (Həmçinin, 2Sal. 3:6-12)
4. 4:17 imanlıların göyə götürülməsi ilə necə əlaqəlidir?
5. 5:1 nəyə aiddir?
6. Paul imanlıni niyə əsgər olaraq təsvir edir? (5:8)
7. 5:12-13 indiki vaizlərə necə aiddir?
8. 5:14-22-də imanlıların çağırıldıqları şeyləri sadalayın.
9. 5:23-ə əsasən insan üç hissədən ibarətdir?
10. 2Sal. 1-in əsas mövzusu nədir? Bu, 1Sal. 1-dən necə fərqlənir?
11. 2Sal. 2:4-ə görə, yəhudi məbədinin yenidən tikilməsi zəruridirmi?
12. 2Sal. 2:11 insanların azad iradəsi və məsuliyyəti ilə necə əlaqəlidir?
13. 2Sal. 2:13-15-də əvvəlcədən təyin olunma və azad iradə necə balanslaşdırılır?

PASTORAL MƏKTUBLARA – TİMOTHEYƏ BİRİNCİ VƏ İKİNCİ MƏKTUBLARA VƏ TİTƏ MƏKTUBA GİRİŞ

I. GİRİŞ MÜDDƏALARI

- A. 1 Timoteydə, Titdə və 2 Timoteydə adları çəkilən coğrafi yerlər Həvarilərin İşlərinin və ya Paulun digər məktublarının xronologiyasına uyğun gəlmir.
- 1.Efes ziyarəti (müq. et. 1Tim. 1:3)
 - 2.Troas ziyarəti (müq. et. 2Tim. 4:13)
 - 3.Milet ziyarəti (müq. et. 2Tim. 4:20)
 - 4.Krit missiyası (müq. et. Tit. 1:5)
 - 5.İspaniya missiyası (Romalı Klement, b.e. 95-ci il; Muratorinin kanonunun müqəddiməsi, b.e. 180-200-cü illər)
- Buna görə mən düşünürəm ki, Paul zindandan azad edilib (60-cı illərin başları-ortaları; bu, təq. b.e. 95-ci ildə yazılmış 1 Klementdə [I Clement 5] qeyd edilmişdir) dördüncü müjdəçi səyahətinə çıxıb, sonra təkrar həbs edilib və b.e. 68-ci ildən (Neronun intiharı) əvvəl öldürülüb.
- B. Bu məktublarnın məqsədinin, qayda olaraq, idarəçilik (imanlılar cəmiyyətinin təşkili) ilə bağlı olduğu düşünülür. Lakin "Müqəddəs Kitabın yeni beynəlxalq şərh"nin (*New International Biblical Commentary*, Cild 13) 1 və 2 Timotey və Tit haqqındakı bölməsində Qordon Fi (Gordon Fee) məni inandırır ki, bu məktublarnın yazılma səbəbi Efes (1 Timotey) və Krit adasında (Tit) olan ev cəmiyyətlərində yalançı təlimin meydana gəlməsi idi.
- C. Pastoral Məktublar bəzi cəhətlərdən yesseylərin "İntizam bələdçisi"nə (*Manual of Discipline*) bənzəyir. Bu qaydalar həvarilərin təlimlərindən fərqlənən başqa təlimlərə görə daha da zəruri idi.
- D. Pastoral Məktublarnın və Luka Müjdəsinin işlənən sözlər baxımından bir-birinə bənzəməsi, ehtimal ki, Paulun bu məktubu Lukaya yazdırması ilə izah oluna bilər (müq. et. K.F.K Mul, "Pastoral Məktublarnın problemi: təkrar nəzərdən keçirilməsi" [C. F. C. Moule, *The Problem of the Pastoral Epistles: A Reappraisal*]). S.Q. Uilson "Luka və Pastoral Məktublar" (S. G. Wilson, *Luke and the Pastoral Epistles*) əsərində hətta belə bir fərziyyə irəli sürmüşdür ki, Luka bu üç məktubu Müjdənin Romadan da uzaqda yayılması barədə üçüncü cild olaraq yazmağa cəhd edib.
- E. Biz niyə bu üç kitaba birlikdə nəzər salırıq? Bunların ayrı zamanlar/məkanlar/məsələlər ilə bağlı olma ehtimalı varmı? İmanlılar cəmiyyətinin təşkil olunması ilə yalnız 1 Timotey və Tit bağlıdır. Əslində, (1) bunlarda işlədilən sözlər; (2) eyni yalançı müəllimlər; (3) bunların (birgə götürüldükdə) Həvarilərin İşlərinin xronologiyasına asanlıqla uyğun gəlməməyi bu kitabları birləşdirir.

II. MÜƏLLİF

- A. Məktublarnın daxilində Həvari Paul müəllif olaraq qeyd edilir (müq. et. 1Tim. 1:1; 2Tim. 1:1; Tit. 1:1) və Paulun bu məktublarnı öz nümayəndələri Timoteyə və Titə yazdığı deyilir.
- B. Pastoral Məktublarnın müəllifi ilə bağlı məsələ XIX və XX əsrlərdə müzakirə olunmağa başlamışdır. Paulun müəllifliyinin rəddi adətən bunlarla əsaslandırılır:
- 1.kamilləşmiş cəmiyyət təşkilatı (rəhbərdən tələb olunan xüsusiyyətlər)
 - 2.kamilləşmiş qnostisizm (II əsrə aid olan sənədlərdə yer alır)
 - 3.kamilləşmiş teologiya (əqidə bəyanatları)
 - 4.fərqli sözlər və üslub (bu məktublarda işlədilən sözlərin üçdə bir hissəsi Paulun digər məktublarnında işlədilməyib)

- C. Bu fərqləri belə izah etmək mümkündür:
1. bunlar Paulun son məktublarıdır və güman ki, Paul bunları Lukaya yazdırıb
 2. işlənən sözlər və üslub konkret münasibətdən asılıdır
 3. qnostik ideyalar I əsr yəhudi düşüncəsindən meydana gəlmişdir (müq. et. Ölü dəniz tumarları)
 4. Paul əla bir ilahiyyatçı və yaradıcı müəllif idi, söz ehtiyatı çox geniş idi
- D. Bu məktublارın tarixi zəmini getdikcə aydınlaşır
1. Paul bu məktubları məsihçi bir qələm ustasına (yəqin ki, Lukaya) yazdırıb
 2. Paul başqa adamlarla birlikdə yazıb (onun müjdəçi komandasındakı adamlarla, müq. et. 2Tim. 4:11)
 3. Paul liturgiyadan və ilahi himnlərdən sitat gətirib (bunun yaxşı xülasəsi Housorn və Martinin redaktəsi ilə IVP tərəfindən nəşr olunan "Paulun və Məktublarının lüğəti"ndə [*Dictionary of Paul and His Letters*, edited by Hawthorne and Martin, published by IVP, s. 664] verilmişdir).
Pastoral Məktubların çox hissəsinin digər mənbələrdən gətirilmiş sitatlar olduğunu fərz etsək, bu məktubda rast gəlinən çoxlu *hapax legomena*-nın (Əhdi-Cədidə bircə dəfə işlənmiş sözlər) və Paula məxsus olmayan idiomları və eləcə də Paulun sözlərinin unikal şəkildə işləndiyini anlaya bilərik.
 - a. həmd ilahiləri (müq. et. 1Tim. 1:17; 6:15-17)
 - b. sadalanan şərlər (müq. et. 1Tim. 1:9-10)
 - c. arvadların münasib darvanışı (müq. et. 1Tim. 2:9-3:1a)
 - d. xidmətçilər üçün tələb olunan xüsusiyyətlər (müq. et. 1Tim. 3:1b-13)
 - e. ilahi şəkildə etiraflar (müq. et. 1Tim. 2:5-6; 3:16; 2Tim. 1:9-10; Tit. 3:3-7)
 4. ilahi himnlər (müq. et. 1Tim. 6:11-12,15-16; 2Tim. 2:11-13; Tit. 2:11-14)
 - a. Əhdi-Ətiq *midraşı* (müq. et. 1Tim. 1:9-10; 2:9-3:1a; 5:17-18; 2Tim. 2:19-21; Tit. 3:3-7)
 - b. formula
 - (1) "layiq sözdür" (müq. et. 1Tim. 1:15; 2:9-3:1a; 2Tim. 2:11-13; Tit. 3:3-8)
 - (2) "bunu da bilir ki" (müq. et. 1Tim. 1:9-10; 2Tim. 3:1-5)
 - (3) "bunlar" (müq. et. 1Tim. 4:6,11; 2Tim. 2:14; Tit. 1:15-16; 2:1)
 5. bir yunan şairindən sitat (müq. et. Tit. 1:12 [Epimenid və/və ya Evripid])
- E. Əgər bu məktublارın II əsrdə özünü Paul adlandıran başqa bir şəxs tərəfindən yazıldığını fərz etsək, onda Paulun digər əsərlərində heç rast gəlinməyən şəxsi adlar (məs. Himeney, 1Tim. 1:20; 2Tim. 2:17; İsgəndər, 1Tim. 1:20; Zena, Tit. 3:13) və hadisələr (Trofimin Miletə xəstələnməsi, 2Tim. 4:20 və ya dul qadınların rolu, 1Tim. 5:9) olduqca təəccüblüdür. Bütün bunlar "saxta müəllif" fərziyyəsinə uyğun gəlmir.
Əhdi-Cədid Məktublarının "psevdonimiya"sı barədə yaxşı bir məqalə üçün bax: Karson, Mu və Morris, "Əhdi-Cədidə giriş" (Carson, Moo, and Morris, *An Introduction to the New Testament*, ss. 367-371).

IV. TARİX

- A. Əgər Paul həqiqətən zindandan azad edilmişdirsə (Həvarilərin İşləri Kitabının axırından sonra, güman ki, b.e. 59-61-ci ildə), onun zindandan çıxandan sonrakı fəaliyyətlərə (İspaniyada Müjdəni yayması, müq. et. Rom. 15:24,28) dair erkən dövrün rəvayətində bir şey bildirilmirmi?
1. Pastoral Məktublar (müq. et. 2Tim. 4:10)
 - 2.1 Klement (I Clement) 5
 - a. Paul şərqdə və qərbdə (yəni İspaniyada) Müjdəni yaymışdır
 - b. Paul "prefektlər"in (yəni Neronun hakimiyyətinin son ilində [b.e. 68-ci il] fəaliyyət göstərən Tigellinus və Sabinus) dövründə öldürülmüşdür
 3. Muratorinin parçasının (təq. b.e. 180-200-cü illərə aid olan Romadan kanonik kitablar siyahısı) müqəddiməsi
 4. Yevseyiyn "İmanlılar cəmiyyətinin taxiri"ndə (Eusebius, *Historical Ecclesiastical History*, 2:22:1-8) Paulun Roma həbsindən azad edildiyi bildirilir

- B. Göründüyü kimi, 1 Timotey və Tit Paulun təkrar həbs edilməsindən əvvəl birgə yazılmışdır. 2 Timotey isə Paulun son əsəri, zindandan göndərdiyi bir vida məktubudur.
- C. F.F. Bryus və Mari Harisə (F.F. Bruce and Murry Harris) əsasən Paulun yazılarının xronologiyası (bir qədər uyğunlaşdırılmış):

<u>Kitab</u>	<u>Tarix</u>	<u>Yazıldığı yer</u>	<u>Həvarilərin İşləri ilə əlaqəsi</u>
1. Qalatiyalılar	48-ci il	Suriyadakı Antakya	14:28; 15:2
2. 1 Saloniklilər	50-ci il	Korinf	18:5
3. 1 Saloniklilər	50-ci il	Korinf	
4. 1 Korinflilər	55-ci il	Efes	19:20
5. 2 Korinflilər	56-cı il	Makedoniya	20:2
6. Romalılar	57-ci il	Korinf	20:3
7.-10. Zindandan yazılmış məktublar			
Kolosselilər	60-cı illərin əvvəlləri	Roma	
Efeslilər	60-cı illərin əvvəlləri	Roma	
Filimon	60-cı illərin əvvəlləri	Roma	
Filipililər	62-63-cü illərin sonları	Roma	28:30-31
11.-13. Dördüncü müjdəçi səyahəti			
1 Timotey	63-cü il (və ya 63-cü ildən sonra, amma	Makedoniya	
Tit	64-68-ci illərdən öncə)	Efes (?)	
2 Timotey		Roma	

V. OXUCULAR

- A. "Pastoral Məktublar" adı D.N. Berdotun (D. N. Berdot) b.e. 1703-cü ildə nəşr etdiyi Şərh kitabından gəlir. Bu ad, bu məktublarnın unikal xarakteri və məzmununa işarə edir. Lakin Timotey və Tit pastorlar deyil idi, həvarinin nümayəndələri idi.
- B. Bu məktublar əslində imanlılar cəmiyyətləri üçün nəzərdə tutulmuşdur, ancaq Paulun həmkarları Timoteyə və Titə ünvanlanmış məktublar şəklində yazılmışdır. Paul öz rəhbərlik komandasına müraciət etməklə cəmiyyətlərə müraciət edir. Paulun daha geniş oxucu kütləsinə yazdığına dair sübutlar:
- 1.giriş hissəsində özünü formal şəkildə həvari olaraq təqdim edir
 - 2.hər üç məktubun sonunda oxuculara "siz" deyərək müraciət edir
 - 3.Paul öz çağırışını müdafiə edir (müq. et. 1Tim. 2:7)
 - 4.Paul Timoteyə onsuz da Paulu yaxından tanıdığına görə bildiyi şeylər barədə yazır (müq. et. 1Tim. 3:15)

VI. YAZILMA SƏBƏBİ/MƏQSƏDİ

- A. Əsas məqsəd, meydana gələn bidətlərlə mübarizə idi (müq. et. 1Tim. 1:3-7). Konkret bidət, ehtimal ki, yəhudi və qnostik təlimlərinin qarışığı idi (Efeslilərin və Kolosselilərin yalançı müəllimləri kimi). Ola bilsin, orada iki ayrı qrup olsun.
- B. Əhdi-Ətiqdə imanlı icmanın təşkil edilməsi üçün konkret qaydalar verilir. Əhdi-Cədidə isə cəmiyyətin təşkil yaxud idarə edilməsi üçün konkret təlimat yoxdur. Pastoral Məktublar (1 Timotey, 2 Timotey və Tit) Əhdi-Cədid qaydalarına ən çox yaxınlaşan mətnlərdir.
- C. 1 Timoteyin yazılma məqsədi:
- 1.Timoteydən Efesdə qalmasını rica etmək (müq. et. 1Tim. 1:3)
 - 2.yalançı müəllimlərlə mübarizə (müq. et. 1Tim. 1:19-20; 4:1-5; 6:4-5,20-21)
 - 3.rəhbərliyin təşkil edilməsinə kömək etmək (müq. et. 1Tim. 3)

- D. Titə də eyni şey tapşırılıb – Kritdə bidətlə mübarizə aparmaq və cəmiyyəti təşkil etməkdə kömək etmək (müq. et. 1:5)
- E. 2 Timoteydə Paul zindandadır və azad olacağına az ümid vardır (müq. et. 4:6-8, 16-18)
- F. Bu məktublarda "sağlam təlim" (yəni düzgün etiqad; müq. et. 1Tim. 1:10; 4:6; 6:3; 2Tim. 1:13; 4:3; Tit. 1:9; 2:1) və ya "imanda sağlam olmaq" (müq. et. Tit. 1:13; 2:2) mövzuları önə çıxır. Allah bu "sağlam təlim"i Paula əmanət edib (müq. et. 1Tim. 1:11), Paul onu öz nəvbəsində Timoteyə əmanət edib (müq. et. 1Tim. 6:20), Timotey də onu sadıq adamlara əmanət etməli idi (müq. et. 2Tim. 2:2).

VII. YALANÇI MÜƏLLİMLƏR

- A. I əsr haqqında konkret məlumatımız məhdud olduğu üçün bizə yalançı müəllimləri müzakirə etmək çətindir. Paul həmin yalançı müəllimləri yaxından tanıyan adamlara yazır, buna görə onların inanclarından az danışır, daha çox həyat təzlərini və niyyətlərini mühakimə edir (Yəhudanın Məktubunda olduğu kimi).
- B. Şərhlilər üçün əsas məsələ bu müəllimlərin
 - 1.yəhudi
 - 2.yunan
 - 3.və ya hər ikisi
 - olmaları ilə bağlıdır.
- C. Bu yalançı müəllimlərdə yəhudi və qnostik elementlərin qarışığı müşahidə olunur. Lakin bir-birindən tamamilə fərqli olan bu dini hərəkətlər necə qarışa bilərdi?
 - 1.Dualizm ünsürləri yəhudiliyə həmişə daxil olmuşdur (müq. et. Ölü dəniz tumarları)
 - 2.II əsr qnostisizmi ümumiyyətlə Yaxın Şərqlə xas olan bu fəlsəfi/teoloji mövzuları inkişaf etdirmişdir
 - 3.Diasporadakı yəhudilik müasir alimlərin keçmişdə düşündüklərindən daha çox eklektik idi
 - 4.Kolosselilərə Məktubda I əsr yəhudi-qnostik bidətinin bir nümunəsini görürük
- D. Bu yalançı müəllimlərin bəzi cəhətləri
 - 1.yəhudi cəhətlər
 - a. yalançı müəllimlər
 - (1) Qanun müəllimləri (müq. et. 1Tim. 1:7)
 - (2) sünnət tərəfdarları (müq. et. Tit. 1:10)
 - b. yalançı müəllimlər yəhudi mifləri barədə xəbərdarlıq edirdi (müq. et. 1Tim. 3:9; Tit. 1:14)
 - c. yalançı müəllimlər yeməklərə dair qanunlara riayət edirdi (müq. et. 1Tim. 4:1-5)
 - d. yalançı müəllimlər nəsil şəcərələrinə maraq göstərirdi (müq. et. 1Tim. 1:4; 4:7; 2Tim. 4:4; Tit. 1:14-15; 3:9)
 - 2.Qnostik cəhətlər (Tit. 1-dəki Xüsusi mövzuya bax)
 - a. asketizmlə bağlı qadağalar və məhdudiyətlər
 - (1) evlənmə qadağası (müq. et. 1Tim. 2:15; 4:3)
 - (2) bəzi yeməklərdən imtina etmək əmri (müq. et. 1Tim. 4:4)
 - b. cinsi istismar (cf. I müq. et. 1Tim. 4:3; 2Tim. 3:6-7; Tit. 1:11,15)
 - c. biliyə verilən əhəmiyyət (müq. et. 1Tim. 4:1-3; 6:20)

VIII. KANONİKLİK

- A. Paulun Məktubları "Həvəri" (Apostol) adındakı bir cild olaraq cəmiyyətlərdə yayılırdı. 1 Timotey, 2 Timotey və Tit (həmçinin 2 Saloniklilər və Filimon) kitablarının daxil olmadığı yeganə yunanca əlyazma, 200-cü illərə aid olan, P⁴⁶ olaraq bilinən papirus əlyazmasıdır (Çester Bitti [Chester Beatty] papiruslarından biri). Ancaq bu da bir fərziyyədir, çünki bu papirusun bəzi

səhifələri əskikdir. Başqa yunan əlyazmalarının hamısına "Pastoral Məktublar" olaraq adlandırılan bu kitablar daxildir.

- B. Pastoral Məktublardan sitatlar, onlara istinadlar olan və ya adlarını çəkən qədim mənbələr:
1. erkən imanlılar cəmiyyətinin rəhbərləri
 - a. Psevdo-Barnaba (b.e. 70-130-cu illər) 2 Timoteydən və Tiddən sitat gətirir
 - b. Romalı Klement (b.e. 95-97-ci illər) 1 Timoteyə və 2 Timoteyə istinad edir və Tit. 3:1-dən sitat gətirir
 - c. Polikarp (b.e. 110-150-ci illər) 1 Timoteyə, 2 Timoteyə və Titə istinad edir
 - d. Hermas (b.e. 115-140-cı illər) 1 və 2 Timoteydən sitat gətirir
 - e. İriney (b.e. 130-202-ci illər) 1 Timoteydən, 2 Timoteydən və Tiddən tez-tez sitat gətirir
 - f. Dioqnet (b.e. 150-ci il) Tiddən sitat gətirir
 - g. Tertullian (b.e. 150-220-ci illər) 1 Timoteydən, 2 Timoteydən və Tiddən sitat gətirir
 - h. Origen (b.e. 185-254-cü illər) 1 Timoteydən, 2 Timoteydən və Tiddən sitat gətirir
 2. Pastoral Məktublarının daxil olduğu kanonik kitablar siyahıları:
 - a. Muratorinin parçası (Romadan, təqribən b.e. 200-cü il)
 - b. Barococcio (b.e. 206-cı il)
 - c. Həvari siyahısı [Apostolic List] (b.e. 300-cü il)
 - d. Çeltenham siyahısı [Cheltenham List] (b.e. 360-cı il)
 - e. Afanasinin Məktubu (b.e. 367-ci il)
 3. Pastoral Məktublarının daxil olduğu erkən Müqəddəs Kitab versiyaları
 - a. qədim latın (b.e. 150-170-ci illər)
 - b. qədim süryani (b.e. 200-cü illər)
 4. Pastoral Məktubların Allahdan ilham almış statusunu təsdiq edən qədim kilsə məclisləri
 - a. İznik [Nikeya] kilsə məclisi (b.e. 325-340-cı illər)
 - b. Hippo kilsə məclisi (b.e. 393-cü il)
 - c. Karfagen (b.e. 397-ci və 419-cu illər)
- C. Roma imperiyasının erkən məsihçi cəmiyyətlərinin fikir birliyinə gəlmə prosesində kanon meydana gəlmişdir. Daxili və ictimai təzyiqlər bu fikir birliyinə, şübhəsiz, təsir göstərmişdir. Kitabın kanona daxil edilməsi üçün əsas şərtlər, göründüyü kimi, bunlar idi:
1. bir Həvari ilə əlaqəsi
 2. Həvarilərin digər əsərlərinə uyğun gələn məzmunu
 3. bu kitabları oxuyanların müsbət dəyişilən həyatları
 4. bu erkən cəmiyyətlərdə qəbul olunmuş kitabların siyahıları barədə get-gedə fikir birliyi yaranırdı
- D. Kanonu müəyyənləşdirmək vacib idi, çünki:
1. Məsihin ikinci gəlişi təxir edilirdi
 2. cəmiyyətləri Həvarilərdən uzaq məsafə ayırırdı
 3. Həvarilər vəfat edirdi
 4. yalançı müəllimlər meydana gəlirdi
 - a. yəhudilik
 - b. yunan fəlsəfəsi
 - c. yəhudi və qnostik elementlərin qarışığı (Kolosselilərə Məktub)
 - d. digər Roma-Yunan mistik dinləri (məs. Mitra)
- Müjdə müxtəlif cəmiyyətlərə yayıldıqca kanonun formalaşması baş vermişdir.
- E. Kanonilik məsələsi tarixən müəllifliklə bağlıdır. Erkən imanlılar cəmiyyəti Pastoral Məktubları Paulun əsərləri kimi qəbul edirdi. Şəxsən mənim kanoniklik barəsindəki qənaətim ondan ibarətdir ki, Allahın Ruhu Müqəddəs Yazıların tək-cə yazılmasında deyil, toplanmasında və qorunub saxlanmasında da fəal iştirak etmişdir. Paulun bu məktubların müəllifi olub-olmaması (mənim fikrimcə, odur) bunların ilahi ilhamına və kanonikliyinə təsir etməz.

IX. 1 TİMOTHEY – QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR VƏ İFADƏLƏR

1. "imanda mənə əsl oğul olan ", 1:2
2. küfr edən, 1:13
3. Amin, 1:17
4. Vəsitəçi, 2:5
5. fidyə, 2:6
6. "müqəddəs əllər qaldırıb", 2:8
7. "nöqsansız", 3:2
8. "şərab düşkünü", 3:8
9. "İman sirri", 3:9
10. "cinlərin təlimləri", 4:1
11. "Onların vicdanı sanki yanıq yarası kimi hissiyyatını itirmişdir", 4:2
12. "əfsanələr", 4:7
13. "üzərinə əl qoyma", 4:14; 5:22
14. Ağsaqqallar, 4:14
15. "Həqiqi dul qadınlara hörmət et", 5:3
16. "verdikləri ilk söz", 5:12
17. "ikiqat hörmət" ("maddi və mənəvi cəhətdən təmin olunmağa layiq"), 5:17
18. Əlindəki ilə kifayətlənərək, 6:6
19. əlçatmaz nur, 6:16

X. 1 TİMOTHEY – QISACA QEYD OLUNMALI OLAN ŞƏXS LƏR

1. "Ata", 1:2
2. "Qanun müəllimi", 1:7
3. "Əsrlərin Padşahı", 1:17
4. Himeney və İsgəndər, 1:20
5. Nəzarətçi, 3:2
6. Cəmiyyət xidmətçiləri, 3:8
7. Qadınlar, 3:11
8. ağsaqqallar, 5:17
9. Ponti Pilat, 6:13

XI. 1 TİMOTHEY – SÜJETDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

1. Makedoniya, 1:3
2. Efes, 1:3

XII. 1 TİMOTHEY – MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. 1:3-4-dəki yalançı müəllimləri öz sözlərinizlə təsvir edin.
2. 1:9-11-də On Əmr əks olunurmu? Əgər olunursa, hansı fərqlər var?
3. Niyə Paul özünü günahkarlardan ən bətəri sayırdı? (1:15)
4. 1:18 Timoteyin həyatındakı hansı hadisəyə aiddir?
5. Paul bir nəfəri Şeytana təslim etdiyini dedikdə nə nəzərdə tutur? (1:20)
6. 2:4 niyə bu qədər mühüm ayədir?
7. 2:9-u I əsr mədəniyyəti baxımından izah edin.
8. 2:12 bu günə necə aiddir?
9. 2:15-i öz sözlərinizlə izah edin.
10. Nəzarətçinin xüsusiyyətləri sadalayın. (3:1-7)
11. Niyə 3:16 qədim bir ilahi himndən gətirilmiş sitat sayılır?
12. Niyə yalançı müəllimlər evliliyi qadağan edəblər? (4:3)
13. 4:4 Rom. 14 ilə necə əlaqəlidir?
14. 4:10-u öz sözlərinizlə izah edin.

- 15.4:14-də hansı hadisədən söhbət gedir?
- 16.5:19 Əhdi-Ətiqi necə əks etdirir?
- 17.5:23 mədəniyyətlə bağlı hansı problemə aiddir?
- 18.6:10-u öz sözlərinizlə izah edin.
- 19.6:15-də işlədilən İsanın adları haradan götürülüb?

XIII. 2 TİMOTHEY – QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR VƏ İFADƏLƏR

- 1. "Allahın sənə verdiyi ənəmi alovlandır", 1:6
- 2. "Sənə verilən yaxşı əmanət", 1:14
- 3. "irinli yara", 2:17
- 4. "bu sözlərlə möhürlənib durur", 2:19
- 5. qablar, 2:20
- 6. Sahibi, 2:21
- 7. "hansı vaxt olursa-olsun", 4:2
- 8. əfsanələr, 4:4
- 9. "kitabları... yazılı dəriləri", 4:13
- 10. "aslanın ağzı", 4:17

XIV. 2 TİMOTHEY – QISACA QEYD OLUNMALI OLAN ŞƏXSLƏR

- 1. ata-babalarım, 1:3
- 2. Lois, 1:5
- 3. Evniki, 1:5
- 4. Onisifor, 1:16
- 5. Himeney, 2:17
- 6. Filit, 2:17
- 7. Yannis və Yambris, 3:8,9
- 8. müjdəçilik, 4:5
- 9. Dima, 4:10
- 10. Luka, 4:11
- 11. Mark, 4:11
- 12. Tixik, 4:12
- 13. İsgəndər, 4:14

XV. 2 TİMOTHEY – SÜJETDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

- 1. Asiya, 1:15
- 2. Roma, 1:17
- 3. Efes, 1:18; 4:12
- 4. Antakya, 3:11
- 5. Konya, 3:11
- 6. Listra, 3:11
- 7. Salonik, 4:10
- 8. Qalatiya, 4:10
- 9. Dalmatiya, 4:10
- 10. Troas, 4:13
- 11. Korinf, 4:20
- 12. Milet, 4:20

XVI. 2 TİMOTHEY – MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

- 1. Paul harada həbs olunmuşdu?
- 2. 1:12-ni öz sözlərinizlə izah edin.
- 3. 1:9 Tit. 3:5a-ya necə bənzəyir?

4. Onisifor zindanda Paul üçün nə etmişdir? (1:16-18)
5. 2Tim. 2:2 çox mühüm bir ayədir. Niyə?
6. Niyə 2:11 qədim bir ilahi himndən gətirilmiş sitat sayılır?
7. 2:15 nəyə aiddir?
8. 2:25 Allahın tövbəni bəxş etdiyini öyrədirmi? Əgər öyrədirsə, bu nə deməkdir?
9. İmanlıların "aldanmış olanlara" necə kömək edə biləcəklərini təsvir edin (2:24-25)
- 10.3:6-7 kim və nə haqqındadır?
- 11.3:16 niyə bu qədər mühüm ayədir?
- 12.Niyə Paul Trofimə şəfa verə bilməyib?

TİTƏ MƏKTUBA GİRİŞ

I. TARİXİ ZƏMİN

- A. Bu kitab, Paulun "Pastoral Məktubları"na daxildir. Çünki 1 Timoteydə, Titledə və 2 Timoteydə Paul həmkarlarına (1) yalançı müəllimlərlə necə rəftar etməyi, (2) yerli cəmiyyətlərdə rəhbərliyi necə təyin etməyi və (3) möminliyi necə təşviq etməyi öyrədir. Kitablarda xronoloji ardıcılığı belə görünür: 1 Timotey və/və ya Tit, sonra 2 Timotey. Titledə toxunulan məsələlərə 1 Timoteydə də toxunulur. Ehtimal ki, Titə Məktub birinci yazılmışdır, çünki giriş hissəsi çox uzundur və teoloji baxımdan Romalılara Məktuba bənzəyir.
- B. Paulun və bu həmkarların ziyarət etdiyi coğrafi yerlər Həvarilərin İşlərində Paulun ziyarət etdiyi yerlərə uyğun gəlmir. Buna görə çoxlarının fikrincə, bu, Paulun zindandan azad edilib dördüncü müjdəçi səyahətinə çıxdığını sübut edir.
- C. Paulun dördüncü müjdəçi səyahəti, yəqin ki, b.e. 60-cı illərin başları ilə 68-ci il arasında baş verib, çünki Paul Neronun hakimiyyəti zamanı edam edilmiş və b.e. 68-ci ildə Neron intihar etmişdir (çoxlarının fikrincə, b.e. 65-ci il təqibində).

II. TİT HAQQINDA

- A. Tit, Paulun ən etibarlı həmkarlarından biri idi. Paulun onu Korinf və Kritdəki problemlə yerlərə göndərməsi bunu təsdiqləyir.
- B. Tit, Paulun müjdəçi fəaliyyəti nəticəsində imana gəlmiş tam qeyri-yəhudi idi (Timotey yarı yunan, yarı yəhudi idi). Paul Titi sünnət etmək istəməyib (müq. et. Qal. 2:3)
- C. Paulun məktublarında Titin adı tez-tez çəkilir (müq. et. 2Kor. 2:13; 7:6-15; 8:6-24; 12:18; Qal. 2:1-3; 2Tim. 4:10) və Lukanın Həvarilərin İşlərində Titledən heç bəhs etməməsi təəccüblüdür. Bəziləri bunu belə izah edirlər:
 - 1. bəlkə o, Lukanın qohumu (hətta qardaşı) idi və Lukanın öz əsərində qohumunun adını çəkməsi o mədəniyyətdə qəbul edilməz idi
 - 2. yaxud Tit Lukanın əsərində Paul haqqında verilən məlumatın əsas mənbəyi olduğu üçün istəməyib ki, Luka onun adını çəksin.
- D. Həvarilərin İşləri 15-ci fəsilə təsvir olunan və qeyri-yəhudi imanlıların Musanın Qanunu ilə əlaqəsinin müzakirə olunub həll edildiyi çox mühüm Yerusəlim məşvərətində Paul və Barnaba ilə birlikdə iştirak etmişdir.
- E. Bu Kitabda Paulun Titə Kritdəki xidmətinə dair verdiyi məsləhət ön plana çıxır. Tit, Paulun rəsmi nümayəndəsi olaraq çıxış edir.
- F. Əhdi-Cədidə Tit haqqında verilən son məlumat ondan ibarətdir ki, o Dalmatiyaya xidmət etməyə göndərilmişdir (müq. et. 2Tim. 4:10).

III. YALANÇI MÜƏLLİMLƏR

- A. Kritdə, yəqin ki, Paulun Müjdəsinə qarşı duran yalançı müəllimlərdən ibarət bir qrup var idi.
 - 1. Onların teoloji təlimləri imanlılardan tələb olunan mömin həyat tərzinə zidd idi.
 - 2. mömin həyata dair mətnlər: 1:1,16; 2:7,14; 3:1,8,14
 - 3. tələb olunan xüsusiyyətlərin xülasələri: 2:11-14; 3:4-7

- B. Bu yalançı təlimin yəhudi cəhəti açıq-aşkardır (müq. et. 1:10,14; 3:8-9). Bu bidətlərdə yəhudi qanunpərəstlik yunan fəlsəfi ideyalar (qnostisizm, bax: 1:1-dəki Xüsusi mövzu) ilə qarışır. Bunlar 1 Timoteydə, Kolosselilərdə və Efeslilərdə haqqında danışılan yalançı müəllimə bənzəyirlər. Pastoral Məktublarda tək-cəmiyyətin təşkili deyil, həm də bidət önə çıxır.

IV. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR VƏ İFADƏLƏR

1. möminlik, 1:1
2. "əbədi həyat ümidinə əsaslanır", 1:2
3. "yalan danışmayan Allah", 1:2
4. qonaqpərvər, 1:8
5. "Yəhudi əfsanələri", 1:14
6. sağlam təlim, 2:1
7. dözümlü, 2:2
8. "bu dövrdə", 2:12
9. "bəxtiyarlıq gətirən ümid", 2:13
10. satın alsın, 2:14
11. "yumaqla... yenidən doğuzdurub təzələməsi ilə", 3:5

V. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN ŞƏXSLƏR

1. ağsaqqallar, 1:5
2. nəzarətçi, 1:7
3. "sünnət tərəfdarları", 1:10
4. "öz peyğəmbərlərindən biri", 1:12
5. "başçılar və hakimlərə", 3:1
6. Tixik, 3:12
7. Apollo, 3:13

VI. SÜJETDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

1. Krit, 1:5
2. Nikopolis, 3:12

VII. MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. Titə Məktubda həm Ata Allahın, həm də Oğul İsanın "Xilaskar" adlandırılması (hərəsi 3 dəfə) niyə əhəmiyyətlidir?
2. 1:16 yalançı müəllimlərlə necə əlaqəlidir?
3. 2:1-5 cəmiyyət rəhbərlərinə və ya cəmiyyət üzvlərinə necə aiddir?
4. 2:11 niyə bu qədər mühüm ayədir?
5. 2:13-də İsa Allah adlandırılırmı?
6. 3:5a niyə Paulun əsas mövzudur?
7. 3:5b insanın vəftiz vasitəsilə yenidən doğulmasını öyrədirmi?

FİLİMONA MƏKTUBA GİRİŞ

I. GİRİŞ MÜDDƏALARI

- A. Bu kitab, I əsr Yunan-Roma dünyasında geniş yayılmış şəxsi məktub janrının bir misalıdır. O, yəqin ki, bir papirus vərəqinə sığırdı (müq. et. 3 Yəhya). Bu məktubun başlıca olaraq kimə göndərildiyi məlum deyildir: (1) Filimona; (2) Apfiyaya və Arxipə (cf. Col. müq. et. Kol. 4:17), yoxsa (3) bir anlamda bütün ev cəmiyyətinə.
- B. Bu məktub
 - 1. Həvari Paulun pastor metodlarına
 - 2. I əsr ev cəmiyyətlərinə (müq. et. Rom. 16:5; 1Kor. 10:19; Kol. 4:15) baxmaq imkanı verir.
- C. Məsihcilik artıq Aralıq dənizi ölkələrinin sosial mühitini köklü şəkildə dəyişdirirdi. Müjdənin qarşısındakı sosial maneələr aradan qalxırdı (müq. et. 1Kor. 12:13; Qal. 3:28; Kol. 3:11).

II. MÜƏLLİF

- A. Məktubun şəxsi xarakteri oxucuların əksəriyyətini (F.K. Baur [F. C. Baur] istisna edilməklə) müəllifinin Paul olduğuna inandırır.
- B. Filimon və Kolosselilər sıx əlaqəlidir
 - 1. Eyni mənbə
 - 2. Eyni şəxslər salam göndəririlər
 - 3. Eyni son hissə
 - 4. Tixik Kolosselilərə Məktubu aparıb və Onisimlə səyahət edib (müq. et. Kol. 4:7,9). Əgər Filimona Məktubun müəllifi Pauldursa, Kolosselilərə Məktubun müəllifi də odur (bir sıra müasir alimlər bundan şübhələnirlər).
- C. Həm bidətçi Markionun əsərində (b.e. 140-cı illərdə Romaya gəlmişdir), həm də kanonik kitablar siyahısı olan Muratorinin parçasında (b.e. 180-200-cü illərdə Romada yazılmışdır) bu məktub Paulun məktublarına daxildir.

III. TARİX

- A. Bu məktubun yazılma tarixi Paulun həbs edilməsi ilə bağlıdır (Efesdə, Filipidə, Qeysəriyyədə, yaxud Romada). Bunun Roma zindanında yazılması Həvarilərin İşlərindəki faktlara daha uyğun gəlir.
- B. Bu halda sual doğur ki, dəqiq nə vaxt yazılıb? Paul 60-cı illərin başlarında zindanda idi və bu, Həvarilərin İşlərində bildirilir. Lakin sonra o azadlığa buraxılıb, Pastoral Məktubları (1 və 2 Timotey və Tit) yazıb və təkrar həbs edilərək b.e. 68-ci il iyulun 9-undan (Neronun intihar etdiyi gün) əvvəl öldürülüb. Əlimizdə olan məlumatlara əsasən Kolosselilərə, Efeslilərə və Filimona Məktubların yazılma tarixinə dair ən yaxşı təxmin, 60-cı illərin başlarıdır. Filipililərə Məktub, yəqin ki, 60-cı illərin ortalarında yazılmışdır.
- C. Tixik, Onisimlə yanaşı, yəqin ki, Paulun Kolosselilərə, Efeslilərə və Filimona Məktublarını Kiçik Asiyaya aparıb. Daha sonra (böyük ehtimalla bir neçə il keçəndən sonra) Epafrodit fiziki xəstəliyindən sağalıb Filipililərə Məktubu öz yerli cəmiyyətinə aparmışdır.

D. F.F. Bryus və Mari Harisə (F.F. Bruce and Murry Harris) əsasən Paulun yazılarının xronologiyası (bir qədər uyğunlaşdırılmış).

<u>Kitab</u>	<u>Tarix</u>	<u>Yazıldığı yer</u>	<u>Həvarilərin İşləri ilə əlaqəsi</u>
1. Qalatiyalılar	48-ci il	Suriyadakı Antakya	14:28; 15:2
2. 1 Saloniklilər	50-ci il	Korinf	18:5
3. 1 Saloniklilər	50-ci il	Korinf	
4. 1 Korinflilər	55-ci il	Efes	19:20
5. 2 Korinflilər	56-cı il	Makedoniya	20:2
6. Romalılar	57-ci il	Korinf	20:3
7.-10. Zindandan yazılmış məktublar			
Kolosselilər	60-cı illərin əvvəlləri	Roma	
Efeslilər	60-cı illərin əvvəlləri	Roma	
Filimon	60-cı illərin əvvəlləri	Roma	
Filipililər	62-63-cü illərin sonları	Roma	28:30-31
11.-13. Dördüncü müjdəçi səyahəti			
1 Timotey	63-cü il (və ya 63-cü	Makedoniya	
Tit	ildən sonra, amma	Efes (?)	
2 Timotey	64-68-ci illərdən öncə)	Roma	

IV. MƏKTUBUN YAZILMA SƏBƏBİ (Filimona Məktubda adları çəkilmiş adamlar)

- A. Filimon Kolossedə bir quldar idi. Paul, yəqin ki, Efesdə xidmət edərkən, onu imana gətirmişdi.
- B. Onisim, qaçaq qul idi. Onu da Romadakı zindanda Paul imana gətirmişdi (b.e. 61-63-cü illər). Onların neçə tanış olduğu məlum deyildir. Ehtimal ki, (1) onların ikisi də həbsdə idi, (2) Onisim bir tapşırıqla Paulun yanına göndərilib, yaxud (3) Onisim qaçmaq fikrini dəyişəndən sonra Pauldan məsləhət istəyib.
- C. Kiçik Asiyadan bir imanlı olan Epafra, Likus vadisində olan cəmiyyətləri (Kolosse, Laodikeya və Hierapolis) quran idi. Məhz Epafra Kolossedəki bidət və Filimonun sadiqliyi haqqında Paula xəbər gətirmişdi.
- D. Paulun üç məktubunu – Kolosselilərə, Efeslilərə və Filimona Məktubları – bu bölgəyə gətirən şəxs Tixik idi (müq. et. Kol. 4:7-9; Ef. 6:21-22). Onisim də öz sahibi ilə üz-üzə gəlmək üçün Tixiklə birlikdə gedib (müq. et. a. 11). Filimona Məktub, Əhdi-Cədidə saxlanmış iki şəxsi məktubdan biridir (müq. et. 3 Yəhya).
Təxminən əlli il sonra (b.e. 110-cu ildə) İqnatiy şəhid ediləcəyi Romaya gedərkən Onisim adlı Efes yepiskopuna bir məktub yazmışdır ("Efeslilərə" 1:3)! Bəlkə bu yepiskop o qaçaq qul idi!

V. MƏKTUBUN MƏQSƏDİ

- A. Bu məktub Paulun həvari səlahiyyətindən necə istifadə etdiyini və necə ruhlandırıldığını göstərir.
- B. Məsihciliyin qullarla sahiblərini, varlılarla yoxsulları necə bacı-qardaşlara döndərdiyini göstərir. Bu həqiqət zamanla Roma imperiyasını köklü şəkildə dəyişdirəcək idi.
- C. Bu, Paulun Roma zindanından azad edilib Kiçik Asiyaya qayıdacağına inandığını göstərir.

VI. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR VƏ İFADƏLƏR

- 1."evində toplaşan imanlılar cəmiyyəti", a. 2
- 2.oğlum Onisim, a. 10
- 3.yararsız... yararlı, a. 11
- 4."öz həyatın üçün mənə borclu[san]", a. 19

VII. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN ŞƏXSLƏR

1. Apfiya, a. 2
2. Onisim, a. 10
3. Epafra, a. 23
4. Mark, a. 24

VIII. SÜJETDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

IX. MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. 1:8-də Paul həvari səlahiyyətini necə bildirir?
2. Bu kitab köləlik məsələsinə necə təsir edir?
3. 18-ci ayədə Onisimin öz sahibindən nəyisə oğurluq etdiyini işarə edirmi?
4. 19-cu ayə Paulun adətən öz məktublarını başqa adama yazdığına işarə edirmi?

İBRANİLƏRƏ MƏKTUBA GİRİŞ

I. MÜHÜM GİRİŞ MÜDDƏASI

Bu kitabı tədqiq edərkən, Paulun teologiyasının etiqadlarına nə qədər təsir etdiyini get-gedə daha aydın görürdüm. Əhdi-Cədidin digər müəlliflərinin müxtəlif fikirlərini tam qəbul etmək mənə çətin olur, çünki adətən bunları Paulun teoloji kateqoriyalarına yerləşdirirəm. İbranilərə Məktubun imanda davam etmək üzərində aksent etməsi bunu xüsusilə üzə çıxarır. İbranilərə Məktubda iman hüquqi mövqe (imanla saleh sayılma) deyildir, sona qədər sədaqətlə yaşanan həyatdır (fəs. 11-12).

Qorxuram ki, İbranilərə Məktubu oxuyanda ağılıma gələn çətin suallardan heç biri müəllifinin (yaxud Peterin və ya Yaqubun) heç ağına gəlməzdi. İbranilərə Məktub, bütün Əhdi-Cədid kitabları olduğu kimi, "şəraitlə əlaqəli"dir. Müəllimin dedikləri məni narahat etsə də, çox sevdiyim kateqoriyalardan istifadə etməsə də, hətta bu kateqoriyaları tamamilə pozsa da, yenə də onun dediklərini qəbul etməliyəm. Allahdan ilham almış Əhdi-Cədid müəllifinin sözlərini öz sisteməlik teologiyamla əvəz etməyə cürət etmərəm.

Öz teoloji doqmatizmə görə tövbə etməyə və Əhdi-Cədidin tam anlamadığım və ya xoşuma gəlməyən təzadları ilə yaşamağa üstünlük verirəm! Qorxuram ki, mən Əhdi-Cədidə müasir müjdəçi cəmiyyətinin konfessional prizmasından baxıram. Mən Müqəddəs Kitabdakı vədləri, Allahın məhəbbəti, təminatı və qüdrətinə əsaslanan vədlərini təsdiq etmək istəyirəm, lakin Əhdi-Cədid müəlliflərinin ciddi xəbərdarlıqları və əmrləri məni narahat edir. İbranilərə Məktuba qulaq asmağa böyük ehtiyacım vardır, lakin bu mənə çox əzab verir! Təzadlara izahat taparaq onları aradan qaldırmaq istəyirəm. Məncə, həqiqətdə mən həm əvəzsiz xilas, həm də hər şeyin bahasına gələn məsihçi həyatını təsdiqləmək istəyirəm. Lakin ideal həlli tapmadıqda haradan xətti çəkməliyəm? Allahla əbədi ünsiyyət, imanla verdiyim ilkin cavabdan, yoxsa davamlı cavab verməkdən asılıdır? İbranilərə Məktub bunun davamlı cavab verməkdən asılı olduğunu açıqca bildirir. Məsihçi həyatı başlanğıcına görə deyil, sonuna görə qiymətləndirilir!

Bu demək deyil ki, biz əməllərimizlə xilas oluruq; amma xilas olduğumuzu əməllərimizlə təsdiq edirik. İman, xilasın vasitəsi deyildir (vasitəsi lütfdür), xilasın sübutudur. İmanlılar əməlləri ilə xilas olmazlar, əməllər üçün xilas olurlar. Əməllər xilasın vasitəsi deyil, nəticəsidir. Möminlik, sadıqlıq, Məsihə bənzərlik bizim etdiyimiz şeylər deyil, Məsihdə olan kimliyimizdir. İmanla yaşanan, dəyişmiş və dəyişən həyat olmayan yerdə, xilasa dair sübut və əminlik də yoxdur. İnsanın ürəyindən və şəraitindən yalnız Allah xəbərdardır. Əminlik imanla dolu həyatdan qaynaqlanmalıdır; əvvəlcədən mənimsənilmiş və həyat tərzilə təsdiqlənməyən teoloji bir iddia olmamalıdır.

Mən dua edirəm ki, bu Məktubun Allahdan ilham almış müəllifinin sözlərini olduğu kimi qəbul edək və İbranilərə Məktubu kalvinist və ya arminian sisteməlik teologiyasında bir səhifəaltı qeydə çevirməyək.

II. İLKİN DÜŞÜNCƏLƏR

- A. Bu kitab, Əhdi-Ətiq mətnlərinin rabbinik hermenevtika əsasında şərh edilməsi yolu ilə həqiqəti öyrədir. Müəllifin niyyətini anlamaq üçün bu kitabı müasir qərbi düşüncə ilə deyil, I əsr rabbinik yəhudiliyinə əsasən şərh etmək vacibdir.
- B. Bu kitab vəz kimi başlayır (tipik salam yoxdur) və məktub kimi başa çatır (13-cü fəsil Paulun Məktubları kimi yekunlaşdırılır). Güman ki, bu, məktub şəklinə salınmış bir sinaqoq vəzi idi. 13:22-də müəllif öz kitabını "öyüd-nəsihət sözü" olaraq adlandırır. Eyni ifadə Həv. 13:15-də vəz mənasında işlənib.
- C. Bu kitabda Musa ilə bağlanmış əhd Yeni Əhdə əsasən şərh edilir:
 1. Əhdi-Ətiqə böyük avtoritet kimi yanaşılır
 2. köhnə və yeni əhdlərin müqayisəsi
 3. İsanı Baş Kahinimiz adlandıran yeganə Əhdi-Cədid kitabı

- D. Bu kitab imandan dönmək ("geri çəkilmək", müq. et. 10:38) ya da yəhudiliyə qayıtmaq (fəs. 2,4,5,6,10,12) barədəki xəbərdarlıqlarla doludur (müq. et. R.K. Qleyz, "Asan xilas yoxdur" (R. C. Glaze, Jr., *No Easy Salvation*, published by Insight Press).
- E. Ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, xilas külli-ixtiyar Allahın tamamlanmış işi olaraq görün (imanla saleh sayılma) Paul əminliyi ilkin həqiqət olaraq təqdim edir. Peterdə, Yaqubda, 1 və 2 Yəhyada yeni əhdin davamlı məsuliyyətləri önə çıxır və əminlik dəyişmiş və dəyişməkdə olan gündəlik həyatla təsdiqlənir. İbranilərə Məktubun müəllifi sədaqət həyatı üzərində aksent edir (müq. et. fəs. 11) və həyatın sonuna əsaslanan əminliyi öyrədir. Müasir qərbi rəasionalist düşüncə bu baxışları qütbləşdirməyə meyl edir, tək ilahi müəllifin (Ruhun) ilhamı ilə Əhdi-Cədid yazmış müəlliflər isə bu baxışları gərginlikdə saxlamaq istəyir. Əminlik əsla imanın məqsədi olmamışdır; əminlik, Allahın vədlərinə fəal iman etmənin bir nəticəsidir.

III. MÜƏLLİF

- A. İbranilərə Məktubun müəllifi barədə mübahisələr davam etsə də, erkən dövr qnostiklərinin bir neçə əsərində ("Həqiqət Müjdəsi", "Filip Müjdəsi" və "Yəhya Apokrifi" [*Gospel of Truth, Gospel of Philip and The Apocrypha of John*]) bundan sitatlar gətirilib, bu da həmin məktubun II əsrdə səlahiyyətli məsihçi mətnlərinə daxil olduğunu göstərir (müq. et. Endrü Hembold, "Naq Həmmadi qnostik mətnləri" [Andrew Helmbold, *The Nag Hammadi Gnostic Texts and the Bible*], s. 91).
- B. Şərq cəmiyyətləri (İsgəndəriyyə, Misir) bu məktubu Paulun məktublarından biri kimi qəbul ediblər; bunu erkən papirus P⁴⁶-da İbranilərə Məktubun Paulun əsərləri arasına aid edilməsində görürük. Çester Bitti (Chester Beatty) papirusu adındakı bu əlyazma II əsrin sonlarında köçürülmüşdür. Bunda İbranilər Romalılarından sonra yer alır. Bəzi isgəndəriyyəli rəhbərlər Paulun müəllifliyi ilə bağlı ədəbi problemləri dərk edirdi.
- 1.İsgəndəriyyəli Klement ([Clement of Alexandria] b.e. 150-215-ci illər, Yevseviyin gətirdiyi sitat [Eusebius]) deyir ki, Paul bu məktubu ibrani dilində yazıb və Luka onun yunan dilinə tərcümə edib.
 - 2.Origen (b.e. 185-253-cü illər) irəli sürüb ki, kitabdakı fikirlər Paula məxsusdur, amma kitabın özü Luka və ya Romalı Klement kimi bir davamçısı tərəfindən yazılıb.
- C. Qərb imanlılar cəmiyyətinin qəbul etdiyi Muratorinin parçasında (Romadan təqr. b.e. 180-200-cü illərə aid olan Əhdi-Cədid kanonik kitabları siyahısı) bu kitab Paulun Məktublarının siyahısına daxil edilməmişdir.
- D. Müəllifi haqqında məlumatımız yoxdur
- 1.O, böyük ehtimalla, ikinci nəsil yəhudi məsihçisi idi (2:3).
 - 2.O, Əhdi-Ətiqin Septuaqinta adındakı yunan tərcüməsindən sitatlar gətirir.
 - 3.Öz dövründəki məbəd mərasimlərindən deyil, qədim müqəddəs məskənə dair qayda-qanunlardan istifadə edir.
 - 4.Klassik yunan qrammatikası və sintaksisi ilə yazır (bu kitab platonik deyildir. Filona deyil, Əhdi-Ətiqə əsaslanır).
- E. Kitab anonimdir, lakin müəllif oxucuları tanıyırdı (müq. et. 6:9-10; 10:34; 13:7,9).
- F. Paulun müəllifliyindən şübhələnmənin səbəbləri
- 1.Kitabın üslubu Paulun digər əsərlərinin üslubundan xeyli fərqlənir (13-cü fəsil istisna olmaqla).
 - 2.Başqa sözlər işlənir.
 - 3.Söz və ifadələrinin işlənməsində və vurğulanmasında əsaslı fərqlər vardır.
 - 4.Paul dostlarına və həmkarlarına "qardaş" dedikdə həmişə əvvəl adını deyir (müq. et. Rom. 16:23; 1Kor. 1:1; 16:12; 2Kor. 1:1; 2:13; Fil. 2:25), lakin 13:23-də "qardaşımız Timotey" deyər yazılmışdır.

G. Kitabın müəllifinə dair fərziyyələr

1. İsgəndəriyyəli Klementin "Hipotipozis" əsərində (Clement of Alexandria, *Hypotyposes*; Yevseyiyn gətirdiyi sitat) dediyinə görə, Luka Paulun ibrani dilində yazdığı orijinalı yunan dilinə tərcümə edib (Luka əla koyne yunancasında yazırdı).
2. Origenə görə, bu məktubu Paulun təliminə əsasən ya Luka, ya da Romalı Klement yazıb.
3. İyeronim və Avqustin yalnız Qərb imanlılar cəmiyyətinin bu kitabı kanona qəbul etməsi üçün Paul tərəfindən yazıldığını deyiblər.
4. Tertullian (*De Pudic.* 20) düşünürdü ki, bu kitabı Barnaba (Paulla ünsiyyətdə olan bir levili) yazıb.
5. Martin Lüterin dediyinə görə, bu kitabı Paulla ünsiyyətdə olan isgəndəriyyəli Apollo (müq. et. Həv. 18:24) yazıb.
6. Kalvinin fikrincə, kitabın müəllifi Romalı Klement (b.e. 96-cı ildə ondan ilk sitat gətirən şəxs) və ya Luka idi.
7. Adolf Fon Harnak (Adolph von Harnack) Akila və Priskilanın (Apolloya tam Müjdəni öyrədən, Paul və Timoteyin həmkarları olan cütlük, müq. et. Həv. 18:26) bu kitabı yazdığını demişdir.
8. Ser Uilyam Remzeyin (Sir William Ramsay) dediyinə görə, Paul Qeysəriyyə zindanında olduğu zaman Filip (müjdəçi) onu Paul üçün yazmışdır.
9. Başqaları kitabın Filip və ya Sila tərəfindən yazıldığını irəli sürüblər.

IV. OXUCULAR

- A. Kitabın adı – "İbraniyə Məktub" – bunun ibrani xalqına, yəni bütün yəhudilərə ünvanlandığını bildirir (müq. et. İsgəndəriyyəli Klement [Clement of Alexandria], Yevseyiyn [Eusebius] gətirdiyi sitat, "İmanlılar cəmiyyətinin tarixi" [*Eccl. Hist.*], VI, 14).
- B. R.K. Qleyzin "Asan xilas yoxdur" (R. C. Glaze, Jr., *No Easy Salvation*) əsərindəki daxili sübuta əsasən, bu kitabın imanlı yəhudilərin konkret bir qrupuna və ya konkret bir sinaqoqa ünvanlamışdır (müq. et. 6:10; 10:32-34; 12:4; 13:7,19,23).
 1. Əhdi-Ətiqdən gətirilən çoxlu sitatlar və müvafiq mövzular oxucuların yəhudi olduğunu sübut edir (müq. et. 3:1; 4:14-16; 6:9; 10:34; 13:1-25).
 2. Onlar təqibə məruz qalmışdılar (müq. et. 10:32; 12:4). Roma hakimiyyəti yəhudiliyi qanuni din sayırdı, lakin məsihçilik I əsrdə sinaqoqdan ayrıldıqdan sonra qeyri-qanuni din sayılmağa başlayıb.
 3. Onlar uzun zaman idi ki, imanlı idilər, amma hələ yetkin deyil idilər (müq. et. 5:11-14). Yəhudiliklə birdəfəlik əlaqəni kəsməkdən qorxurdular (müq. et. 6:1-2).
- C. 13:24-də aydın olmaya bir mətn bu məktubun bəlkə də (1) İtaliyadan və ya (2) İtaliyaya, Romaya yazıldığına işarə edə bilər.
- D. Oxucuların yeri müəllifliyə dair müxtəlif fərziyyələrə bağlıdır.
 1. İsgəndəriyyə – Apollo
 2. Antakya – Barnaba
 3. Qeysəriyyə – Luka və ya Filip
 4. Roma – Romalı Klement və 13:24-də İtaliyadan bəhs olunması.
 5. İspaniya – Bu, Nikolay de Liranın (Nicolas of Lyra, b.e. 1270-1340-cı illər) fərziyyəsi idi

V. TARİX

- A. Romalı general (sonra imperator) Titin b.e. 70-ci ildə Yerusəlimi darmadağın etməsindən bir az əvvəl
 1. müəllif Paulun əməkdaşı Timoteyin adını çəkir (müq. et. 13:23)
 2. müəllif qurbanvermənin məbəddə davam etdiyindən danışır (müq. et. 8:13; 10:1-2)
 3. müəllif təqibədən danışır, bu da Neronun dövrünə uyğun gələ bilər (b.e. 54-68-ci illər)

4. müəllif oxucuları yəhudiliyə və dini mərasimlərinə qayıtmamağa çağırır

B. B.e. 70-ci ildən sonra

1. müəllif Hirodun məbədinin deyil, müqəddəs məskənin dini mərasimlərindən istifadə edir

2. müəllif təqibdən danışır

a. ehtimal ki, Neronun dövründə (müq. et. 10:32-34)

b. ola bilər, daha sonra Domisianın dövründə (müq. et. 12:4-13)

3. bu kitab I əsrdə rabbinik yəhudiliyin dirçəlişi (Yavne) ilə bağlı ola bilər

C. B.e. 95-ci ildən əvvəl Romalı Klement bu kitabdən tez-tez sitat gətirir

VI. MƏQSƏD

A. Məsihə iman edən yəhudilər sinaqoqdan ayrılıb imanlılar cəmiyyətinə açıq şəkildə qoşulmağa təşviq olunur (müq. et. 13:13).

B. Məsihə iman edən yəhudilər Müjdəni yaymaq tapşırığını yerinə yetirməyə təşviq olunur (müq. et. Mat. 28:19-20; Həv. 1:8).

C. Məsihə iman edən bu yəhudilərin ünsiyyətdə olduqları imansız yəhudilər 6-cı və 10-cu fəsillərdə önə çıxırlar. Burada "biz", "siz" və "onlar" olmaq üzrə üç qrup olduğuna diqqət yetirin. Onlara məsihçi dostlarının və həmkarlarının həyatına baxıb onlardan nümunə götürmək əmr olunur.

D. R.K. Qleyz "Asan xilas yoxdur" (R. C. Glaze, Jr., *No Easy Salvation*) kitabında tarixi fonu təxmin etməyə çalışır:

"Məsələ məsihçi azlıq və qeyri-məsihçi çoxluq arasındakı gərginlikdə deyil idi. Tam əksinə, bu cəmiyyətdə Məsihə iman edən yəhudilər öz imanlarında yəhudi dininə o qədər çox güzəştə getmişdilər ki, hər iki qrup birlikdə ibadət edir, bir-birini narahət etmirdi. Məsihçi qrupunun vəzləri artıq sinaqoqun xilas olmamış üzvlərini qərar verməyə vadar etmirdi. Məsihçilər cəsur iman həyatının bütün tələblərini qəbul etmək istəmədiklərinə görə durğunluq vəziyyətində idi. İmansızlar Məsihi rədd etməkdə davam etdiklərinə görə kütləşib laqeyd olmuşdular. Bu qruplar bir-biri ilə rahat yola gedirdi.

Məsihçi qrupunun "kamilliyə doğru irəlilə[mək]" istəməməsinin (6:1) iki səbəbi var idi: yəhudi ənənələrinə çox hörmət etmələri və getdikcə qeyri-yəhudilərin bir hərəkətinə bənzəyən məsihçiliyə açıq şəkildə mənsub olmaq istəməmələri" (s. 23).

VII. İBRANİLƏRƏ MƏKTUBUN QISA TƏSVİRİ

1:1-3	Oğul peyğəmbərlərdən üstündür
1:4-2:18	Oğul mələklərdən üstündür
3:1-4:13	Oğul Musa ilə bağlanmış əhddən üstündür
4:14-5:10; 6:13-7:28	Oğul Harunun kahinliyindən üstündür
5:11-6:12	Oğula iman edən yəhudilər, Ona iman etməyən yəhudilərdən üstüdürlər
8:1-10:18	Oğul Musa ilə bağlanmış əhdin qayda-qanunlarından üstündür
10:19-13:25	Oğulun üstünlüyü imanlılarda aşkarlanır

VIII. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR VƏ İFADƏLƏR

1. "bu axır zamanda", 1:2
2. "izzətinin əksi", 1:3
3. "məhiyyətinin tam surəti", 1:3
4. möhtəşəm Allah, 1:3
5. "axın bizi aparmasın", 2:1
6. "mələklər vasitəsilə bəyan edilən söz", 2:2
7. "hər kəsin uğrunda ölmək üçün", 2:9
8. "xilasın kamil Banisi", 2:10

9. "Baş Kahin", 2:17; 4:15
- 10.kəffarə, 2:17
- 11.Elçi, 3:1
- 12.Baş Kahin, 3:1
- 13.əqidə, 3:1; 4:14
- 14.bu gün, 3:13
- 15."yeddinci gün", 4:4
- 16."istirahət", 4:9
- 17."göylərdən keçən", 4:14
- 18."lakin günah etməmişdir", 4:15
- 19."yaxınlaşaq", 4:16
- 20."ibtidai təlimlər", 5:12
- 21.vəftizlər, 6:2
- 22."vəd", 6:15
- 23."pərdə", 6:19
- 24."İsa daha yaxşı Əhdin zəmanətçisi oldu", 7:22
- 25.vəsətətçilik, 7:25
- 26.Müqəddəs məkan, 8:2
- 27."göylərdəkilərin təsviri və kölgəsi", 8:5
- 28."Yeni Əhd", 8:8,13
- 29."Ən Müqəddəs yer", 9:3
- 30.Harunun əsası, 9:4
- 31.kəffarə qapağı (mərhəmət taxtı), 9:5
- 32."bu qədər böyük şahidlər buludu", 12:1
- 33."bir acı kök", 12:15
- 34."səmavi Yerusəlim", 12:22

IX. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN ŞƏXSLƏR

1. "İlk Doğulan", 1:6
2. "ölüm üzərində hakimiyyət sahibi olan", 2:14
3. "üsyən edənlər", 3:16
4. Melkisedeq, 5:6
5. 5:11-6:8-də üç qrup vardır: "biz", "onlar" və "siz". Bunların hər biri kimlərə aiddir?
6. keruqlar, 9:5
7. Xanok, 11:5
8. Raxav, 11:31
9. "böyük Çoban", 13:20
- 10.Timotey, 13:23

X. SÜJETDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

- 1.Salem, 7:1
- 2.Yerixo, 11:30
- 3.Sion dağı, 12:22
- 4.İtaliya, 13:24

XI. MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. 1:2-4-də bəhs edilən "Oğul"un xüsusiyyətlərini sadalayın.
2. Niyə İbranilərə Məktubun ilk fəsillərində mələklərdən bu qədər çox bəhs edilir?
3. Mələklərin imanlılarla əlaqələri nədən ibarətdir? (1:14)
4. İsa mələklərdən necə aşağı tutulmuşdu? (2:9)
5. 2:18 və 4:15-in böyük həqiqəti nədən ibarətdir?
6. 3:1-6-da Musa və İsa necə müqayisə olunurlar?

7. 3:7-də Ruh haqqında nə deyilir?
8. 3:12-də nədən söhbət gedir?
9. 3:11-dəki "Onlar Mənim rahatlıq diyarıma girməyəcəklər" sözü nə deməkdir?
10. 3:14-də məsihçi əminliyi haqqında nə deyilir?
11. 4:12-ni öz sözlərinizlə izah edin.
12. Niyə müəllif qədim kənanlı bir kahindən danışır? (5:6-10)
13. 5:8-9-un mənasını izah edin.
14. 6:1-2-dəki doktrinləri sadalayın. Bunlar yəhudi doktrinləri, yoxsa məsihçi doktrinləridir? Niyə?
15. 6:6-dəki "mümkün deyil" ifadəsi xilas olanların təkrar həlak olanlara dönüb, sonra yenə xilas olanlara dönə biləcəyini necə təkzib edir?
16. Niyə Melkisedeqin atasız, anasız olduğu deyilir? (2:3)
17. İbrahimin onda bir hissəsini Melkisedeqə verməsi niyə bu qədər önəmlidir? (7:4-10)
18. 8:13 və 10:4-də Əhdi-Ətiq haqqında nə deyilir?
19. 9:22 induizmi necə təkzib edir?
20. 10:25 və 39 tarixi zəminə necə bağlıdır?
21. 6-cı fəsil 10-cu fəslə necə bağlıdır?
22. 11-ci fəslə öz sözlərinizlə xülasə edin.
23. 12:2-də nədən söhbət gedir?
24. 13:8 niyə bu qədər mühümdür?

YAQUBUN MƏKTUBUNA GİRİŞ

I. GİRİŞ MÜDDƏALARI

- A. Bu məktub gündəlik həyata tətbiq olunan əməli məsihçiliyi təsvir etdiyinə görə Soren Kyerkeqorun (Soren Kierkegaard) Əhdi-Cədidə ən çox sevdiyi kitab idi.
- B. Lakin Martin Lüter bu məktubun Paulun Romalılarına və Qalatiyalılara Məktublarında öyrətdiyi "imanla saleh sayılma" təliminə uyğun gəlmədiyini düşünürdü, buna görə bu məktub onun Əhdi-Cədidə ən sevmədiyi kitab idi.
- C. Bu kitabın janrı Əhdi-Cədidəki digər janrlardan xeyli fərqlənir
 1. alovlu bir peyğəmbər tərəfindən yazılmış yeni əhd "məsəllər" kitabı (hikmət ədəbiyyatı)
 2. İsanın ölümündən qısa müddət sonra yazılmış bu kitab hələ də yəhudi və praktik xarakteri ilə seçilir

II. MÜƏLLİF

- A. Ənənəvi olaraq, Yaqubun Məktubunun müəllifi İsanın ögey qardaşı Yaqub sayılır (İsanın dörd ögey qardaşlarından biri, müq. et. Mat. 13:55; Mark 6:3; Həv. 1:14; 12:17; Qal. 1:19). O, Yerusəlimdəki imanlılar cəmiyyətinin rəhbəri idi (b.e. 48-62-ci illər, müq. et. Həv. 15:13-21; Qal. 2:9).
 1. Ona "Adil Yaqub" adı, sonra "dəvə dizləri" ləqəbi verilmişdir, çünki o daima dizləri üstündə dua edirdi (Hegesippusun dediyinə görə, Yevseyiyn gətirdiyi sitat).
 2. Yaqub İsa dirilməzdən əvvəl imanlı deyil idi (müq. et. Mark 3:21; Yəh. 7:5). İsa dirildəndən sonra şəxsən ona görünmüşdür (müq. et. 1Kor. 15:7).
 3. O, yuxarı otaqda (müq. et. Həv. 1:14) və bəlkə də Ruhun Əllinci Gün bayramında gəlişi əsnasında şagirdlərlə birlikdə idi.
 4. Yaqub evli idi (müq. et. 1Kor. 9:5)
 5. Paul ondan Yerusəlimdəki cəmiyyətin bir sütunu kimi bəhs edirdi (bəlkə həvəri, müq. et. Qal. 1:19), lakin bu Yaqub, On İki həvaridən biri deyil idi (müq. et. Qal. 2:9; Həv. 12:17; 15:13 və s.).
 6. İosif Flaviy "Qədim yəhudi tarixi"ndə [Josephus, *Antiquities of the Jews*, 20.9.1] deyir ki, Yaqub Sinedriondakı sadukeylərin əmri ilə b.e. 62-ci ildə daşqalaq edilmişdi, lakin başqa bir rəvayət (II əsr əsərlərinin müəllifləri, İsgəndəriyyəli Klement və ya Hegesippus) onun məbədin divarından aşağı atıldığını bildirir.
 7. İsanın ölümündən sonra neçə-neçə nəsillər boyu Yerusəlimdəki cəmiyyətin rəhbərliyinə Yaqubun qohumları təyin olunurdu.
- B. A.T. Robertson "Yaqubun Məktubunun tədqiqi"ndə (A. T. Robertson, *Studies in the Epistle of James*) bu məktubun Yaqub tərəfindən yazıldığını təsdiqləyir:

"Bu məktubun Həv. 15:13-21-dəki nitqi söyləmiş şəxs tərəfindən yazıldığına dair çoxlu sübutlar vardır – düşüncə və üslub bənzərlikləri o qədər incədir ki, bunların təqlid edildiyinə inanmaq çətindir. Böyük ehtimalla Yaqubun yazdığı və Antakyaya göndərdiyi məktub (Həv. 15:23-29) həmçinin Yaqubun Məktubuna bənzəyir. Bundan əlavə, Yaqubun Məktubunda müəllifin şəxsən eşitdiyi və ya başqalarından eşitdiyi Dağüstü vəzi xatırladan yerlər vardır. Bu məktubda İsanın təlimi üçün səciyyəvi bir obraz canlılığı mövcuddur" (s. 2).

A. T. Robertson burada C. B. Meyorun "Müqəddəs Yaqubun Məktubu" (J. B. Mayor, *The Epistle of St. James*, ss. iii-iv) əsərinə əsaslanır.

- C. Əhdi-Cədid həvariləri arasında Yaqub adında iki nəfər daha vardır. Lakin Yəhyanın qardaşı Yaqub b.e. 44-cü ildə I Hirod Aqrippa tərəfindən qətlə yetirilmişdi (müq. et. Həv. 12:1-2). O biri Yaqub, "kiçik Yaqub" (müq. et. Mark 15:40) həvarilər siyahılarından başqa heç bir yerdə anılmır. Bu Məktubun müəllifi çox tanınmış bir adama bənzəyir.
- D. Yaqubun İsayla əlaqəsi barədə bir neçə fərziyyə vardır:
1. İyeronimin dediyinə görə, o İsanın dayısı oğlu idi (Halfaydan və Klopanın arvadı Məryəmdən). İyeronim Mat. 27:56-nı Yəh. 19:25-lə müqayisə etdikdə belə nəticəyə gəlmişdir.
 2. Roma katolik ənənəsinə görə, o Yusifin Məryəmdən əvvəlki birinci arvadından olan oğlu və İsanın ögey qardaşı idi (müq. et. Origenin Mat. 13:55-ə dair şərh və Epifani, "Bidətlər" [Epiphanius, *Heresies*, 78]).
 3. Tertullian (b.e. 160-220-ci illər), Helvidius (b.e. 366-384-cü illər) və protestantların əksəriyyəti Yaqubun Yusiflə Məryəmin oğlu və İsanın həqiqi ögey qardaşı olduğunu deyirlər (müq. et. Mark 6:3; 1Kor. 9:5).
 4. 1-ci və 2-ci fərziyələr Roma katolik kilsəsinin Məryəmin "daimi bakirəliyi" doktrinini qorumaq üçün qurulmuşdur.

III. TARİX

- A. Yuxarıdakı müəlliflik qəbul edildiyi təqdirdə, bu məktubun yazılma tarixinin iki mümkün variantı vardır:
1. Erkən tarix, Yerusəlimdəki məşvərətdən əvvəl (Həv. 15), b.e. 49-cu ildə (bu tarix düzdürsə, Yaqubun Məktubu ən birinci yayılmağa başlamış Əhdi-Cədid kitabıdır).
 2. Gec tarix, b.e. 62-ci ildə Yaqubun ölümündən bir az əvvəl.
- B. Erkən tarixin lehinə olan arqumentlər:
1. 2:2-də "sinaqoq" sözündən istifadə
 2. imanlılar cəmiyyətinin yetərincə təşkil edilməmiş olması
 3. "ağsaqqal" sözünün 5:14-də yəhudi mənasında işlənməsi
 4. başqa millətlərə müjdəçi missiyası üstündəki mübahisədən (müq. et. Həv. 15) bəhs edilməməsi
 5. Görünür ki, Yaqub bu məktubu Yerusəlimdən uzaqda və bəlkə də Fələstindən kənarında olan erkən yəhudi cəmiyyətlərinə yazmışdır (müq. et. 1:1)
- C. Gec tarixin lehinə olan arqumentlər:
1. ehtimal ki, Yaqub bu məktubu Paulun Romalılara Məktubuna cavabən yazıb (müq. et. 2:14-20; 4:1 və s.); bidətçilərin Paulun təlimi barədəki səhv fikirlərini düzəltmək üçün məsələyə tam əks mövqedən yanaşıb (müq. et. 2Pet. 3:15-16). Bu təqdirdə Yaqubun Məktubunu "korrektivlərin edilməsi" olaraq adlandırmaq olar.
 2. Bu kitabda əsas məsihçi doktrinləri öyrədilmədiyinə görə bu doktrinlərin qəbul olunmuş olduğu güman edilir.

IV. OXUCULAR

- A. "Millətlər arasına səpələnmiş on iki qəbilə" (1:1), əsas "ip ucu" muzdur. Bundan əlavə, bu kitabın "kafolik məktublar" (yəni bir neçə cəmiyyətə ünvanlanan məktublar) kateqoriyasına daxil edilməsi onun sirkulyar xarakterini əks etdirir. Aydınır ki, bir cəmiyyət, "millətlər arasına səpələnmiş" konkret insanlar qədər əhəmiyyətli deyildir (bu halda bu insanlar Fələstindən kənarında yaşayan yəhudi mənşəli məsihçilər idi).
- B. 1:1-dəki bu frazanın üç mümkün şərh variantı vardır:
1. Yəhudilər – Bu variant ağlabatan deyildir, çünki məktubda "qardaşlar" sözü tez-tez işlənir, Müjdənin İsa haqqındakı əsas həqiqətləri öyrədilmir və 2:1-də oxuculara konkret "İsa Məsihə iman edənlər" deyə müraciət olunur. Həmçinin Babil əsarətindən sonra on iki qəbilələrin çoxu artıq geri qayıtmamışdı. Eyni ifadə Vəhy 7:4-8-də məcazi mənada imanlılara dair işlənilib.

2. Yəhudi mənşəli məsihçilər – Bu, ən ağlabatan varianta oxşayır, çünki kitab yəhudi mədəniyyətinə uyğun bir üslubda yazılıb və Yaqub Yerusəlimdəki imanlılar cəmiyyətinin bir rəhbəri idi.

3. Ruhani İsrail olaraq imanlılar cəmiyyəti – Bu da mümkündür, çünki 1Pet. 1:1-də "diaspora" (qarıblar) sözü işlənir və Paul imanlılar cəmiyyətindən (Məsihə iman edən yəhudilər və qeyri-yəhudilər) ruhani İsrail kimi danışır (müq. et. Rom. 2:28-29; 4:16 və s.; Qal. 3:29; 6:16; 1Pet. 2:5,9).

V. YAZILMA SƏBƏBİ – Buna dair başlıca iki fərziyyə vardır:

- A. Yeni Əhdi I əsrdə bütərəstlər arasında yaşayan yəhudi mənşəli məsihçilərə konkret olaraq tətbiq etmək cəhdi.
- B. Bəziləri düşünür ki, yəhudi mənşəli məsihçiləri təqib edən varlı yəhudilər buna səbəb olmuşdur. Həmçinin antisemit bütərəstlərin erkən məsihçilərə zülm etmə ehtimalı vardır. Aydınır ki, bu maddi ehtiyac və təqib zamanı idi (müq. et. 1:2-4,12; 2:6-7; 5:4-11,13-14).

VI. ƏDƏBİ JANR

- A. Bu məktubda (vəzdə) həm kanonik (Əyyub – Nəğmələr Nəğməsi), həm qeyri-kanonik (Ekkleziastikus, təqr. e.ə. 180-ci il) hikmət ədəbiyyatı haqqındakı bilik əks olunmuşdur. Əməli iman üzərində aksent edilir (müq. et. 1:3-4).
- B. Əsərin üslubu bəzi cəhətlərdən yəhudi hikmət müəllimlərinin və eyni zamanda yunan və romalı müəllimlərin (Stoiklər kimi) üslubuna çox bənzəyir. Bəzi misallar:
 - 1. sərbəst struktur (mövzudan mövzuya keçmə)
 - 2. çoxlu əmrlər (əmr şəklində olan 54 ifadə)
 - 3. diatribe (sual verən xəyali etirazçı, müq. et. 2:18; 4:13). Bu üsuldan həmçinin Malaki Kitabında, Romalılarda və 1 Yəhyada istifadə olunur.
- C. Əhdi-Ətiqdən birbaşa gətirilən sitatlar az olsa da (müq. et. 1:11; 2:8,11,23; 4:6), Vəhy Kitabında olduğu kimi, burada Əhdi-Ətiqə çoxlu istinadlar vardır.
- D. Yaqubun Məktubunun strukturunun təsviri az qala kitabın özündən uzundur. Bu, oxucuların diqqəti yayınmasın deyə rabblərin istifadə etdikləri mövzudan mövzuya keçmə üsulunu əks etdirir. Rabblər buna "ipdəki mirvarilər" deyirdi.
- E. Yaqubun Məktubunda Əhdi-Ətiqin ədəbi janrlarının birləşməsini görürük: (1) hikmətli adamlar (hikmət müəllimləri) və (2) peyğəmbərlər (Amos ya da Yeremya kimi). Yaqub Əhdi-Ətiqdəki həqiqətlərindən istifadə edir, lakin onları İsanın Dağüstü vəzindəki təlimlərdən keçirərək təqdim edir. (Bax: aşağıda, "Məzmun", B.).

VII. MƏZMUN

- A. Yaqubun Məktubunda İsanın Sinoptik Müjdələrdə yazılmış sözlərinə istinadlar Əhdi-Cədidin hər hansı başqa bir kitabda olduğundan daha çoxdur (1:5,6,22; 2:5,8,13; 3:12,18; 4:10,12; 5:12). Hətta ehtimal var ki, Yaqub bəzən birbaşa İsadan sitat gətirir (müq. et. 1:27; 2:13; 3:18; 4:11-12,17).

B. Yaqubun Məktubu İsanın Dağüstü vəzini xatırladır.

<u>YAQUBUN MƏKTUBU</u>	<u>İSANIN DAĞÜSTÜ VƏZİ</u>
1:2	Mat. 5:1-2
1:4	Mat. 5:48
1:5	Mat. 7:7 (21:26)
1:12	Mat. 5:3-11
1:20	Mat. 5:22
1:22-25	Mat. 7:24-27
2:5	Mat. 5:3 (25:34)
2:8	Mat. 5:43; 7:12
2:13	Mat. 5:7 (6:14-15; 18:32-35)
3:6	Mat. 5:22,29,30
3:12	Mat. 7:16
3:18	Mat. 5:9; 7:16-17
4:4	Mat. 6:24
4:11-12	Mat. 7:1
4:13	Mat. 6:34
5:2	Mat. 6:19-20
5:10-11	Mat. 5:12
5:12	Mat. 5:34-37

C. Bu, tətbiqi teologiyadır (əməlsiz iman ölüdür). 108 ayədən 54-ü əmr şəklindədir.

VIII. KANONİZASIYA

A. Yaqubun Məktubunun kanona daxil edilməsi gec və çətinliklə baş vermişdir.

1. Bu məktub Romadan olan "Muratorinin parçası" adındakı kanon siyahısında yox idi (təqr. b.e. 200-cü il).
2. Şimali Afrikadan b.e. 360-cı ilə aid olan "Çeltenham siyahısı" (Cheltenham List) adındakı kanon siyahısında da o yox idi (buna həmçinin Karl Mommsenin kataloqu [Karl Mommsen's catalog] deyilir).
3. Əhdi-Cədidin qədim latın versiyasına bu kitab daxil olmayıb.
4. Yevseyiy bunu mübahisəli kitablardan (İbranlır, Yaqub, 2 Peter, 2 və 3 Yəhya, Yəhuda və Vəhy) biri kimi təqdim edir ("İmanlılar cəmiyyətinin tarixi" [Eusebius, *Hist. Eccl.* II:23:24-24; III:25:3]).
5. Qərb imanlılar cəmiyyətində bu kitab IV əsrə qədər qəbul olunmamışdı və Şərqi imanlılar cəmiyyətində Peşitta adındakı V əsr süryani tərcüməsinin reviziya edilməsindən sonra qəbul olunmuşdur.

6. Antakya şərh məktəbinin rəhbəri Mopsuetiyalı Teodor (b.e. 392-428-ci illər) bu kitabı (və bütün kafolik məktubları) rədd etmişdir.
7. Erazm və Martin Lüter bundan şübhələnirdi. Martin Lüter buna "saman məktubu" deyirdi, çünki bu məktub Romalılara və Qalatiyalılara Məktublarda önə çıxan "imanla saleh sayılma"ya zidd idi.

B. Yaqubun həqiqiliyinə dair sübutlar:

1. Romalı Klementin (b.e. 95) yazılarında və sonra II əsrdə İqnatiy, Polikarp, Şəhid Yustin və İrineyin əsərlərində buna istinadlar vardır.
2. Təqribən b.e. 130-cu ildə yazılmış qeyri-kanonik məsihçi əsəri "Hermesin çobanı"nda (*Shepherd of Hermas*) buna istinadlar vardır.
3. Origen (b.e. 185-245-ci illər) Yəhya Müjdəsinə dair şərhində bu kitabdən birbaşa sitat gətirir (XIX:23).
4. Yevseyiy "İmanlılar cəmiyyətinin tarixi"ndə (Eusebius, *Hist. Eccl.* 2:23) bunu "mübahisəli kitablar" siyahısına salmış, lakin cəmiyyətlərin əksəriyyətində onun qəbul olduğunu bildirmişdir.
5. B.e. 412-ci ilin süryani tərcüməsinə (Peşitta) bu kitab daxildir.
6. Şərqdə Origen və Dəməşqli Yəhya, qərbdə də İyeronim və Avqustin bu kitabın kanona daxil edilməsinin tərəfdarı olmuşlar. Bu kitab qanuni rəsmi kanonik statusunu Hippodaki (b.e. 393-cü il) və Karfagendəki (b.e. 393-cü il və sonra yenə 419-cu il) kilsə məclislərində almışdır.
7. Antakya şərh məktəbinin rəhbərləri olan İoann Zlatoust (b.e. 345-407-ci illər) və Teodoret (b.e. 393-457-ci illər) bunu qəbul edirdi.

IX. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR VƏ İFADƏLƏR

1. "on iki qəbilə", 1:1
2. səpələnmiş, 1:1
3. "hesab edin", 1:2
4. sınaqdan keçəndən sonra, 1:12
5. həyat tacı, 1:12
6. "heç bir dəyişiklik ya dönüklük kölgəsi olmayan", 1:17
7. "kəlamın icraçısı", 1:22
8. kamil qanun, 1:25
9. "Cinlər də buna inanır", 2:19
10. "daha ciddi bir mühakimə", Rom. 3:1
11. cəhənnəm, 3:6
12. "nə göyə, nə yerə... and için", 5:12
13. məsh, 5:14
14. "günahlarınızı bir-birinizə etiraf edin", 5:16

X. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN ŞƏXSLƏR

1. "qərarsız", 1:8
2. "nurlar Atası", 1:17
3. Raxav, 2:25
4. "Ordular Rəbbi", 5:4
5. Əyyub, 5:11
6. ağsaqqallar, 5:14
7. İlyas, 5:17

XI. SÜJETDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR – YOXDUR

XII. MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. 1:2 necə doğru ola bilər?
2. Dua necə məhduddur? (1:5-8; 4:1-5)
3. 1:9-11-də mədəniyyətdə qəbul olunmuş rollar necə əksinə çevrilir?
4. 1:13 Mat. 6:13-lə necə müqayisə olunur?
5. 1:22 məktubun mövzunu necə ifadə edir?
6. 2:1-7-də cəmiyyət toplantısından yoxsa məhkəmədən bəhs olunur? Niyə?
7. 2:7 məsihçi həyatının hansı hadisəsinə aiddir?
8. 2:10 niyə mühüm həqiqəti öyrədir?
9. 2:17 imanlılar cəmiyyətində niyə bu qədər mübahisəyə səbəb olmuşdur? (müq. et. 2:20)
10. Paul və Yaqub İbrahimin misalından necə fərqli şəkildə istifadə edirlər? (2:18-26)
11. 3:1-5-in mənasını öz sözlərinizlə izah edin.
12. Dünyəvi hikmət və Allahın hikməti arasındakı fərqi təsvir edin. (3:15-17)
13. 4:5-i şərh etmək niyə bu qədər çətindir?
14. 5:1-6 yəhudi mənşəli imanlılar üçün niyə təəccüblü ola bilərdi?

PETERİN BİRİNCİ MƏKTUBUNA GİRİŞ

I. MÜƏLLİF

A. Həvari Peterin müəllifliyinə dair daxili sübut

1.1:1-də konkret bildirilir

2.İsanın və On İki şagirdin sözlərinə və həyat təcrübələrinə istinadlar

a. misallar E.Q. Selvinin "Müqəddəs Peterin Birinci Məktubu" (E. G. Selwyn, *The First Epistle of St. Peter*, 1946) kitabından götürülmüşdür

(1) 1:3 - Yəh. 21:27

(2) 1:7-9 - Luka 22:31; Mark 8:29

(3) 1:10-12 - Luka 24:25 və s.; Həv. 15:14 və s.

(4) 3:15 - Mark 14:29,71

(5) 5:2 - Yəh. 21:15 və s.

b. misallar Alan Stibbsin "Peterin Birinci Məktubu" (Alan Stibbs, *The First Epistle General of Peter*, 1971) kitabından götürülmüşdür

(1) 1:16 - Mat. 5:48

(2) 1:17 - Mat. 22:16

(3) 1:18 - Mark 10:45

(4) 1:22 - Yəh. 15:12

(5) 2:4 - Mat. 21:42 və s.

(6) 2:19 - Luka 6:32; Mat. 5:39

(7) 3:9 - Mat. 5:39

(8) 3:14 - Mat. 5:10

(9) 3:16 - Mat. 5:44; Luka 6:28

(10) 3:20 - Mat. 24:37-38

(11) 4:11 - Mat. 5:16

(12) 4:13 - Mat. 5:10 və s.

(13) 4:18 - Mat. 24:22

(14) 5:3 - Mat. 20:25

(15) 5:7 - Mat. 6:25 və s.

3.Peterin Həvarilərin İşlərindəki vəzlərinə bənzər sözlər və ifadələr

a. 1:20 - Həv. 2:23

b. 2:7-8 - Həv. 4:10-11

c. 2:24 - Həv. 5:30; 10:39 (xüs. "çarmıx" mənasında *xylon* yunan sözünün işlədilməsi)

d. 4:5 - Həv. 10:45

4.I əsrdə Peterin müasirləri olan müjdəçi xidmətçiləri

a. Sila - 5:12

b. Mark (Yəhya Mark) - 5:13

B. Həvari Peterin müəllifliyinə dair xarici sübut

1.erkən imanlılar cəmiyyətinin erkən dövründə qəbul olunub geniş yayılmışdır

a. Romalı Klementin "Korinflilərə Məktub"unda (Clement of Rome, *Letter to Corinthians*; b.e. 95-ci il) olanlara bənzər ifadələr, bəlkə sitatlar

b. "Barnabanın Məktubu"nda (*Epistle of Barnabas*; b.e. 130-cu il) olanlara bənzər ifadələr, bəlkə sitatlar

c. Yevseviyin "İmanlılar cəmiyyətinin tarixi"ndə (Eusebius, *His. Eccl.*) gətirdiyi bir sitatda Hierapolis yepiskopu Papiyin (b.e. 140-cı il) istinad etməsi,

d. Polikarpın "Filipililərə Məktub"unda (Polycarp, *Epistle to the Philippians*, 8:1) sitat gətirilir, ancaq 1 Peter anılmır (Polikarp b.e. 155-ci ildə vəfat etmişdir)

e. İriney (b.e. 140-203-cü illər) tərəfindən sitat gətirilmişdir

- f. Origen (b.e. 185-253-cü illər) tərəfindən sitat gətirilmişdir. Origenin fikrincə, 1Pet. 5:13-də Peterin Marka "oğlum" deməsi Markın "Peter Müjdəsi"ni yazdığını göstərir.
 - g. Tertullian (b.e. 150-222-ci illər) tərəfindən sitat gətirilmişdir
- C. Həvari Peterin müəllifliyindən şübhələnmənin səbəbləri
- 1.b.e. 180-200-cü illər arasında Romada tərtib olunmuş kanonik kitablar siyahısı olan Muratorinin parçasında bu məktubun adı çəkilməyib
 - 2.məktub əla koyne yunancasında yazılmışdır; bu "savadsız" (*a grammatos*, müq. et. Həv. 4:13) qalileyalı bir balıqçıdan gözlənmir
 - 3.bu kitab Paulun Romalılara və Efeslilərə Məktublarına bənzəyir
 - 4.1 Peterdə təsvir olunan təqib daha gec tarixə uyğun gəlir
 - a. Domisian (b.e. 81-96-cı illər)
 - b. Trayan (b.e. 98-117-ci illər)
- D. Müasir ilahiyyatçılara verilə biləcək mümkün cavablar
- 1.Muratorinin parçasının bəzi hissələri əskikdir (müq. et. B.F. Uestkot, "Əhdi-Cədid kanonunun tarixinə ümumi baxış" [B. F. Westcott, *A General Survey of the History of the Canon of the New Testament*, 6th ed. s. 289]).
 - 2.Peter təhsilsiz deyil idi (müq. et. Həv. 4:13), sadəcə olaraq tanınmış rəbbinik bir məktəbdə oxumamışdı. Yəqin ki, Qalileyadakı yəhudilərin əksəriyyəti ikidilli mühitdə böyüyüb hər iki dili əla bilirdi. Bu mübahisənin mühüm bir cəhəti, Peterin öz məktublarının başqa şəxslərə yazdırmasıdır. 1Pet. 5:12-dən görünür ki, o bu məktubu böyük ehtimalla Silaya yazdırmışdır.
 - 3.Həm Peter, həm Paul erkən imanlılar cəmiyyətində geniş yayılmış liturgiya və ya təlim (katexizis) mətnlərindən tez-tez sitat gətirmişdir. Onlar həmçinin illər boyunca bir-biri ilə əlaqə saxlamışlar (bax: Həv., Qal. və 2Pet. 3:15-16).
Məncə, Peterin və Paulun məktubları arasındakı bənzərliyin ən ağlabatan səbəbi odur ki, Peter bu məktubu Paulun müjdəçi yoldaşı Silaya yazdırmışdır.
 - 4.1 Peterdə bəhs olunan təqib bütün imperiyada baş verən böyük təqib olmaya bilər. Peterin imanlıların hökumətə tabe olmasının vacibliyini vurğulaması (müq. et. 2:13-17) bütün imperiyada rəsmi təqiblərin baş verdiyi zamanda qeyri-adi olardı.
Neronun (b.e. 54-68-ci illər) böyüyən ruhi xəstəliyi (böyüklük maniyası) imperator kultunun xüsusilə Kiçik Asiyada təqiblərə başlamasına səbəb olmuşdur. 1 Peter Neronun dövrünə daha uyğun gəlir, nəinki Domisianın (b.e. 81-96-cı illər) və ya Trayanın (b.e. 98-117-ci illər) dövrlərinə. Hətta ehtimal var ki, imanlıları həm yəhudilər, həm də yerli hökumət orqanları və imperator kultunun tərəfdarları təqib edirdi.
- E. 1 Peterin daha gec dövrə aid olduğunu göstərən bir əlamət məktubun özündə yoxdur.

II. TARİX

- A. Məktubun yazılma tarixi, yəqin ki, müəllifi ilə əlaqəlidir.
- B. Rəvayətə görə, Peter və Paul Neronun dövründə, böyük ehtimalla b.e. 65-ci ildə Romada vəfat etmişlər. Bu doğrudursa, 1 Peter təqri. b.e. 63-64-cü ildə yazılmışdır.
- C. Əgər Romalı Klement (b.e. 95-ci il) Peterə istinad edirsə, onda bu məktubun I əsrin ortalarında yazılma ehtimalı vardır.
- D. A. T. Robertson düşünür ki, Peter b.e. 67-68-ci illərdə ölüb və 1 Peteri b.e. 65-66-cı illərdə yazıb. Mənim fikrimcə, o b.e. 64-65-ci ildə ölüb və məktubu bundan bir az əvvəl yazıb.

III. OXUCULAR

- A. I əsr məktublarına xas olan bir üslubla, oxucular 1:1-də "Pont, Qalatiya, Kappadokiya, Asiya vilayəti və Bitinyaya yayılmış qəriblər" olaraq adlandırılır. Bu Roma vilayətləri (Qalatiya deyildikdə şimaldakı etnik Qalatiyanın nəzərdə tutulduğunu güman etsək) indiki Türkiyənin şimalında yerləşir. Göründüyü kimi, bu bölgələrdə nə Paul Müjdəni yaymışdı (müq. et. Həv. 16:6), nə də Peter (müq. et. 1:12). Ola bilsin, bu cəmiyyətlər Əllinci Gün bayramından sonra Yerusəlimdən öz yerlərinə qayıdan yəhudi mənşəli yeni imanlılar tərəfindən qurulmuşdu (müq. et. Həv. 2:9-11).
- B. Bu cəmiyyətlər yəhudi mənşəli imanlılar tərəfindən qurulmuş olsa da, Peterin bu məktubu yazdığı vaxt onların böyük hissəsi qeyri-yəhudi mənşəli imanlılardan ibarət idi
1. keçmişdə Allahu tanımayıblar (1:14)
 2. ata-babalarından irs olaraq aldıkları puç həyat tərzini (1:18)
 3. indi Allahın xalqıdırlar (2:9-10, Huşə 1:9-10; 2:23 əsasında kəlmə oyunu)
 4. imanlı olmayanların arasında (2:12)
 5. bütperəstlərin şerləri sadalanır (4:3-4)
- C. Kitabda yəhudilərə məxsus şeylər də vardır
1. "qəriblər" və "diaspora" sözlərinin işlənməsi yəhudi mühitini əks etdirir (müq. et. Yəh. 7:35; Həv. 7:6)
 2. Əhdi-Ətiqdən istifadə
 - a. Çıxış 19 (müq. et. 2:5,9)
 - b. Yeşaya 53 (müq. et. 1:19; 2:22,24,25)
Bununla belə, bu misallarda yəhudi mədəniyyətinin əksini tapdığı nəticəsini çıxarmaq olmaz, lakin
 3. Əhdi-Ətiqdə İsrailə aid olan adlar artıq imanlılar cəmiyyətinə dair işlədilir ("kahinlər padşahlığı")
 - a. 2:5
 - b. 2:9
 4. Əhdi-Ətiqdə Məsihə aid olan mətnlərdən istifadə edən məsihçi təlim materialları (yeni imanlılar üçün katexizis)
 - a. 1:19 - Yeş. 53:7 (Quzu)
 - b. 2:22 - Yeş. 53:5
 - c. 2:24 - Yeş. 53:4,5,11,12
 - d. 2:25 - Yeş. 53:6
- D. Peter xüsusilə yəhudilərə xidmət etməyə çağırılsa da (müq. et. Qal. 2:8), Paul kimi, o da yəhudilər və başqa millətlər ilə işləyirdi (müq. et. Həv. 10). Kornelinin imana gəlməsi Peterə Müjdənin bütün millətlərə yayılacağını göstərmişdir! Peterin bu həqiqəti dərk etməsi 1 Peterdə öz əksini tapmışdır.

IV. MƏQSƏD

- A. 1 Peterin etiqadi və praktiki cəhətləri vardır. Ancaq öz məktublarını doktrin hissəsi ilə başlayan və tətbiq hissəsi ilə başa çatdıran Pauldan fərqli olaraq, Peter bunların ikisini qarışdırır. Peterin kitabının sxematik təsvirini vermək daha çətinidir. Bu çox cəhətdən məktuba deyil, vəzə bənzəyir.
- B. Əsas mövzusu əziyyət və təqibdir. Peter bu mövzulara iki yolla toxunur.
1. İsa əziyyət çəkmə və rədd edilmənin ən uca nümunəsi olaraq təqdim olunur (müq. et. 1:11; 2:21,23; 3:18; 4:1,13; 5:1).
 2. İsanın ardıcılıqları Ondan nümunə götürməyə, Onun davrandığı kimi davranmağa çağırılırlar (müq. et. 1:6-7; 2:19; 3:13-17; 4:1,12-19; 5:9-10).

- C. Məsihciliyin erkən illərində imanlıların məruz qaldıqları əziyyətləri, təqibləri nəzərə alsaq, Məsihin ikinci gəlişindən tez-tez bəhs edildiyi təəccüblü deyildir. Bu kitab, Əhdi-Cədid kitablarının çoxu olduğu kimi, başdan-başa esxatoloji xarakter daşıyır.

V. JANR

- A. Bu kitabın girişi və yekunu I əsrdə Yunan-Roma dünyasındakı məktublar üçün tipikdir
- 1.1:1-2
 - a. müəllif
 - b. oxucular
 - c. dua
 - 2.5:12-14
 - a. yekun salamlar
 - (1) kimlərdən
 - (2) kimlərə
 - b. dua
- B. Məktubun qalan hissəsi məktuba deyil, vəzə daha çox bənzəyir. Bəzilərinin fikrincə bu
- 1.əvvəl bir vəz idi
 - 2.əvvəl vəftiz liturjiyası idi
 - 3.əvvəl erkən imanlılar cəmiyyətinin ayrı-ayrı katexizis mətnlərinin bir yerdə toplanması idi
- C. Bu məktub sanki 4:11-də həmd ilahisi ilə yekunlaşmalıdır, amma bu ayə ilə başa çatan heç bir yunanca əlyazma yoxdur. Ehtimal var ki, 4:12-5:11-də bütün məktubun məqsədli xülasəsi verilir.
- D. Şəxsən mən inanıram ki, 1 Peter, Peterin qurmadığı cəmiyyətlərə göndərilmiş sirkulyar məktub idi və bu cəhətdən Paulun Kolosselilərə Məktubuna bənzəyir (Kolosse, Laodikeya və Hierapolisə göndərilmiş, müq. et. Kol. 4:13); lakin eyni zamanda gələcək problemlərə hazır olsunlar deyərək imanlılara ürək-dirək verməsi ilə Paulun Qalatiyalılara və Efeslilərə Məktublarına bənzəyir. Məktubun giriş və yekun hissələrinin şəxsi xarakter daşımaması bu sirkulyar janrı ilə izah olunur. Təqiblərin konkret misallarının olmaması da bununla izah olunur.

VI. KANONİZASIYA

- A. 1 Peterdə kanonizasiya kateqoriyasını ona görə verirəm ki, 2 Peterdə bu məsələ çox mübahisəlidir.
- B. Yevseyiyyin "İmanlılar cəmiyyətinin tarixi"ndə (Eusebius, *Eccl. His.* 3:3:25) 1 Peter "müzakirəsiz qəbul olunan" kitablar sırasına daxildir. Qədim imanlılar cəmiyyəti bu kitabın Həvari Peterin həqiqi məktubu olduğundan heç şübhələnməzdi.
- C. Peterə aid edilən çoxlu saxta əsərlər kanonizasiya məsələsini daha da çətinləşdirir. Erkən imanlılar cəmiyyəti bunlardan heç birini əsla qəbul etməmişdir, yalnız 1 Peterin və mübahisəli 2 Peterin həqiqətən həvariyyəyə aid olduğunu qəbul etmişdir.
1. Peterin işləri	6. Peterin apokalipsisi
2. Peterin və Andreyin işləri	7. Peterin nəql etdiyi Müjdə
3. Peterin və Paulun işləri	8. Peterin əzabı
4. Peterin və Paulun əzabları	9. Peterin vəzləri
5. Peterin və On İki həvarinin işləri	10. Peterin işlərinin slavyan versiyası

(Bu psevdonimik əsərlərin hər birinin ətraflı təsviri üçün bax: "Zondervanın Şəkilli Müqəddəs Kitab ensiklopediyası" [*Zondervan Pictorial Encyclopedia of the Bible*, Cild 4, ss. 721-723, 732-733, 740]). Guya Peterin qələmə aldığı bu əsərlərdən heç birinin Əhdi-Cədidə daxil edilməsi məsələsi belə heç vaxt qaldırılmamışdır. Bu faktın özü 1 və 2 Peterin Əhdi-Cədidə daxil edilməsini təsdiqləyir.

PETER HAQQINDA

I. AİLƏSİ

- A. Peterin ailəsi başqa millətlər yaşayan Qalileyada, Qalileya dənizinin (yaxud Tiberiya gölü, müq. et. Yəh. 1:44) şimal sahilində yerləşən Bet-Sayda şəhərində yaşamışdır, amma böyük ehtimalla sonra Kefernahuma köçmüşdür (müq. et. Mark 1:21,29).
- B. Peterin atasının adı Yunus (müq. et. Mat. 16:17) ya da Yəhya (müq. et. Yəh. 1:42; 21:15-17) idi.
- C. Onun ilk adı, I əsr Fələstinində geniş yayılmış Şimon adı idi (müq. et. Mark 1:16,29,30,36). Bu ad, Şimeon adından (müq. et. Həv. 15:14; 2Pet. 1:1) qaynaqlanırdı; Şimeon, İsrailin on iki qəbiləsindən birinin adı idi (müq. et. Yar. 29:33; Çıx. 1:1).
İsa Şimona Peter ("qaya" mənasına gələn *Petros*, onun sonrakı gücünü və sabitliyini bildirirdi) adını vermişdir – Mat. 16:18; Mark 3:16; Luka 6:14; Yəh. 1:42. Adının arami şəkli *Kefas* idi (müq. et. Yəh. 1:42; 1Kor. 1:12; 3:22; 9:5; 15:5; Qal. 1:18; 2:9,11,14). Əhdi-Cədidə bu iki ad çox vaxt birlikdə verilir (müq. et. Mat. 16:16; Luka 5:8; Yəh. 1:40; 6:8,68; 13:6,9,24,36; 18:10,15,25; 20:2,6; 21:2-3,7,11,15).
- D. Peterin qardaşının adı Andrey idi (müq. et. Mark 1:16). Vəftizçi Yəhyanın şagirdi olan Andrey (müq. et. Yəh. 1:35,40), İsayə iman edib, ardınca gedib (müq. et. Yəh. 1:36-37) və Şimonu İsayə gətirib (müq. et. Yəh. 1:41). Bir neçə ay sonra İsa Qalileya dənizi sahilində onlarla qarşılaşıb Özünü ən yaxın şagirdləri olmağa çağıraraq (müq. et. Mat. 4:18-20; Mark 1:16-18; Luka 5:1-11).
- E. Peter evli idi (müq. et. Mark 1:30; 1Kor. 9:5), amma uşaqları haqqında heç məlumat verilmir.

II. PEŞƏSİ

- A. Peterin ailəsinin bir neçə balıqçı qayığı və hətta muzdlu işçiləri var idi.
- B. Ehtimal ki, Peterin ailəsi Yaqub, Yəhya və ataları Zavday ilə şərik idi (müq. et. Luka 5:10).
- C. İsanın ölümündən sonra Peter qısa müddət üçün balıqçılığa qayıtmışdı (müq. et. Yəh. 21).

III. ŞƏXSİYYƏTİ

- A. Peterin güclü tərəfləri
- 1.Özünü İsayə həsr etmiş, lakin çox emosional və düşünmədən hərəkət edən ardıcılı idi (müq. et. Mark 9:5; Yəh. 13:4-11).
 - 2.İmanla hərəkət etməyə cəhd edib, lakin tez-tez uğursuz olub (məs. suyun üstü ilə yerimə, müq. et. Mat. 14:28-31).
 - 3.Cəsarətli və ölməyə hazır idi (müq. et. Mat. 26:51-52; Mark 14:47; Luka 22:49-51; Yəh. 18:10-11).
 - 4.Ölümdən diriləndən sonra İsa Peterlə şəxsən danışaraq (Yəh. 21) və ona tövbə edib rəhbərliyə qayıtmaq imkanı verib.
- B. Peterin zəif tərəfləri
- 1.Yəhudi qanunpərəstliyinə meyilli idi
 - a. yəhudi olmayanlarla birlikdə yemək yeyirdi (Qal. 2:11-21)
 - b. yeməklər haqqında qanunlar (Həv. 10:9-16)
 - 2.O, bütün həvarilər kimi, İsanın yeni təlimlərini tam anlaya bilmirdi
 - a. Mark 9:5-6
 - b. Yəh. 13:6-11; 18:10-11

3. İsa onu bir neçə dəfə ciddi məzəmmətləmişdir (Mark 8:33; Mat. 16:23)
4. Getsemanidə İsanın ən ağır vaxtında yuxuya getmişdir (Mark 14:32-42; Mat. 26:36-46; Luka 22:40-60)
5. İsanı tanıdığını dəfələrlə inkar etmişdir (Mark 14:66-72; Mat. 26:69-75; Luka 22:56-62; Yəh. 18:16-18,25-27)

IV. HƏVARİLƏR Qrupunun Rəhbərliyi

- A. Həvarilərin dörd siyahısı vardır (müq. et. Mat. 10:2-4; Mark 3:16-19; Luka 6:14-16; Həv. 1:13). Bu siyahıların hamısında Peterin adı həmişə birinci çəkilir. On İki şagird, dörd nəfərdən ibarət üç qrupa ayrılmışdır. Mən düşünürəm ki, bu onların arabir ailələrinə baş çəkmələrinə imkan verirdi.
- B. Peter çox vaxt həvarilər qrupunun sözcüsü olaraq çıxış edir (müq. et. Mat. 16:13-20; Mark 8:27-30; Luka 9:18-21). Bu ayələrdən həmçinin Peterin o qrupdakı səlahiyyətini irəli sürmək üçün istifadə ediblər (müq. et. Mat. 16:18). Lakin eyni kontekstdə İsa həmçinin Peteri Şeytanın vasitəsi kimi məzəmmətləyib (müq. et. Mat. 16:23; Mark 8:33).
Bundan əlavə, şagirdlər kimin ən böyük olması haqqında mübahisə edəndə Peterin o yeri tutduğu deyilmir (müq. et. Mat. 20:20-28, xüs. a. 24; Mark 9:33-37; 10:35-45).
- C. Peter Yerusəlimdəki imanlılar cəmiyyətinin rəhbəri deyil idi. Bu cəmiyyətin rəhbəri, İsanın ögey qardaşı Yaqub idi (müq. et. Həv. 12:17; 15:13; 21:18; 1Kor. 15:7; Qal. 1:19; 2:9,12).

V. İSANIN DİRİLMƏSİNDƏN SONRA PETERİN XİDMƏTİ

- A. Peterin rəhbərlik rolu Həvarilərin İşlərinin ilk fəsillərindən açıqca görünür
 1. Yəhudanın əvəzlənməsinə o rəhbərlik edirdi (müq. et. Həv. 1:15-26).
 2. Əllinci Gün bayramında ilk vəzi o verib (müq. et. Həv. 2).
 3. O şikəst adama şəfa verib və Yazıya daxil olmuş ikinci vəzi verib (müq. et. Həv. 3:1-10; 3:11-26).
 4. Həv. 4-də o, Sinedriona cəsarətlə üz tutub danışıb.
 5. Həv. 5-də Xananya və Səpifiranın cəzalanması əhvalatında o başçılıq edib.
 6. Həv. 15:7-11-də təsvir olunan Yerusəlimdəki məşvərətdə o danışıb.
 7. Həvarilərin İşlərində Peterlə əlaqədar olan başqa hadisələr və möcüzələr yazılmışdır.
- B. Lakin Peter Müjdənin bütün həqiqətlərini heç də həmişə özündə təcəssüm etdirməyib
 1. Onun zehniyyəti Əhdi-Ətiqə bağlı qalırdı (müq. et. Qal. 2:11-14).
 2. Kornelini və başqa millətlərdən imana gələn digər adamları qəbul etmək üçün xüsusi vəhyə ehtiyacı var idi (müq. et. Həv. 10).

VI. SƏSSİZ İLLƏRİ

- A. Həv. 15-dəki Yerusəlim məşvərətindən sonra Peter haqqında çox az məlumatımız vardır.
 1. Qal. 1:18
 2. Qal. 2:7-21
 3. 1Kor. 1:12; 3:22; 9:5; 15:5
- B. Erkən imanlılar cəmiyyətinin rəvayəti
 1. Romalı Klementin b.e. 95-ci ildə Korinf cəmiyyətinə yazdığı məktubda Peterin Romada edam edildiyi bildirilir.
 2. Tertullian (b.e. 150-222-ci illər) da Peterin Romada Neronun (b.e. 54-68-ci illər) hakimiyyəti zamanı şahid edildiyini qeyd edir.
 3. İsgəndəriyyəli Klement (b.e. 200-cü il) Peterin Romada öldürüldüyünü deyir.
 4. Origen (b.e. 252-ci il) Peterin Romada başı aşağı çarxıya çəkilməklə öldürüldüyünü deyir.

VII. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR VƏ İFADƏLƏR

1. qabaqcadan bilmə, 1:2
2. "Onun qanının üzərinizə səpilməsi", 1:2
3. "yenidən doğulma", 1:3
4. cürbəcür sınaqlar, 1:6
5. "imanınızın sınaqdan keçməsi", 1:7
6. "İsa Məsihin zühuru", 1:7,13
7. can, 1:9
8. "qüsursuz və ləkəsiz quzu", 1:19
9. "Dünya yaranmazdan əvvəl tanınmış", 1:20
10. "Allahın canlı, davamlı olan kəlamı", 1:23
11. "pak ruhani süd", 2:2
12. "diri Daş", 2:4
13. "müqəddəs kahin dəstəsi", 2:5
14. guşədaşı, 2:6
15. "büdrəmə daşı", 2:8
16. tabe olun, 2:13
17. "günaha münasibətdə ölüb salehlik üçün yaşayaq", 2:24
18. "Onun yaraları ilə siz şəfa tapdınız", 2:24
19. rəhmli, 3:8
20. hesabat, 3:15
21. "vəftiz indi sizə... xilas gətirir", 3:21
22. sınamaq, 4:12
23. "ona qarşı durun", 5:9

VIII. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN ŞƏXSLƏR

1. "müqəddəs", 1:15
2. "canınızın Çobanı və Nəzarətçisi", 2:25
3. ağsaqqallar, 5:1
4. Baş Çoban, 5:4
5. Sila, 5:12
6. Mark, 5:13

IX. SÜJETDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

1. Pontus, 1:1
2. Qalatiya, 1:1
3. Kappadokiya, 1:1
4. Asiya, 1:1
5. Bitinya, 1:1
6. Sion, 2:6
7. Babil, 5:13

X. MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. İmanlıların mirasını təsvir edin. (1:4-5)
2. 1:11-i öz sözlərinizlə izah edin.
3. Mələklərin yaxından tanımaq arzusunda olduqları şeylər nədir? (1:12)
4. Məsihçilər 1:16-dakı əmri necə yerinə yetirmədirlər?
5. Xilasda necə böyüyə bilərik? (2:2)
6. 2:5 və 9 niyə mühüm ayələrdir?
7. 2:16 Rom. 14 ilə necə əlaqəlidir?
8. 3:3 indiki həyatımızla necə əlaqəlidir?
9. Həyat yoldaşımızla münasibətlərimiz dualarımıza təsir edə bilər? (3:7)
10. İsa haraya ruhən gedib zindandakı ruhlara vəz etdi? (3:19)
11. 3:22-ni qnostik teologiyası baxımından izah edin.
12. 1 Peterin başlıca mövzusu nədir?

PETERİN İKİNCİ MƏKTUBUNA GİRİŞ

I. GİRİŞ MÜDDƏALARI

- A. 2 Peterin müəllifliyi ilə bağlı məsələlərin ətraflı müzakirəsi bu girişin məqsədi deyildir. Şəxsən mən Peterin bu məktubu yazdığını inkar etmək üçün yetərinə ciddi səbəb olmadığı nəticəsinə gəldim. Bu məsələni tədqiq edib elə nəticəyə gəlməkdə üç mənbə mənə xüsusilə faydalı olub.
1. "Bibliya ədəbiyyatı cəmiyyətinin jurnalı"nda (*The Journal of the Society of Biblical Literature*, 1972, ss. 3-24) Bryus M. Metsqerin "Ədəbi saxtalıqlar və kanonik pseudepiqrafiya" (Bruce M. Metzger, "Literary Forgeries and Canonical Pseudepigrapha") məqaləsi.
 2. "Müjdəçi teologiya cəmiyyətinin jurnalı"nda (*The Journal of the Evangelical Theological Society*, Cild 42, №4, ss. 645-671) Maykl. C. Kryuqerin "2 Peterin həqiqiliyi" (Michael J. Kruger, "The Authenticity of 2 Peter") məqaləsi.
 3. E.M.B. Qrinin "2 Peterin təkrar nəzərdən keçirilməsi" (E. M. B. Green, *2 Peter Reconsidered*, Tyndale Press, 1961) kitabı.
- B. 2 Peterin Peter tərəfindən yazılmama ehtimalı ilə bağlı öz fikrim vardır.
- 1.2 Peterin müəllifi kim olur-olsun, bu mənim bu kitabın Allahdan ilham almış və etibarlı olduğu haqqındakı qənaətimi dəyişdirmir. Müəlliflik hermenevtikaya təsir edə bilər, lakin ilahi ilhama təsir edə bilməz, çünki ilahi ilham iman məsələsi və tarixi prosesdir.
 2. Pseudonimiya məni niyə narahat etməlidir? Görünür ki, I əsr Yunan-Roma dünyasında bu adı məsələ idi (Metsqerin [Metzger] məqaləsi).
 3. Mən öz fikirlərimə görəmi bunun belə olmasını istəmirəm, yoxsa tarixi faktlara və mətnə əsasənmi bunu dürüstlüklə belə qiymətləndirirəm? Məsihiyə əsasənə bağlılığımıza görəmi müəyyən mövqeyi qəbul edirəm?
 4. Qədim imanlılar cəmiyyəti Peterin müəllifliyindən şübhələnib, lakin kitabın məzmunundan şübhələnməyib (süryani cəmiyyəti istisna olmaqla). Kitabın məzmunu Əhdi-Cədidin digər kitablarına və Peterin Həvarilərin İşlərindəki vəzlərinə uyğun gəlir.
- C. Yevseviy məsihiyə əsərlərini üç kateqoriyaya ayırırdı:
1. qəbul olunmuş
 2. mübahisəli
 3. saxta
- O, 2 Peteri Yaqub, Yəhuda, 2 Yəhya və 3 Yəhya ilə birlikdə ikinci kateqoriyaya (mübahisəli) aid etmişdir. Yevseviy 1 Peteri qəbul etmişdir, 2 Peter haqqında şübhələri olmuşdur, guya Peterin yazdığı digər əsərləri saxta olaraq rədd etmişdir: (1) Peterin İşləri; (2) Peterin nəql etdiyi Müjdə; (3) Peterin vəzləri; (4) Peterin apokalipsisi.

II. MÜƏLLİF

- A. Bu məktub, ənənəvi müəllifliyi baxımından Əhdi-Cədidin ən mübahisəli kitabıdır.
- B. Bu şübhələrin həm daxili (üslub və məzmun), həm xarici (kanona gec qəbul olunması) səbəbləri vardır.
1. Xarici səbəblər
 - a. Markionun siyahısında (Marcion; b.e. 145-ci il) və ya Muratorinin parçasında (b.e. 170-ci il) bu kitabın adı yoxdur.
 - b. III əsrin əvvəllərinə aid Bodamer papiruslarında (P⁷²) yer alır
 - c. III əsrdən əvvəl məsihiyə müəlliflərinin əsərlərində bundan birbaşa sitat gətirilmir (Origen və Metodi)
 - d. Karfagendəki kilsə məclisindən (b.e. 397-ci il) əvvəl kanona rəsmi olaraq qəbul edilməmişdir; göründüyü kimi, Afanasinin b.e. 367-ci ildə yazdığı məktubdan sonra qəbul olunmuşdur. Şərq imanlılar cəmiyyətində VI əsrə qədər rədd olunmuşdu

- e. V əsr süryani tərcüməsində (Peşitta) yoxdur
- f. Yevseviy b.e. 325-ci ildə ("İmanlılar cəmiyyətinin tarixi"; Eusebius, *Ecclesiastical History* 3:25:3) bu məktubu mübahisəli əsərlər (2 Peter, Yəhuda, Yaqub, 2 Yəhya, 3 Yəhya) sırasına aid etmişdir

2. Daxili səbəblər

- a. üslub 1 Peterin üslubundan xeyli fərqlənir (1 Peterdə yunan dili sintaktikdir, 2 Peterdə isə deyildir; İyeronim bu fərqi Peterin məktublarını fərqli şəxslərə yazdırması ilə izah etmişdir)
- b. Göründüyü kimi, 2 Peter, Kiçik Asiya ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan "Asiyanizm" adındakı ədəbi üslubda yazılmışdır
- c. qeyri-kanonik mənbələrə istinadlar böyük problemlər törədib, lakin 1 Peterdə də 1 Xanok kitabına istinad edildiyini görmək olar
- d. 2 Peterin bəzi yerləri Yəhudanın Məktubu ilə əlaqəlidir (2Pet. 2:1-18 və Yəhd. 4-13; 2Pet. 3:1-3 və Yəhd. 17-18); kimin kimdən köçürdüyü məlum deyildir
- e. bu kitabın Həvari Peter tərəfindən yazıldığı deyilir; 1:1,14,16-18; 3:1,15

C. Janr

1. Bu, I əsr üçün tipik bir məktubdurmu?

- a. kitabın girişi və yekunu tipikdir
- b. lakin görünür ki, bu kitab, Qalatiyalılar, Efeslilər, Yaqub və 1 Yəhya olduğu kimi, sirkulyar məktubdur
- c. Ola bilsin, bu "vəsiyyət" adlanan xüsusi yəhudi janrıdır; bu janrın xüsusiyyətləri:
 - (1) vida nitqi
 - (a) Qanunun Təkrarı 31-33
 - (b) Yeşua 24
 - (c) on iki əcdadın vəsiyyəti
 - (d) Yəhya 13-17
 - (e) Həv. 20:17-28
 - (2) müəllif yaxınlaşan ölümünü əvvəlcədən bildirir (müq. et. 2 Timotey)
 - (3) öz dinləyicilərini onun ənənəsini davam etdirməyə çağırır

2.2 Peter və Yəhuda arasındakı əlaqə

- a. Bu kitabların arasındakı əlaqə açıq-aşkardır.
- b. Çoxları Yəhudanı və 1 Peteri qeyri-kanonik əsərlərə istinadlarına görə rədd etmişlər, amma 1 Peter də 1 Xanok kitabına istinad edir və Paul yunan şairlərindən sitat gətirir.

3. Kitabın özündə müəllifinin Həvari Peter olduğu bildirilir

- a. 1:1-də Peterin adı çəkilir. Onun adı Şimon Peter (orijinalda Şimeon Peter) şəklində verilir. Peter adını ona İsa vermişdir (müq. et. Mat. 16). Şimondan fərqli olaraq, Şimeon adı nadir və qeyri-adidir. Peterin adından başqa bir adam yazmağa cəhd edibsə, Peterin adını bu şəkildə yazması çox təəccüblüdür və psevdonimiya üçün heç faydalı deyildir.
- b. 1:16-18-də müəllif İsanın görünüşünün dəyişməsinin (müq. et. Mat. 17:1-8; Mark 9:2-8; Luka 9:28-36) şahidi olduğunu iddia edir.
- c. O birinci məktubu yazdığından bəhs edir (müq. et. 3:1), bu da 1 Peterə aiddir.

4. Ortodoksallıq

- a. Bu məktubda Əhdi-Cədidin həvari təliminə zidd olan heç bir şey yoxdur.
- b. Qeyri-adi olan bir neçə yer vardır (dünyanın odla məhv ediləcəyi və Paulun əsərlərinin Müqəddəs Yazı olaraq qiymətləndirilməsi), lakin qnostik, adopsionist yaxud bidətçi təlimlər yoxdur.

III. XARİCİ SƏBƏBLƏR

1. Yevseviy I və II əsrlərin məsihçi əsərlərini üç kateqoriyaya ayırır:

- a. qəbul olunmuş
- b. mübahisəli
- c. saxta

- 2 Peter İbraniyə, Yaqub, 2 və 3 Yəhya ilə yanaşı mübahisəli kitablar kateqoriyasına aid edilmişdir.
2. 2 Peter Markionun kanonuna (b.e. 154-cü il) daxil olmamış, lakin Markion Əhdi-Cədidin dəyir kitablarını da rədd etmişdir.
 3. 2 Peter Muratorinin parçasında (b.e. 180-200-cü illər) yer almayıb, amma bu siyahı əskik görünür və həmçinin İbraniyə, Yaqub və 1 Peter oraya daxil deyildir.
 4. Şərq (süryani) imanlılar cəmiyyəti tərəfindən rədd olunub
 - a. Peşittada yoxdur (V əsrin illik yarısı)
 - b. İraqdan olan Filoksenianaya (Philoxeniana; b.e. 507-ci il) və Şimali Afrikadan olan Harklean versiyaya (Harclean version; b.e. 616-cı il) daxil edilmişdir
 - c. İoann Zlatoust və Mopsuestiyalı Teodor (Antakya şərh məktəbinin rəhbərləri) kafolik məktublarnın üçünü də rədd etmişlər.
 5. "Naq Həmmadi qnostik mətnləri"ndə tapılmış "Həqiqət Müjdəsi"ndə və "Yəhya Apokrifi"ndə 2 Peterdən sitat gətirilir (müq. et. Endrü Hembold, "Naq Həmmadi qnostik mətnləri və Müqəddəs Kitab" [Andrew K. Helmbold, *The Nag Hammadi Gnostic Texts and the Bible*, s. 91]). Bu qibtə əsərlər daha əvvəl yazılmış yunan mətnlərinin tərcümələridir. Bunlarda 2 Peterə istinad varsa, 2 Peterin II əsrdə yazılması qeyri-mümkündür.
 6. Bu kitab P⁷²-də daxildir və UBS⁴-də (s. 8) III və ya IV əsrlə tarixlənmişdir.
 7. Romalı Klement (b.e. 95-ci il) bu kitaba istinad etmiş yaxud ondan sitat gətirmişdir
 - a. I Klement (9:2 - 2 Peter 1:17)
 - b. I Klement (23:3 - 2 Peter 3:4)
 - c. I Klement (35:5 - 2 Peter 2:2)
 8. Ehtimal ki, Şəhid Yustinin (b.e. 115-165-ci illər) "Trifonla dialoq"unda (Justin Martyr, *Dialogue with Trypho*, 82:1) 2 Peter 2:1-ə istinad edilir. Bunlar, qədim məsihçi əsərlərində yunanca *pseudoprophetai* sözünün işləndiyi ikicə mətndir.
 9. İrineyin (b.e. 130-200-cü illər) 2 Peterə istinad etmə ehtimalı vardır (Yevseyiy "İmanlılar cəmiyyətinin tarixi"ndə ondan sitat gətirilir [Eusebius, *His. Eccl.* 5:32:2 - 2Pet. 3:8 və 3:1:1 - 2Pet. 1:15]).
 10. İsgəndəriyyəli Klement (b.e. 150-215-ci illər) 2 Peterə dair ilk şərh kitabını yazmışdır (bu əsər itmişdir).
 11. Kanonik kitabların siyahısı olan "Afanasinin Pasxa məktubu"nda (b.e. 367-ci il) bu kitab yer alır.
 12. Erkən imanlılar cəmiyyəti Laodikeya (b.e. 372-ci il) və Karfagen (b.e. 397-ci il) kilsə məclislərində bu kitabı kanonik olaraq qəbul etmişdir.
 13. Maraqlıdır ki, Peterə aid edilmiş digər əsərlər (Peterin İşləri, Peterin və Andreyin İşləri, Peterin və Paulun işləri, Peterin və Paulun əzabları, Peterin və On İki həvarinin işləri, Peterin apokalipsisi, Peterin vəzləri) erkən imanlılar cəmiyyəti tərəfindən bütövlükdə saxta (yəni Allahdan ilham almamış) sayılıb rədd edilmişdir.

IV. TARİX

- A. Yazılma tarixi müəlliflikdən asılıdır.
- B. Peterin müəllifliyinə əminiksə, onda kitabın Peterin ölümündən qısa müddət öncə yazıldığını qəbul edəcəyik (müq. et. 1:14).
- C. İmanlılar cəmiyyətinin rəvayətinə görə, Həvari Peter Neronun qeysər olduğu dövrdə Romada ölmüşdür. Neron b.e. 64-cü ildə məsihçilərə qarşı şiddətli təqibə başlamışdır. B.e. 68-ci ildə Neron intihar etmişdir.
- D. Peterin davamçılarından biri bu məktubu onun adından yazıbsa, onda bunun b.e. 130-150-ci illərdə yazılma ehtimalı böyükdür, çünki 2 Peterdən "Peterin Apokalipsisi", "Həqiqət Müjdəsi" və "Yəhya Apokrifi" (*Apocalypse of Peter*, *The Gospel of Truth*, *Apocryphon of John*) əsərlərində sitat gətirilmişdir.

- E. Məşhur amerikalı arxeoloq U.F. Olbrayt (W. F. Albright) bu məktubun Ölü dəniz tumarlarına bənzər olduğuna görə b.e. 80-ci ildən əvvəl yazıldığını düşünür.

V. OXUCULAR

- A. Əgər 2Pet. 3:1-də 1 Peterdən bəhs edilirsə, onda məktub eyni oxuculara ünvanlanıb (Türkiyənin şimalı).
- B. 2 Peter bütün imanlıları sınaqlara dözməyə, yalançı müəllimlərə qarşı durmağa və Məsihin ikinci gəlişini gözləyərək Müjdə ənənəsinə sadıq qalmağa ruhlandırmaq üçün yazılmış bir şəhadət ola bilər.

VI. AKSENTLƏR

- A. Bidətlə, böyük ehtimalla yeni meydana gələn antinomian qnostisizm ilə mübarizə (2:1-22; 3:15-18)
- B. Məsihin təxir edilən ikinci gəlişindən bəhs etmək (3:3-4). O vaxt yalançı müəllimlər və digər günahkarlar mühakimə olunacaq və Allahın övladları izzətləndiriləcəklər.

VII. YAZILMA SƏBƏBİ

- A. 1 Peterdə təqib və əzablar mövzularına toxunulduğu kimi, 2 Peterdə yalançı müəllimlərdən bəhs olunur.
- B. Yalançı təlimin xarakteri tam dəqiq bilinmir, lakin antinomian qnostisizm ilə əlaqəli olma ehtimalı vardır (müq. et. 2:1-22; 3:15-18). Bu kitabda hər yeni meydana gələn qnostisizmdə, həm də mistik dinlərdə istifadə olunan sözlər geniş işlənir. Ehtimal ki, müəllif onların teologiyasını təkzib etmək üçün qəsdən belə etmişdir.
- C. Bu kitabda, 2 Salonikililərdə olduğu kimi, Məsihin təxirə salınmış, lakin şübhəsiz ikinci gəlişindən bəhs olunur; o vaxt Allahın övladları izzətlənəcək, imansızlar isə mühakimə olunacaqlar (müq. et. 3:3-4). Maraqlıdır ki, 1 Peterdə İsanın ikinci gəlişinə dair *apocalypsis* sözü, 2 Peterdə isə *parousia* sözü işlənir. Ola bilsin, bu Peterin məktubları fərqli adamlara yazdırmasını əks etdirir (İyeronim).

VIII. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR VƏ İFADƏLƏR

1. qul, 1:1
2. ilahi gücü, 1:3
3. mömin olma, 1:3
4. "ilahi təbiətə şərik", 1:4
5. "əbədi Padşahlığı", 1:11
6. "bu bədəndən ayrılmağımın yaxın olduğunu bilirəm", 1:14
7. "Rəbbimiz İsa Məsihin... zühuru", 1:16
8. "öz gözümlə Onun ululuğunun şahidləri olduq", 1:16
9. "Mənim sevimli Oğlum", 1:17
10. "Səhər açılıb dan ulduzu ürəklərinizdə doğana qədər", 1:19
11. yalançı peyğəmbərlər, 2:1
12. yanlış təlim yayanlar, 2:1
13. "günahkar mələklər", 2:4
14. cəhənnəm (Tartarus), 2:4
15. "ağalığa xor baxanlar", 2:10
16. "ehtişamlı varlıqlara şər atmaq", 2:10
17. "müqəddəs əmr", 2:21

18. "Allahın zühur gününü gözləyərək tezləşdirməlisiniz", 3:12
19. "yeni göyləri və yeni yeri", 3:13
20. "ləkəsiz və nöqsansız", 3:14

IX. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN ŞƏXSLƏR

1. Nuh, 2:5
2. Lut, 2:7
3. Bilam, 2:15

X. SÜJETDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR - YOXDUR

XI. MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. 1:1-də İsa Allah adlandırılır?
2. 1:10 Allahın tam ixtiyarı və insanın azad iradəsi ilə necə əlaqəlidir?
3. İsa Peterə nə vaxt öləcəyini demişdi? (1:14)
4. 1-ci fəsildə Peterin İsa ilə keçirdiyi günlərin necə əks olunduğunu söyləyin.
5. 1:20-21-də hansı böyük həqiqət təsdiq olunur?
6. 2-ci fəsildə yalançı rəhbərin xüsusiyyətlərini sadalayın.
7. 2:1-dəki "özlərini satın alan Sahibini inkar edib" frazası niyə bu qədər kədərləndiricidir?
8. 2:8 niyə bu qədər təəccüblüdür? (2:20)
9. 2:20-ni öz sözlərinizlə izah edin.
10. 3:4-də yalançı müəllimlər konkret olaraq nə deyirlər?
11. Yerin su vasitəsilə yarandığı niyə deyilir? (3:5)
12. 3:8-dən nə nəticə çıxarmaq olar?
13. 3:9b 1Tim. 2:4 ilə necə əlaqəlidir?
14. 3:10-dakı həqiqət Müqəddəs Kitabın başqa hansı yerində deyilir?
15. Peterin Paulun adını çəkməsi niyə bu qədər mühümdür?
16. 2 Peterin əsas mövzusu nədir?

YƏHYANIN BİRİNCİ MƏKTUBUNA GİRİŞ

I. KİTABIN UNİKALLIĞI

- A. 1 Yəhya konkret bir şəxsə və ya imanlılar cəmiyyətinə ünvanlanan məktub deyil, hər kəsə ünvanlanan ümumi məktubdur. Onun içində
- 1.rəsmi giriş hissəsi yoxdur (kimdən, kimə).
 - 2.şəxsi salamlar yoxdur.
- B. Heç kəsin şəxsi adı çəkilməyib. Bu, son dərəcə qeyri-adi haldır və yalnız Efeslilərə Məktub və ya Yaqubun Məktubu kimi çoxlu cəmiyyətlərə yazılmış kitablarda müşahidə olunur. İncildə müəllifin adının çəkilmədiyini yeganə məktub, İbraniyə Məktubudur. Lakin 1 Yəhyanın cəmiyyətin daxilində yalançı müəllimlər (qnostiklər) problemi ilə üzləşən imanlılara ünvanlandığı açıq-aşkardır.
- C. Bu Məktub qüvvətli bir teoloji traktatdır.
- 1.İsanın mərkəzi yeri
 - a. tam Allah və tam insan olması
 - b. xilas yolu, mistik təcrübə və ya gizli bilikdə deyil (yalançı müəllimlər), İsa Məsihə imandadır
 - 2.Məsihçi həyat tərzinin tələbi (həqiqi məsihçiliyin üç imtahanı)
 - a. qardaşlıq sevgisi
 - b. riayət
 - c. günahlı dünyanın sistemini rədd etmə
 - 3.Nazaretli İsayə iman vasitəsilə əbədi xilasa əminlik ("bilmək/tanımaq" 27 dəfə işlənilib)
 - 4.Yalançı müəllimləri necə tanımaq olar?
- D. Yəhyanın yazıları (ələlxüsus 1 Yəhya) Əhdi-Cədidə ən sadə koyne yunancasında yazılmış mətnlərdir, lakin Yəhyanın kitablarında İsa Məsihdə olan Allahın əzəli və əbədi həqiqətləri başqa müəlliflərin kitablarından daha çox dərinliklə təqdim olunur (məs., Allah nurdur, 1:5; Allah məhəbbətdir, 4:8,16; Allah Ruhdur, Yəh. 4:24).
- E. Çox güman ki, 1 Yəhya, Yəhya Müjdəsi üçün müşayiət məktubu olaraq nəzərdə tutulmuşdu. Hər iki kitab, I əsr qnostik bidətinin fonunda yazılmışdır. Yəhya Müjdəsinin məqsədi müjdəçilikdir, 1 Yəhya isə imanlılar üçün yazılmışdır.
- Məşhur şərhçi Uestkot (Westcott) deyib ki, Yəhya Müjdəsi İsanın ilahiliyini, 1 Yəhya isə bəşəriliyini elan edir. Bu kitablar birlikdə oxunmalıdır!
- F. Yəhya ağ və qara (dualist) məfhumlarla yazır. Bu üslub həmçinin Ölü dəniz tumarları və qnostiklərin yalançı müəllimləri üçün səciyyəvidir. 1 Yəhyanın ədəbi dualizmi həm əks mənəli sözlər (nur və qaranlıq), həm də üslub (inkar formasından sonra təsdiq forması) səviyyəsində aşkara çıxır. Bu hal, şaquli dualizmdən (yuxarıdandır - aşağıdandır) istifadə edildiyi Yəhya Müjdəsindən fərqlidir.
- G. 1 Yəhyada təkrarlanan mövzular səbəbindən strukturunun təsvirini vermək çox çətinidir. Bu kitab, təkrar olunan motivlərlə toxunmuş bir xalçaya bənzəyir (bax: Bill Hendriks, "Həqiqətin naxışları – Yəhyanın Məktubları" [Bill Hendricks, *Tapestries of Truth, The Letters of John*]).

II. MÜƏLLİF

- A. 1 Yəhyanın müəllifi ətrafında gedən mübahisələr, Yəhyanın bütün yazılarının (Yəhya Müjdəsi, 1 Yəhya, 2 Yəhya, 3 Yəhya və Vəhy Kitabı) müəllifi ətrafında gedən mübahisənin bir hissəsidir.

B. Mübahisədə iki başlıca mövqə tutulur:

1. Ənənəvi mövqə

- a. 1 Yəhyanın İsanın sevimli həvarisi Yəhya tərəfindən yazıldığı barədə erkən imanlılar cəmiyyətinin ataları həmfikir idi
- b. Erkən imanlılar cəmiyyətinin şəhadətinin xülasəsi
 - (1) Romalı Klement (b.e. 90-cu il) 1 Yəhyaya istinad edir
 - (2) İzmirli Polikarp (b.e. 110-140-cı illər), "Filipililərə Məktub"unda (Polycarp of Smyrna, *Philippians* 7) 1 Yəhyadan sitat gətirir
 - (3) Şəhid Yustin (b.e. 150-160-cı illər) "Dialogu"nda (Justin Martyr, *Dialogue* 123:9) 1 Yəhyadan sitat gətirir
 - (4) 1 Yəhyaya istinadlar aşağıdakı ataların yazılarında yer alır
 - (a) Antakyalı İqnatiy (yazılarının tarixi dəqiq məlum deyil, ancaq II əsrin əvvəlləri olduğu bilinir)
 - (b) Hierapolisli Papiy (b.e. 50-60-cı illərdə anadan olub, təqribən b.e. 155-ci ildə şəhid edilib)
 - (5) Lionlu İriney (b.e. 130-202-ci illər) 1 Yəhyanın Həvari Yəhya tərəfindən yazıldığını söyləyir. Bidətçilərə qarşı 50 kitabın müəllifi olan Tertullian 1 Yəhyadan tez-tez sitat gətirib
 - (6) Bu Məktubun Həvari Yəhya tərəfindən yazıldığını bildiren digər erkən dövr yazıları, üçü də İsgəndəriyyəli olan Klement, Origen və Dionisiyin əsərləri, Muratorinin parçası (b.e. 180-200-cü illər) və Yevseviyin (III əsr) yazılarıdır.
 - (7) İyeronim (IV əsrin ikinci yarısı) bu Məktubun Yəhya tərəfindən yazıldığını təsdiq edir, amma onun dövründə bəzilərinin bunu inkar etdiyini də qəbul edir.
 - (8) B.e. 392-428-ci illərdə Antakya yepiskopu olan Mopsuestiyalı Teodor Yəhyanın bu Məktubun müəllifi olduğunu inkar edib.
- c. Əgər müəllifi Yəhya olubsa, Həvari Yəhya barədə nə bilirik?
 - (1) O, Zavdayın və Şalomitin oğlu idi
 - (2) Qardaşı Yaqub ilə birgə Qalileya dənizində balıqçı idi (ehtimal ki, bir neçə qayığı olub)
 - (3) Bəziləri düşünür ki, Yəhyanın anası, İsanın anası Məryəmin bacısı olub (müq. et. Yəh. 19:25; Mark 15:20)
 - (4) Yəhya, yəqin ki, varlı olub, çünki
 - (a) muzdlu işçiləri (müq. et. Mark 1:20)
 - (b) bir neçə qayığı
 - (c) Yerusəlimdə bir evi var idi (müq. et. Mat. 20:20)
 - (5) Yəhya Yerusəlimdə baş kahinin evinə qonaq gedirdi, bu onun müəyyən nüfuza malik olduğunu göstərir (müq. et. Yəh. 18:15-16)
 - (6) İsanın anası Məryəmin qayğısına qalmaq Yəhyaya həvalə edilib
- d. Erkən imanlılar cəmiyyətinin rəvayətləri bir ağızdan şəhadət edir ki, Yəhya digər həvarilərdən daha uzun yaşayıb və Məryəm Yerusəlimdə vəfat etdikdən sonra Kiçik Asiyaya köçərək o bölgənin ən böyük şəhəri olan Efesdə məskunlaşıb. Oradan Yəhya (sahilinə çox yaxın olan) Patmos adasına sürgün edilib və azadlığa çıxandan sonra təkrar Efesə qayıdıb (Yevseviy Polikarpdan, Papiydən və İrineydən sitat gətirir).

2. Müasir alimlərin mövqeyi

- a. Müasir alimlərin böyük əksəriyyəti Yəhyanın əsərlərinin, xüsusilə ifadələri, lüğəti və qrammatik formaları baxımından bir-birinə bənzər olduğunu qəbul edir. Bunun yaxşı nümunəsi, bu əsərlərə xas olan həyat-ölüm, həqiqət-yalan kimi təzadlardır. O dövrün digər mətnlərində, Ölü dəniz tumarları və yeni meydana gələn qnostik əsərlərində də eyni dixotomiyaya rast gəlmək olar.
- b. Ənənəvi olaraq Yəhyaya aid edilən beş kitab arasındakı qarşılıqlı əlaqə barədə bir neçə fərziyyə mövcuddur. Bəzi qruplar bunların bir, iki, üç və s. müəllif tərəfindən yazıldığını irəli sürür. Ən məntiqli fikir belədir ki, Yəhyanın bütün yazıları, bir neçə şagirdi tərəfindən yazılması ehtimalı olsa belə, tək adamın düşüncəsini əks etdirir.
- c. Şəxsən mən inanıram ki, artıq qocalmış Həvari Yəhya Efesdəki xidmətinin sonuna yaxın bu beş kitabı yazıb.

3. Müəlliflik, ilahi ilham ilə deyil, hermenevtika ilə bağlı bir məsələdir. Son nəticədə Müqəddəs Yazının müəllifi Allahdır!

III. TARİX – Bu əlbəttə müəlliflik məsələsi ilə bağlıdır

- A. Bu Məktubların, ələlxüsus 1 Yəhyanın müəllifi Həvari Yəhya olubsa, yazılma tarixi I əsrin sonlarına düşür. O illərdə artıq qnostiklərin yalançı teoloji/fəlsəfi sistemlərinin formalaşmış olması və 1 Yəhyada istifadə olunan, daha gənc imanlılara xitab edən qoca kişiyyə xas olan "övladların" kimi ifadələrin işlənməsi bu tarixi təsdiqləyir. İyeronim deyir ki, Yəhya İsanın çarmıxa çəkilməsindən sonra 68 il yaşamışdır. Bu məlumat da rəvayətə uyğun gəlir.
- B. A.T. Robertson 1 Yəhyanın b.e. 85-95-ci illərdə, Yəhya Müjdəsinin isə təqribən b.e. 95-ci ildə yazıldığını düşünür.
- C. I. Houard Marşalın "Yəhyanın Birinci Məktubu barədə yeni beynəlxalq şərh silsiləsi"ndə (I. Howard Marshall, *The New International Commentary Series on 1 John*) deyilir ki, müasir alimlər Yəhyanın yazılarının təxmini yazılma tarixini b.e. 60-100-cü illər kimi qeyd ediblər.

IV. OXUCULAR

- A. Rəvayətə görə, bu kitab Roma imperiyasının Kiçik Asiya vilayətinə (Türkiyənin qərbi) yazılıb (həmin vilayətin əsas metropoliyası Efes idi).
- B. Görünür ki, bu Məktub Kiçik Asiyada yalançı müəllimlərdən əziyyət çəkən konkret cəmiyyətlərə (Kolosselilər və ya Efeslilər kimi) göndərilib. İmanlılara xüsusilə çox əziyyət verənlər (1) Məsihin insan təbiətini inkar edən və yalnız ilahiliyini təsdiqləyən doket qnostiklər və (2) teologiyani əxlaq/mənəviyyatdan ayıran antinomian qnostiklər idi.
- C. Avqustin (b.e. IV əsr) deyir ki, bu Məktub parflara (Babilə) göndərilib. Kassiodor (b.e. VI əsrin əvvəlləri) da bunu təkrarlayır. Bunun səbəbi, güman ki, 2Yəh. 1-dəki "seçilmiş xanım" və 1Pet. 5:13-dəki "seçilmiş Babildəki cəmiyyət" ifadələri olub.
- D. B.e. 180-200-cü illərdə Romada yazılmış, Əhdi-Cədidə daxil olan kitabların erkən kanonik siyahısı olan Muratorinin parçası təsdiq edir ki, bu Məktub (Kiçik Asiyada olan) "digər şagirdlər və yepiskopların nəsihətindən sonra" qələmə alınıb.

V. BİDƏT

- A. Bu Məktubun bir növ yalançı təlimə qarşı reaksiya olduğu aşkardır (bax: "Əgər... deyiriksə/iddia ediriksə" 1Yəh. 1:6-10 və "kim... deyirsə" 1Yəh. 2:9; 4:20 [diatribe]).
- B. Bidətlərin bəzi əsas təlimlərini 1 Yəhyanın mətnindən öyrənə bilirik.
 - 1. İsa Məsihin bəşər olmasını inkar
 - 2. İsa Məsihin xilasda mərkəzi yerini inkar
 - 3. müvafiq məsihçi həyat tərzinin olmaması
 - 4. biliyə (çox vaxt gizli biliyə) həddən artıq çox əhəmiyyət verilməsi
 - 5. müstəsna iddiaları
- C. I əsr zəmini
Roma dünyası üçün I əsr, şərq və qərbi dinlərin eklektikasının dövrü idi. Yunan və Roma allahlarının adları pis çıxmışdı. İlahi varlıqlarla şəxsi münasibəti və gizli biliyi öyrədən mistik dinlər geniş yayılırdı. Dünyəvi yunan fəlsəfəsi də yaygın idi və digər dünya görüşləri ilə qarışırdı. Dinlərin eklektikası üzərində qurulmuş belə bir dünyaya məsihçi imanının müstəsnalığı gəlib (İsa, Allaha gedən yeganə yoldur; müq. et. Yəh. 14:6). Bidət, konkret zəminindən asılı olmayaraq,

məsihciliyin dar fikirli görünən əqidəsini geniş fikirli yunanlara və romalılara daha məntiqi və məqbul olaraq təqdim etmək yolu ilə qəbul etdirmək cəhdi idi.

D. Yəhyanın öz Məktubunu ünvanladığı mümkün qnostik qrupları

1. Yeni meydana gələn qnostisizm

- a. I əsrdə yeni meydana gələn qnostisizmin əsas təlimlərində, göründüyü kimi, ontoloji (əzəli) ruh və maddə dualizmi önə çıxır. Ruh (Uca Tanrı) yaxşı sayılırdı, maddə isə özlüyündə pis. Bu dixotomiya platonizmdəki ideal və fiziki, səmavi və dünyəvi, görünməz və görünən təzadlarına bənzəyir. Habelə xilas üçün vacib olan gizli biliyə (insan ruhunun mələk sferlərindən [*eonlar*] keçərək uca tanrıya çatmasına imkan verən parollara və ya gizli kodlara) həddən artıq çox əhəmiyyət verilir.
- b. Göründüyü kimi, yeni meydana gələn qnostisizmin iki şəkli I Yəhyanın zəminini təşkil etmiş ola bilər
 - (1) doket qnostisizmi; maddə pis olduğuna görə İsanın həqiqətən insan olduğunu inkar edir
 - (2) Kerinin qnostisizmi; Məsihi yaxşı uca tanrı ilə pis maddə arasındakı çoxlu *eonlardan* və ya mələk sferlərindən biri olaraq tanıyır. Bu "Məsih Ruhü", İsanın vəftizi zamanı içində məskən salıb və çarmıxa çəkilməsindən əvvəl Onu tərk edibmiş.
 - (3) bu iki qrupdan bəzisi asket (bədənin istədiyi şeylər pisdır), bəzisi antinomian (bədənin istədiyi şeyləri ona ver) idi. I əsrdə inkişaf etmiş bir qnostisizm sistemi barədə yazılı bir sübut yoxdur. Yalnız II əsrin ortalarından sənədli sübut meydana gəlir. "Qnostisizm" barədə daha ətraflı məlumat üçün bax:
 - (a) Hans Conas, "Qnostik din" (*The Gnostic Religion* by Hans Jonas, published by Beacon Press)
 - (b) İleyn Peycels, "Qnostik müjdələr" (*The Gnostic Gospels* by Elaine Pagels, published by Random House)
 - (c) Endrü Helmbold, "Naq Həmmadi qnostik mətnləri" (*The Nag Hammadi Gnostic Texts and the Bible* by Andrew Helmbold)

2. İqnatiy, "İzmirlilərə" əsərində (Ignatius, *to the Smyrnaeans* iv-v) bu bidətin başqa ehtimalı mənbəyini bildirir. Onlar İsanın bəşər olmasını inkar edib antinomian həyat tərzini sürüblər.

3. Bu bidətin daha az ehtimalı olan başqa bir mümkün mənbəyi, İrineyin "Bidətlərə qarşı" əsərindən (Irenaeus, *Against Heresies* XXIII) bilinən, Samariyalı Şimonun davamçısı və gizli biliyin təbliğatçısı olan Antakyalı Meandır.

E. Bu bidət indiki dövrdə

1. Bu bidətin ruhu, indiki dövrdə insanların məsihçi həqiqəti ilə digər düşüncə sistemlərini birləşdirməyə çalışmaq cəhdlərində aşkara çıxır.
2. Bu bidətin ruhu, indiki dövrdə insanların "sağlam təlim"ə şəxsi münasibət və imana uyğun olan həyat tərzindən artıq əhəmiyyət verməsində aşkara çıxır.
3. Bu bidətin ruhu, indiki dövrdə insanların məsihciliyi xüsusi intellektual elitaya çevirməsində aşkara çıxır.
4. Bu bidətin ruhu, indiki dövrdə din adamlarının asket və ya antinomian davranışlarında aşkara çıxır.

VI. MƏQSƏD

A. Bu Məktub, imanlıların diqqətini praktik məqamlara cəmləşdirməyə xidmət edir

1. onlara sevinc vermək üçün (bax: 1:4)
2. onları saleh həyat sürməyə təşviq etmək üçün (bax: 1:7; 2:1)
3. onlara dünyanı deyil (bax: 2:15-17), bir-birini sevməyi (bax: 4:7-21) əmr etmək (və xatırlatmaq) üçün.
4. onlara Məsihdə xilas olduqlarına əminlik vermək üçün (bax: 5:13)

- B. Bu Məktub, imanlıların diqqətini teoloji məqamlara cəmləşdirməyə xidmət edir
1. İsanın ilahi və bəşəri təbiətlərini bir-birindən ayırmanın səhv olduğunu göstərmək
 2. ruhaniliyi saleh həyat tərzindən ayıraraq bir növ intellektualizmə çevirmənin səhv olduğunu göstərmək
 3. bir adamın təklənərək xilas ola biləcəyi qənaətinin səhv olduğunu göstərmək

VII. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR VƏ İFADƏLƏR

1. başlanğıcdan, 1:1
2. Həyat Kəlamı, 1:1
3. əbədi həyat, 1:2
4. şəriklik (*koinōnia*), 1:3
5. Allah nurdur, 1:5
6. gəzirik, 1:6, 7
7. İsanın qanı, 1:7
8. Övladlarım, 2:1
9. kəffarə qurbanı, 2:2; 4:10
10. bilmək/tanımaq, 2:3, 4, 18, 20, 21, və s..
11. qalmaq, 2:6, 17, 24, 25, 27, və s..
12. yeni əmr, 2:7
13. Onun adı naminə, 2:12
14. dünya, 2:15
15. axır zaman, 2:18
16. məsh, 2:20, 27
17. iqrar, 2:23; 4:2, 3, 15, və s..
18. ruhları... sınaqdan keçirin, 4:1
19. qiyamət günü, 4:17
20. "Ruh, su və qan", 5:8
21. Ölümə aparən günah, 5:16
22. Allahdan doğulan, 5:18
23. özünüzü bütərdən qoruyun, 5:21

VIII. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN ŞƏXSLƏR

1. Vəsətətçi, 2:1
2. yalançı, 2:4, 22
3. Məsih əleyhdarı, 2:18; 4:3
4. çoxlu Məsih əleyhdarı, 2:18
5. "sizi aldatmaq istəyənlər", 2:26
6. iblis, 3:8, 10
7. Qabil, 3:12
8. şər olan, 5:18

IX. SÜJETDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR - Yoxdur

X. MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. Niyə 1Yəh. 1:1-4-də duyğulara aid olan çoxlu feillər işlənir (eşitmək, görmək, seyr etmək, hiss etmək)?
2. Kimsə günahsız olduğunu niyə iddia etsin? (1:8)
3. 1:9 niyə bu qədər mühüm ayədir? Bu ayə kimə aiddir?
4. 1:10-u 3:6 və 9 ilə necə əlaqələndirirsiniz?
5. 2:2, Yəh. 3:16 ilə necə əlaqəlidir?
6. "Bilmək/tanımaq" sözü 1 Yəhyada niyə bu qədər tez-tez işlənir? Bu sözün ibrancə mənasını izah edin.

7. "Əgər... deyiriksə/iddia ediriksə" frazasının tez-tez təkrarlanması nəyə işarə edir?
8. Yəhyanın mübarizə apardığı yalançı müəllimlər kimlərdir? Onların Müqəddəs Kitaba əsaslanan məsihçiliyə zidd olan təlimlərini izah edin.
9. 3:2 hansı doktrinlə əlaqəlidir?
- 10.3:6 və 9-u şərh etmək niyə bu qədər çətindir?
- 11.4:8 dalaşan məsihçilərə necə aiddir?
12. Müqəddəs Üçlük anlayışı 4:13-14-də ortaya çıxır. Onu öz sözlərinizlə izah edin.
- 13.4:19-u öz sözlərinizlə izah edin.
- 14.1 Yəhyada imanlıların həqiqətən məsihçi olduqlarını müəyyən edən üç imtahandan bəhs edilir. Bu üç imtahanı sadalayın.
- 15.5:13 niyə bu qədər mühüm ayədir?
- 16.5:14-15 imanlıların dualarına həmişə müsbət cavab veriləcəyini təsdiq edirmi?
17. Ölümə aparan günah nədir? (5:16)
- 18.5:18-də imanlıların Şeytan tərəfindən heç vaxt sınağa çəkilməyəcəkləri vəd edilirmi? Niyə və ya niyə yox?
19. "Bütün dünya şər olanın hakimiyyəti altındadır" frazası nə mənə verir?

YƏHYANIN İKİNCİ VƏ ÜÇÜNCÜ MƏKTUBLARINA GİRİŞ

I. GİRİŞ MÜDDƏALARI

- A. Bu kiçik məktubun 3 Yəhya adlanmasının yeganə səbəbi, 2 Yəhyadan bir az qısa olmasıdır. Mən inanıram ki, 2 Yəhya və 3 Yəhya yerli imanlılar cəmiyyəti üçün balanslaşdırılmış təlim təşkil edirlər; hər iki Məktub yəqin ki I əsrin axırlarında Romanın Kiçik Asiya vilayətində yazılmışdır.
- B. 2 Yəhya səyahət edən bidətçi müəllimlərin probleminə həsr olunub, 3 Yəhyada isə səyahət edən məsihçi vaizlərə kömək etmək əmri nəzərdən keçirilir.
- C. 3 Yəhyada konkret olaraq üç nəfərin adı çəkilir:
1. Qay (səyahətçi vaizləri qəbul edən cəmiyyətdə imanlı bir adam)
 - a. Müqəddəs Kitabın digər yerlərində Qay adlı üç nəfərin adı çəkilir: Makedoniyalı Qay, Həv. 19:29; Derbeli Qay, Həv. 20:4; və Korinflilərin Qay, Rom. 16:23; 1 Kor. 1:14.
 - b. "Həvarilərin qanunları" olaraq bilinən yazılara əsasən, 3 Yəhyadakı Qay, Yəhya tərəfindən Berqama yepiskopu təyin edilib.
 2. Diotref (səyahətçi vaizləri qəbul edən cəmiyyətdə fitnə törədən allahsız bir adam)
 - a. Bu adamın Əhdi-Cədidə bircə dəfə yalnız burada adı çəkilir. Onun adı "Zevsin bəslədiyi" mənasına gələn nadir bir addır. İroniya ondadır ki, Zevs "səyahətçilərin müdafiəçisi" sayıldığı halda, Zevsin şərəfinə adlandırılmış o adam səyahətçilərə qarşı çıxıb.
 - b. O adamın rəftarı 3Yəh. 9-10-da ifşa edilir.
 3. Dimitri (Yəhyanın Məktubunu bu cəmiyyətə gətirən adam)
 - a. Göründüyü kimi, o, səyahət edən müjdəçilərdən biri və Efesdə yaşayan Həvari Yəhyadan bu məktubu gətirən şəxsdir.
 - b. "Həvarilərin qanunları" adındakı rəvayətə əsasən, Dimitri Hıvari Yəhya tərəfindən Filadelfiya yepiskopu təyin edilib.
- D. Səyahət edən vaizləri, müəllimləri və müjdəçiləri necə qiymətləndirmək və necə dəstəkləmək lazımdır sualı erkən imanlılar cəmiyyəti üçün çox çətin sual idi. II əsrin əvvəllərinə aid olan "Didaxe" və ya "On İki həvarinin təlimi" adındakı qeyri-kanonik əsərdə belə qayda-qanunlar verilir:

XI FƏSİL – MÜƏLLİMLƏR, HƏVARİLƏR VƏ PEYĞƏMBƏRLƏR BARƏDƏ

"Beləliklə, sizin yanınıza gəlib yuxarıda deyilənlərin hamısını öyrədən hər kəsi qəbul edin. Lakin buna zidd olan bir doktrini yayan müəllimə qulaq asmayın; ancaq *əgər o elə öyrədir ki, salehlik və Rəbbin biliyi artır, onu Rəbb kimi qəbul edin. Həvarilərə və peyğəmbərlərə gəlincə, Müjdənin əmrinə görə belə edin: Yanınıza gələn hər həvarini Rəbb kimi qəbul edəsiniz. Ancaq o yalnız bir gün qalacaqdır; əgər vacib olarsa, ondan sonrakı gün də qalsın; üç gün qalarsa, demək, yalançı peyğəmbərdir. Həvari ayrılanda, çörəkdən başqa bir şey almasın; əgər pul istəyərsə, demək, yalançı peyğəmbərdir"* (s. 380).

XII FƏSİL – MƏSİHÇİLƏRİ QƏBUL ETMƏK

"Kim Ruhda deyərsə ki, mənə pul və ya başqa bir şey verin, ona qulaq asmayın; lakin ehtiyac içində olan başqaları üçün verməyinizi istəyəni kimsə mühakimə etməsin.

Rəbbin adı ilə gələn hər kəsi qəbul edin, sonra isə sınaqdan keçirin, zira həqiqəti və yalanı ayırd edəcəksiniz. Səyahətçi kimi gələrsə, ona gücünüz çatan qədər kömək edin; ancaq o sizin yanınızda qalmasın, yalnız vacib olsa, iki və ya üç gün qala bilər. Fəqət əgər o yanınızda qalıb bir sənətlə məşğul olmaq istəsə, qoy işləsin və yesin; əgər bir sənəti yoxdursa, siz öz dərrakənizə görə elə etməlisiniz ki, o bir məsihçi kimi aranızda işsiz-gücsüz yaşamasın. Lakin o belə hərəkət etmək istəməsə, demək, Məsihi satan adamdır. Belələrdən uzaq olmaq üçün diqqət edin" (s. 381).

II. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR VƏ İFADƏLƏR

1. başlanğıcdan, 1:1
2. "Allah nurdur", 1:5
3. iqrar, 1:9
4. "Övladlarım", 2:1
5. Vəsətətçi, 2:1
6. kəffarə qurbanı, 2:2
7. bilmək/tanımaq, 2:3
8. "Onda qalmaq", Yəh. 2:6
9. "dünyanı sevməyin", 2:15
10. "axır zaman", 2:18
11. məsh, 2:27
12. "Ruh, su və qan", 5:8
13. "Ölümə aparan günah", 5:16
14. "özünüzü bütldəndən qoruyun", 5:21

III. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN ŞƏXSLƏR

1. Həyat Kəlamı, 1:2
2. Məsih əleyhdarı, 2:18 (2Yəh. 7)
3. çoxlu Məsih əleyhdarı, 2:18
4. seçilmiş xanım, 2Yəh. 1
5. onun övladları, 2Yəh. 1
6. "Sənin seçilmiş bacının övladları", 2Yəh. 13
7. Qay, 3Yəh. 1
8. Diotref, a. 9
9. Dimitri, a. 12

IV. SÜJETDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR - YOXDUR

V. MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. Niyə 1:1-5-də beş duyğunu ifadə edən bu qədər çox feil işlənmişdir?
2. Kimsə günahsız olduğunu niyə iddia etsin? (1:8)
3. 2:2, Yəh. 3:16 ilə necə əlaqəlidir?
4. 2:7-8-i öz sözlərinizlə izah edin.
5. 2:12-14-də imanlılar cəmiyyətindəki müxtəlif yaş qruplarına, yoxsa bütün məsihçilərə müraciət edilir?
6. 2:22-23-ü qnostik teologiyası baxımından izah edin.
7. 2:28-3:3 mətninin əsas həqiqəti nədir?
8. 3:6 və 9-u şərh etmək niyə bu qədər çətinidir?
9. 3:15, İsanın Dağüstü vəzi ilə necə əlaqəlidir?
10. 3:20-ni öz sözlərinizlə izah edin.
11. Ruhları necə sınaqdan keçirmək lazımdır? (4:1-6)
12. 4:2 qnostik teologiyasına necə aiddir?
13. 4:7-24-ün əsas həqiqəti nədir?
14. 5:13 bütün kitabın mövzularından biri necə olur?
15. Allah bütün dualara cavab verirmi? (5:14-15)
16. 2Yəh. 10-da adamın evindən, yoxsa cəmiyyətindən söhbət gedir? Niyə?
17. 3Yəh. 2-də sağlamlıq və maddi bolluq vəd edilirmi?

YƏHUDANIN MƏKTUBUNA GİRİŞ

I. GİRİŞ MÜDDƏALARI

- A. Yəhudanın Məktubu hər zaman təhlükəni təşkil edən yanlış təlim, itaətsizlik və mühakimə haqqındakı qorxunc bir kitabdır. İmanlılar həmişə ayıq olmalıdırlar. Onların qoruyan
1. Atanın çağırışı, məhəbbəti və qüdrətidir
 2. Müqəddəs Yazıları tanınmaları, mömin həyat sürmələri və yaralı imanlılara rəhm etmələridir.
- B. Bununla belə, bütün xəbərdarlıqlara baxmayaraq, Yəhudanın Məktubunun yekun hissəsi Allahın qoruyan qüdrətini təsdiq edən ən güclü dualardan biridir.
- C. Yəhuda və 1 Peter arasındakı əlaqə aydın deyildir:
1. hansı məktubun əvvəl yazılması
 2. bir-birinə bənzər və eyni zamanda bir-birindən fərqli olmasının səbəbi
 3. birində gələcək bidətin, digərində isə hazırkı bidətin necə təsvir olunması
 4. erkən imanlılar cəmiyyətində hər iki müəllifin istifadə etdiyi eyni mənbəyin olub-olmaması
 5. bəhs edilən itaətsizliyin imanlılara dəxli olub-olmaması
- D. Bu kitab,
1. Allahın qoruyan qüdrəti (a. 1,24) ilə
 2. imanlıların özlərini qorumaları (a. 21) arasındakı teoloji balansı nümayiş etdirir.

II. MÜƏLLİF

- A. Yəhuda özü haqqında iki şeyi deyir:
1. "İsa Məsihin qulu" - Bu, tərcümələrdə adətən eyni görünməsinə baxmayaraq, Paulun özünü adlandırdığı "qul" sözündən fərqlənir. Paul həmişə əvvəl "qul" ismini, ondan sonra yiyəlik halda olan ifadəni işlədir. Bu, 2 Peter üçün də doğrudur.
Yəhudanın Məktubunda isə sözlərin sırası Yaqubun Məktubundakı kimidir (yiyəlik halda olan ifadə isimdən əvvəl gəlir).
 2. "Yaqubun qardaşı" - Əhdi-Cədidə Yaqub adında çox adam vardır, lakin təsvir edilmədən işlədilən "Yaqub" adı bizə Yaq. 1:1-i xatırladır. İsanın ögey qardaşı Yaqub Paulun müjdəçi səyahətləri zamanı Yerusəlimdəki cəmiyyətin rəhbəri idi (müq. et. Həv. 15). Fərz edilib ki, İsanın ögey qardaşlarının ikisi də təvazökarlıqdan İsa ilə bioloji əlaqələrindən bəhs etməzdilər.
- B. Məktubun sadə giriş hissəsi müəllifinin erkən imanlılar cəmiyyətində tanınmış və fəal (müq. et. 1Kor. 9:3), ancaq barəsində heç məlumat qalmamış bir adam olduğuna işarə edir. Sonrakı dövrdə məşhur bir şəxsin adından əsər yazmaq (psevdoqrafiya) istəyənlər üçün Yəhuda yaxşı namizəd deyil idi.
- C. Yəhudanın ibrani bir məsihçi və İsanın ögey qardaşı olduğu haqqında qədim rəvayət (müq. et. Mat. 13:55; Mark 6:3) aşağıdakılara əsaslanır
1. Yaqubla qohumluğu (müq. et. Yaq. 1:1)
 2. Əhdi-Ətiqdən geniş istifadə etməsi
 3. ibrani ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan üçlüklərdən istifadə etməsi
 - a. Əhdi-Ətiqdən imandan dönməyə dair üç hadisə
 - b. Əhdi-Ətiqdən üç personaj
 - c. giriş salamı
 - (1) üç feil: "çağırılırlar", "[Allahın] sevdiyi", "qorunmuş"
 - (2) üç dua xahişi: "mərhəmət", "sülh", "məhəbbət"

- D. Yəhudanın Məktubunun yunanca üslubu və forması, əla koyne yunancasıdır. Yəhuda, yəqin ki, çox millətlərlə əlaqədə olmuşdu (müq. et. 1Kor. 9:5).
Xasiyyətə Yaquba çox bənzəyir; günah və itaətsizlik ilə dolu olan bu dünyada mömin həyat sürmək əmrinə ciddi yanaşır.

IV. TARİX

- A. Buna dair dəqiq məlumat yoxdur, yalnız fərziyyələr vardır.
- B. Bəzi xüsusiyyətlərinə nəzər salaq
1. Yəhuda sağ olanda, – əgər müəllif həqiqətən Yaqubun kiçik qardaşı və İsanın ögey qardaşı idisə
 2. Yəhudanın 2 Peterlə ədəbi əlaqəsi. Yəhudanın Məktubundakı 25 ayədən 16-sının (a. 3-18) 2Pet. 2:1-18 ilə əlaqəsi vardır. Əgər 2 Peterin müəllifi Peterdirsə, onda Yəhudanın yazılma tarixi Peterin ömrünə yaxındır (Peter b.e. 64-cü ildə vəfat etmişdir). Ancaq kimin kimdən sitat gətirdiyi məlum deyildir:
 - a. 2 Peter Yəhudadan sitat gətirir
 - b. Yəhuda 2 Peterdən sitat gətirir
 - c. hər ikisi erkən imanlılar cəmiyyətinin bir katexizis əsərindən və ya rəvayətindən sitat gətirir
- C. Kitabın məzmununa əsasən yazılma tarixi I əsrin ortaları görünür. Bidətin inkişaf etməsi üçün kifayət qədər çox vaxt keçmişdi. Həvarilərin fəal olduğu dövr yeni keçmişdi (a. 18-19). Ancaq vahid doktrin hələ qəbul olunmamışdı. Yəhuda yalançı müəllimlərin əxlaqi problemlərindən danışır, lakin səhv doktrinlərindən danışmır. O, İsanın təlimlərindən (sitatlar və ya hekayələr) istifadə etmir, ancaq Əhdi-Ətiqdəki nümunələrdən bəhs edir.
- D. Yevseyiyn "İmanlılar cəmiyyətinin tarixi"ndə (Eusebius, *Historical Ecclesiasticus*, III:19:1-20:6) danışdığı bir rəvayətə görə:
 1. Yəhudanın nəvələri xəyanətdə ittiham edildiklərinə görə Romaya, Domisianın yanına aparılıblar
 2. onlar yəhudi padşahlarının nəslindən olublar
 3. Nazaretli İsanın qohumları olublarDomisian b.e. 81-96-cı illərdə hökmranlıq edib.
- E. 60-cı illərdən 80-ci illərə qədər bir tarix ola bilər.

V. KİTABIN OXUCULARI VƏ YAZILMA SƏBƏBİ

- A. Erkən imanlılar cəmiyyəti etiqadi cəhətdən monolit deyil idi; hətta həvarilər belə Müjdənin müxtəlif cəhətlərini önə çıxarırdı. Həvarilər öləndən sonra (və ya onların sayı çox azalmışdı və sağ qalanlar məsləhət almaq üçün həddən artıq uzaq idi) Məsihin ikinci gəlişinin hələ təxirə salınmaqda davam etdiyini görə cəmiyyət Müjdənin təlimlərinin məqbul "standartlar"ını qəbul etmək zərurəti ilə üzləşib. Əhdi-Ətiq, İsanın sözləri və hekayələri və eləcə də Həvarilərin vəzləri bu standartları təşkil etmişdir.
- B. Yəhudanın Məktubu səlahiyyətin bu keçid dövründə yazılmışdır. Bu imanlılar (yerli cəmiyyətdən yoxsa coğrafi bölgədən bəhs edildiyi aydın deyildir) müxtəlif teoloji-fəlsəfi qrupların səhv təlimləri ilə üzləşirdi. Bu bidət haqqında bilinənlər:
 1. bu bidətin mənsubları cəmiyyətin toplantılarında ("məhəbbət süfrələri", a. 12) iştirak edirdi
 2. bu bidətin mənsubları əxlaqsız idi, insanları manipulyasiya edir, Allahın xalqı arasındakı bölünmələrə səbəb olurdu (müq. et. a. 19)
 3. bu bidətin mənsubları öz əqidələrində "mələklər"dən çox danışdırlar
 4. bu bidətin mənsubları bidətə (*gnosis*) çox əhəmiyyət verirdilər

I və II əsrlərin Yunan-Roma dünyası ilə tanış olanlar bu xüsusiyyətlərin "qnostisizm" adındakı fəlsəfi-teoloji cərəyana aid olduğunu görə bilirlər. Şübhəsiz, II əsrdə fəal olan bu bidətin mənbələri Yaxın Şərq düşüncəsi ilə sıx əlaqəli idi. Qnostisizm üçün səciyyəvi olan dualizmin elementləri Ölü dəniz tumarları üçün də səciyyəvidir. Əhdi-Cədidə daxil olan çox kitab (Efeslilər – Koloslular Pastoral Məktublar, 1 və 2 Yəhya) bənzər səhv təlimlərə / yalançı müəllimlərə qarşı mübarizə aparmaq üçün yazılmışdır.

VI. MƏQSƏD

- A. Müəllif oxuculara ümumi xilasları ilə bağlı yazmaq istəmişdir (müq. et. a. 3).
- B. Səhv təlimlərin və yalançı müəllimlərin cəmiyyətin şərikliyinə, toplantılarına, süfrələrinə daxil olması (müq. et. a. 12) səbəbindən müəllif "müqəddəslərə ilk və son dəfə əmanət edilən iman" (müq. et. a. 3,20) məsələsinə toxunmuşdur. Məqsədi ortodoksallıq (ortodoksiya) olsa da, bu məsələyə doktrin vasitəsilə deyil, mömin həyat (ortopraksiya) vasitəsilə toxunmuşdur (Yaq. 2:14-24-ə çox bənzəyir). İnsanların həyat tərzini etiqadlarına (teologiya) açılan pəncərə idi.
- C. Müəllif imanlıları ruhlandırmaq istəyir:
 - 1. ruhən inkişaf etsinlər (müq. et. a. 20)
 - 2. xilas olduqlarına əmin olsunlar (müq. et. a. 21,24-25)
 - 3. yıxılanlara kömək etsinlər (müq. et. a. 22-23)

VII. KANONİZASIYA

- A. Bu kitab əvvəlcə müvəqqəti qəbul olunmuşdu (müq. et. təqr. b.e. 94-cü ildə Romalı Klementin sitatı), sonra mübahisə edilmiş və axırda tamamilə qəbul olunmuşdur (İznik kilsə məclisi, b.e. 325-ci il və Karfagen kilsə məclisi, b.e. 397-ci il).
- B. Bu məktubun kanonik olaraq qəbul olunmasını çətinləşdirən əsas problem qeyri-kanonik kitablardan (1 Xanok və Musanın görə qalxması) sitat gətirilməsi idi. Bu kitablardan, ələlxüsus 1 Xanok, I əsr imanlılarının arasında geniş yayılmışdı və etiqadlarına təsir edirdi.
 - 1. Bu niyə problem sayılırdı? Bundan elə nəticə çıxarmaq olarmı ki, qeyri-kanonik kitablardan səlahiyyətli idi?
 - a. Əhdi-Ətiqdə Allahdan ilham almamış əsərlərdən sitat gətirilir (müq. et. Say. 21:14-15,26-30 [Say. 22-23-dəki Bilamın peyğəmbərlikləri]; Yeşua 10:13; 2Şam. 1:18 və s.; 1Pad. 11:41; 14:19,29; 15:7,23,31)
 - b. İsa da qeyri-kanonik mənbələrdən misal kimi istifadə etmişdir (müq. et. Mat. 23:35)
 - c. Stefan da qeyri-kanonik mənbələrdən istifadə etmişdir (müq. et. Həv. 7:4,14-16)
 - d. Paul qeyri-kanonik mənbələrdən tez-tez istifadə etmişdir
 - (1) Məsihin səhrada gəzib-dolaşan İsrail xalqının ardınca gələn ruhani Qaya olması haqqındakı Rabbiniq Midraş (müq. et. 1Kor. 10:4)
 - (2) Çıx. 7:11,22; 8:7-dəki (müq. et. 2Tim. 3:8) fironun sehrbazlarının adları əhdlərəarası yəhudi apokaliptik əsərlərindən götürülmüşdür
 - (3) Yunan müəllifləri
 - a) şair Arat (Həv. 17:28)
 - b) şair Menandr (1Kor. 15:33)
 - c) şair Epimenid və ya Evripid (Tit. 1:12)
 - e. Yaqub Yaq. 5:17-də rabbiniq rəvayətdən istifadə etmişdir
 - f. Yəhya Vəhy 12:3-də Yaxın Şərq kosmologiyalarının mifologiyasından istifadə etmişdir
 - 2. Yəhuda bu qeyri-kanonik mənbələrdən niyə istifadə etmişdir?
 - a. ehtimal ki, yalançı müəllimlər onlardan sərbəstcə istifadə edirdi
 - b. ehtimal ki, oxucular bunları oxuyur və bunlara ehtiram edirdi
- C. Yəhudanın Məktubunun kanonikliyi üçün əsaslar
 - 1. ondan sitat gətirən və ya ona istinad edən müəlliflər

- a. Romalı Klement (b.e. 94-97-ci illər)
- b. Polikarp (b.e. 110-150-ci illər)
- c. İriney (b.e. 130-202-ci illər)
- d. Tertullian (b.e. 150-220-ci illər)
- e. Afinoqor (b.e. 177-ci il)
- f. Origen (b.e. 185-254-cü illər)

(Bunlar "Beynəlxalq tənqidi Şərh"dən götürülmüşdür [International Critical Commentary, ss. 305-308])

2.onun adını çəkən müəlliflər

- a. İsgəndəriyyəli Klement (b.e. 150-215-ci illər)
- b. Yerusəlimli Kiril (b.e. 315-386-cı illər)
- c. İyeronim (b.e. 340-420-ci illər)
- d. Avqustin (b.e. 400-cü il)

3.onun daxil olduğu kanonik siyahılar

- a. Muratorinin parçası (b.e. 200-cü il)
- b. Barococcio (b.e. 206-cı il)
- c. Afanasinin siyahısı (b.e. 367-ci il)

4.onu təsdiq edən kilsə məclisləri

- a. İznik [Nikeya] kilsə məclisi (b.e. 325-ci il)
- b. Hippo kilsə məclisi (b.e. 393-cü il)
- c. Karfagen kilsə məclisi (b.e. 397-ci və 419-cu illər)

5.onun daxil olduğu tərcümələr

- a. Qədim latın (b.e. 150-170-ci illər)
- b. Süryani – Peşitta (b.e. V əsr)

- D. Daha sonrakı dövrdə imanlılar cəmiyyəti Yəhudanın Məktubunun kanonik (Allahdan ilham almış) statusundan əmin deyil idi. Yevseviy ("İmanlılar cəmiyyətinin tarixi" [Eusebius, *Hist. Eccl.* III:25]) bunu "mübahisəli kitablar" siyahısına salmışdır. İoann Zlatoust və İyeronim Yəhudanın qeyri-kanonik mənbələrdən sitat gətirməsinin bəzilərinin onun kitabının kanonikliyindən şübhə etməsinə səbəb olduğunu deyirlər. Erkən süryani imanlılar cəmiyyəti bu kitabı və eləcə də 2 Peteri, 2 Yəhyanı və 3 Yəhyanı rədd etmişdir. Çox güman ki, bunun səbəbi, imperiyanın bu bölgəsində yəhudi angelologiyasının təsiri altında olması idi. Buna görə Yəhuda və 1 Peter yalançı müəllimlərin mübahisələrinin oduna yağ töküüb.
- E. 1 Xanok haqqında bir neçə kəlmə söyləmək lazımdır. İlk olaraq ibrani dilində yazılmış (bu mətn itmişdir, yalnız Ölü dəniz tumarları arasında aramicə fraqmentləri qalmışdır) olan bu əsər yunan dilinə tərcümə olunub (yalnız fraqmentləri qalıb) və b.e. 600-cü ilə qədər Efiopiya dilində köçürülüb (bir nüsxə qorunub saxlanıb). Bu əsər Əhdi-Ətiq və Əhdi-Cədid arasındakı dövrdə yazılmış, lakin, efiopiya dilindəki nüsxə göstərdiyi kimi, dəfələrlə redaktə edilmişdir. Erkən imanlılar cəmiyyətində bu kitabın təsiri çox böyük idi; Tertullian ondan Müqəddəs Yazı imiş kimi sitat gətirir. Barnabanın Məktubunda da Müqəddəs Yazı olaraq sitat gətirilən bu kitabdan həmçinin İriney və İsgəndəriyyəli Klement də sitat gətirmişlər. IV əsrə qədər imanlılar cəmiyyətində bu əsərin tərsi qalmamışdı.

VIII. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR VƏ İFADƏLƏR

1. "ümumi xilasımız", a. 3
2. "müqəddəslərə ilk və son dəfə əmanət edilən iman", a. 3
3. pozğunluq, a. 4
4. "məskunlaşdığı yerlər", a. 6
5. "əbədi zəncirlərlə bağlayaraq zülmətdə", a. 6
6. "qeyri-təbii münasibətlər", a. 7
7. "əbədi od", a. 7
8. məhəbbət süfrələri, a. 12
9. müqəddəs mələklər, a. 14

10. "Müqəddəs Ruhun idarəsi ilə dua edin", a. 20

11. "yeganə Allah", a. 25

IX. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN ŞƏXSLƏR

1. "bəzi allahsız adamlar gizlicə aranızda girdilər", a. 4

2. "Öz başçılıqlarını saxlamayan... mələklər", a. 6

3. Mikael, a. 9

4. Bilam, a. 11

5. Qorah, a. 11

6. Xanok, a. 14

7. "qadir olan", a. 24

X. SÜJETDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

1. Misir, a. 5

2. Sodom və Homorra, a. 7

XI. MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. Yəhuda hansı yalançı müəllimlərdən danışır? (müq. et. 8-13)

2. Niyə Yəhuda qeyri-kanonik kitablardan sitat gətirir? (a. 9, 14-15)

3. Özünü Allah məhəbbətində necə qorumaq olar? (a. 21)

4. Yəhudanın əsas mövzusu nədir?

5. Yəhuda 2 Peterlə necə əlaqəlidir?

ƏHDI-ƏTİQ PEYĞƏMBƏRLİYİNƏ GİRİŞ

I. GİRİŞ

A. Giriş müddəaları:

1. Peyğəmbərliyin şərh edilməsinə dair imanlılar cəmiyyətində fikir ayrılığı vardır. Digər həqiqətlər əsrlər boyunca ortodoksal olaraq təsdiq olunub, ancaq bu təsdiq olunmayıb.
2. Əhdi-Ətiq peyğəmbərliyinin müəyyən mərhələləri vardır:
 - a. Monarxiyadan əvvəl (Padşah Şauldna əvvəl):
 - (1) fərdi olaraq çağırılmış peyğəmbərlər
 - (a) İbrahim - Yar. 20:7
 - (b) Musa - Say. 12:6-8; Qanun. 18:15; 34:10
 - (c) Harun - Çıx. 7:1 (Musanın sözcüsü)
 - (d) Məryəm - Çıx. 15:20
 - (e) Medad və Eldad - Say. 11:24-30
 - (f) Devora - Hak. 4:4
 - (g) adsız - Hak. 6:7-10
 - (h) Şamuel - 1Şam. 3:20
 - (2) qrup olaraq peyğəmbərlər - Qanun. 13:1-5; 18:20-22
 - (3) peyğəmbərlər dəstəsi - 1Şam. 10:5-13; 19:20; 1Pad. 20:35,41; 22:6,10-13; 2Pad. 2:3,7; 4:1,38; 5:22; 6:1, və s.
 - (4) Məsih peyğəmbər olaraq adlandırılıb - Qanun. 18:15-18
 - b. monarxiya zamanı kitab yazmayan peyğəmbərlər (padşaha xitab edən):
 - (1) Qad - 1Şam. 22:5; 2Şam. 24:11; 1Saln. 29:29
 - (2) Natan - 2Şam. 1:22; 12:25; 1Pad. 1:22
 - (3) Axiya - 1Pad. 11:29
 - (4) Yehu - 1Pad. 16:1,7,12
 - (5) adsız - 1Pad. 18:4,13; 20:13,22
 - (6) İlyas - 1Pad. 18 - 2Pad. 2
 - (7) Mikeya - 1Pad. 22
 - (8) Elişa - 2Pad. 2:8,13
 - c. kitab yazan klassik peyğəmbərlər (həm padşaha, həm də xalqa xitab edən): - Yeşaya-Malaki (Daniel istisna olmaqla)

B. Müqəddəs Kitab terminləri

1. *Ro'e* = "görücü", 1Şam. 9:9 Bu ayədə həmin sözün tədricən *Navi* (peyğəmbər) sözü ilə əvəz olunduğunu görürük. *Ro'e* "görmək" feilindən törəmişdir. Görücü Allahın yollarını, planlarını anlayırdı və bir işdə Allahın iradəsini öyrənmək üçün ona müraciət olunurdu.
2. *Xoze* = "görücü", 2Şam. 24:11. Əsas etibarilə *Ro'e* sözünün sinonimi olan *Xoze*, daha nadir işlənən "görmək" sözündən törəmişdir. Bu feilin feli sifət forması peyğəmbərlərə dair daha tez-tez işlənir.
3. *Navi'* = "peyğəmbər"; akkadca *Nabu* ("çağırmaq") və ərəbcə *Naba'a* ("bildirmək"; bizim "nəbi" sözün məhz bu ərəb kökündən törəyib) feilləri ilə əlaqəlidir. Bu, Əhdi-Ətiqdə peyğəmbər mənasında ən tez-tez işlənən sözdür. 300 dəfədən çox işlənmişdir. Etimologiyası tam aydın deyildir, lakin "çağırmaq" ən yaxşı variant kimi görünür. Musanın Harun vasitəsilə fironla münasibəti barədə YAHVE-nin dediyi söz bunu, bəlkə də, ən yaxşı izah edə bilər (müq. et. Çıx. 4:10-16; 7:1; Qanun. 5:5). Peyğəmbər, Allahın xalqına Allahın adınan xitab edən bir adamdır (müq. et. Amos 3:8; Yer. 1:7,17; Yez. 3:4).
4. 1Saln. 29:29-da peyğəmbərlik xidmətinə dair hər üç söz işlədilmişdir; Şamuel - *Ro'e*; Natan - *Navi'*; Qad - *Xoze*.
5. Həmçinin *iş ha -'Elohim* ("Allah adamı") Allahın sözcüsünü geniş mənada bildiren bir ifadədir. Əhdi-Ətiqdə bu ifadə 76 dəfə "peyğəmbər" mənasında işlənmişdir.

6. Yunan dilində peyğəmbər mənasını verən "profet" sözü iki hissədən ibarətdir: (1) pro = "əvvəl", "qabaq", yaxud "üçün"; (2) femi = "danışmaq".

II. PEYĞƏMBƏRLİYİN TƏRİFİ

- A. "Peyğəmbərlik" sözü ibrani dilində daha geniş mənə spektrinə malikdir. Yeşuadan Padşahlara qədər tarixi kitablara (Rut istisna olmaqla) yəhudilər "erkən dövr peyğəmbərləri" deyirlər. İbrahim (Yar. 20:7; Zəb. 105:5) və Musa (Qanun. 18:18) peyğəmbər olaraq adlandırılıblar (həmçinin Məryəm - Çıx. 15:20). Buna görə də, Əhdi-Ətiqdə "peyğəmbər"i bizim anlayışımızla məhdudlaşdırmamaq üçün ehtiyatlı olun!
- B. "Peyğəmbərliyi, tarixin yalnız ilahi məqsəd, ilahi fəaliyyət, ilahi iştirak baxımından dərk edilməsi olaraq müəyyən etmək olar", "Şərhinin Müqəddəs Kitab lüğəti" (*Interpreter's Dictionary of the Bible*, Cild 3, s. 896).
- C. "Peyğəmbər nə filosof, nə də sistematik ilahiyyatçıdır, amma Allahın xalqının hazırkı vəziyyətini islah etməklə gələcəklərini formalaşdırmaq üçün Allahın kəlamını xalqına bəyan edən əhd vasitəçisidir", "İudaika ensiklopediyası"nda "Peyğəmbərlər və peyğəmbərlik" məqaləsi (*Encyclopedia Judaica*, "Prophets and Prophecy," Cild 13, s. 1152).

III. PEYĞƏMBƏRLİYİN MƏQSƏDİ

- A. Peyğəmbərlik vasitəsilə Allah Öz xalqı ilə danışır, hazırkı vəziyyətlərində onlara yol göstərir, onların həyatını və dünyada baş verən hadisələri iradə etməsi ilə onlara ümid verir. Peyğəmbərlərin sözləri ümumiyyətlə kollektiv xarakter daşıyır, Allahın xalqını məzəmmətləmək, onlara ürək-dirək vermək, onları imana və tövbəyə gətirmək, Özü və planları barədə onlara xəbər vermək məqsədi daşıyır. Bundan əlavə, peyğəmbərlik çox vaxt Allahın kimi sözcüsü olaraq seçdiyini bildirməyə xidmət edir (Qanun. 13:1-3; 18:20-22). Ən uca sözcüsü, əlbəttə, Məsihdir.
- B. Peyğəmbər çox vaxt öz dövrünün tarixi və ya teoloji böhranından danışarkən esxatoloji obrazlardan istifadə edirdi. Tarixə bu cür axır zaman prizmasından baxmaq (teleoloji baxış) İsrail üçün unikaldir və İsrailin ilahi seçilmişliyini hiss etməsi və əhddəki vədlər ilə bağlıdır.
- C. Peyğəmbərin xidməti, Allahın iradəsini bildirmənin bir yolu olaraq baş kahinin xidmətini balanslaşdırır (Yer. 18:18) və əvəz edir. Urim və Tummim, Allahın sözcüsünün danışdığı sözlə əvəz olunur. Bundan əlavə, görünür ki, peyğəmbərin xidməti İsraildə Malakidən sonra sona çatır və yalnız 400 il keçəndən sonra Vəftizçi Yəhya ilə dirçəlir. Əhdi-Cədidin "peyğəmbərlik" ənamının Əhdi-Ətiqdəki "peyğəmbərlik"lə əlaqəsi aydın deyildir. Əhdi-Cədidəki peyğəmbərlər (Həv. 11:27-28; 13:1; 14:29,32,37; 15:32; 1Kor. 12:10,28-29; Ef. 4:11) yeni vəhy gətirən və ya Müqəddəs Yazıları yazan deyil, müəyyən vəziyyətlərdə Allahın iradəsini bəyan edən xidmətçilərdir.
- D. Peyğəmbərlik yalnız və ya əksərən əvvəlcədən xəbər verməkdən ibarət deyildir. Peyğəmbərin gələcəyi bildirməsi, xidmətinin və təliminin təsdiqlənməsinin bir yolu ola bilər, ancaq qeyd edək ki, Əhdi-Ətiqdəki peyğəmbərlik sözlərinin 2%-dən azı Məsihə aiddir və 5%-dən azı konkret olaraq yeni əhd dövrünə aiddir. Hələ gələcək olan hadisələrə aid olan peyğəmbərliklər 1%-dən azını təşkil edir (Fi və Styuart, "Müqəddəs Kitabı necə oxumaq lazımdır" [Fee & Stuart, *How to Read the Bible for All Its Worth*], s. 166).
- E. Kahinlər Allahın qarşısında xalqı təmsil etdikləri kimi, peyğəmbərlər xalqın qarşısında Allahı təmsil edirlər. Bu, ümumi bir bəyanatdır. Allaha suallar verən Habaqquq kimi istisnalar da vardır.
- F. Peyğəmbərləri anlamağın çətinliyinin səbəblərindən biri odur ki, biz onların kitablarının necə təşkil olunduğunu bilmirik. Bunlar xronoloji deyildir. Mövzular üzrə qurulmuş kimi görünür, lakin heç də həmişə gözlənilmədiyi kimi deyil. Nitqlərin hansı tarixi şəraitdə, hansı dövrdə

söyləndiyi və ya nitqlər arasındakı sərhədlər çox vaxt aydın görünür. Bu kitabları (1) bir oturma oxumaq çətinidir; (2) mövzular üzrə hissələrə bölmək çətinidir; (3) hər ayrı nitqdə əsas həqiqəti və ya müəllifin məqsədini müəyyən etmək çətinidir.

IV. PEYĞƏMBƏRLİYİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

- A. Əhdi-Ətiqdə "peyğəmbər" və "peyğəmbərlik" anlayışının sanki tədricən inkişaf etdiyini görürük. İsrailin erkən dövründə İlyas və ya Elişa kimi güclü xarizmatik şəxslərin rəhbərliyində peyğəmbərlər cəmiyyətləri meydana gəldi. Bu qruplar bəzən "peyğəmbərlərin oğulları" adlandırıldı (2Pad. 2). Peyğəmbərlər vəcd halları ilə seçilirdi (1Şam. 10:10-13; 19:18-24).
- B. Ancaq bu dövr uzun çəkmədi, tezliklə fərdi peyğəmbərlər meydana gəldilər. Bunlar padşahla əlaqəli olan, sarayda yaşayan (həm həqiqi, həm də yalançı) peyğəmbərlər idi (Qad, Natan). Bundan əlavə, tamamən müstəqil, bəzən İsrail icmasının status-kvo ilə heç əlaqəsi olmayanlar da var idi (Amos). Həm kişilər, həm qadınlar var idi (2Pad. 22:14.)
- C. Peyğəmbər çox vaxt gələcəyi bəyan edən adam idi, amma onun bəyanı şərtli idi, insanın reaksiyasından asılı idi. Peyğəmbərin vəzifəsi çox vaxt insanın reaksiyasından asılı olmayan Allahın bütün yaradılışı üçün planını bildirmək idi. Bu ümumdünya esxatoloji plan, qədim Yaxın Şərqi peyğəmbərləri arasında misilsizdir. Əvvəlcədən bildirmə və əhdə sədaqət, peyğəmbərliklərin iki fokusudur (müq. et. Fi və Styuart [Fee and Stuart], s. 150). Bu deməkdir ki, peyğəmbərlər başlıca olaraq kollektiv üzərində fokuslaşır. Həmişə olmasa da, adətən xalqa xitab edirlər.
- D. Peyğəmbərliklərin çoxu şifahi olaraq bəyan edilmiş və sonradan mövzular üzrə, xronoloji olaraq və ya qədim Yaxın Şərq ədəbiyyatına xas olan və bizə məlum olmayan hansısa başqa modellərə görə birləşdirilmişdir. Şifahi olduğuna görə yazılı nəsr kimi nizamlı deyildir. Buna görə, xüsusi tarixi zəmini nəzərə almadan peyğəmbərlərin kitablarını oxuyub anlamaq çətinidir.
- E. Peyğəmbərlər öz sözlərini bəyan etmək üçün bir sıra modellərdən istifadə edirlər:
 - 1. Məhkəmə səhnəsi - Allah Öz xalqını məhkəməyə gətirir; çox vaxt YAHVE öz vəfasız arvadını (İsrail) boşayır (Huşə 4; Mik. 6).
 - 2. Cənazə üçün ağı - bu növ mətnlər, xüsusi ölçüsü və "Vay halına" kimi ifadələr ilə seçilir (Yeş. 5; Hab. 2).
 - 3. Əhd xeyir-duasının elan edilməsi - Əhdin şərtli xarakteri vurğulanır və gələcəkdə həm müsbət, həm mənfi nəticələri bildirilir (Qanun. 27-28).

V. MÜQƏDDƏS KİTABA ƏSASƏN HƏQİQİ PEYĞƏMBƏRİN TƏSDİQLƏNMƏSİ ÜÇÜN TƏLƏB OLUNAN XÜSUSİYYƏTLƏR

- A. Qanun. 13:1-5 (əvvəlcədən bildirmə/əlamətlər)
- B. Qanun. 18:9-22 (yalançı peyğəmbərlər/həqiqi peyğəmbərlər)
- C. Həm kişilər, həm qadınlar peyğəmbər olmağa çağırılırlar
 - 1. Məryəm - Çıx. 15
 - 2. Devora - Hak. 4:4-6
 - 3. Xulda - 2Pad. 22:14-20; 2Saln. 34:22-28

- İsrailin ətrafındakı xalqlarda peyğəmbərlər fəlcılıqla təsdiq olunurdu. İsraildə onlar
- 4. teoloji sınaqdan (YAHVE adı)
 - 5. tarixi sınaqdan (əvvəlcədən bildirilən xəbərin dəqiqliyi) keçərək təsdiq olunurdu.

VI. PEYĞƏMBƏRLİYİN ŞƏRH EDİLMƏSİ ÜÇÜN FAYDALI PRİNSİPLƏR

- A. Peyğəmbərin (yaxud redaktorun) məqsədini müəyyən edin; bunun üçün hər nitqin tarixi zəminini və ədəbi kontekstini aşkara çıxarın. Adətən peyğəmbərlik İsrailin bu və ya digər yolla Musanın əhdini pozması ilə əlaqəli olur.
- B. Nitqin bir hissəsini yox, bütün nitqi oxuyun və şərh edin; məzmununu sxematik təsvir edin. Bu nitqin yanındakı nitqlərlə necə əlaqəli olduğunu təsbit edin. Bütün kitabın sxematik təsvirini verməyə çalışın.
- C. Mətnə məcazın işləndiyinə dair bir işarəyə rast gələndə qədər onu həqiqi mənada şərh etməyə çalışın; məcazi müəyyən etdikdən sonra həqiqi mənada ifadə edin.
- D. Rəmzi hərəkətləri tarixi şəraitə və paralel yerlərə əsasən təhlil edin. Qədim Yaxın Şərq ədəbiyyatının qərbi və ya müasir ədəbiyyat olmadığını unutmayın.
- E. Əvvəlcədən bildirmələrə ehtiyatla yanaşın:
 1. Bunlar yalnız müəllifin dövrünə aiddirmi?
 2. Daha sonra İsrailin tarixində yerinə yetirilmişdirmi?
 3. Hələ gələcəkdə yerinə yetiriləcəkmi?
 4. Bunlar həm indi yerinə yetirilməkdədir, həm də gələcəkdə tamamlanacaqdırmi?
 5. Cavablarınız müasir müəlliflərlə deyil, Müqəddəs Kitabın müəllifləri ilə istiqamətləndirilsin. Xüsusilə diqqət yetiriləcək məqamlar
 1. Əvvəlcədən bildirilən olay, insanın cavabından asılıdırmi?
 2. Peyğəmbərliyin kimə (və niyə) ünvanlandığı aydındırmi?
 3. Həm Müqəddəs Kitabda, həm də tarixdə bu peyğəmbərliyin çoxlu yerinə yetirilməsi mümkündürmü?
 4. Allahdan ilham almış Əhdi-Cədid müəllifləri, Əhdi-Ətiqin bizə aydın olmayan çox yerində Məsihi görmüşlər. Göründüyü kimi, onlar tipologiyadan və ya söz oyunundan istifadə ediblər. Biz Allahdan ilham almış müəlliflər olmadığımız üçün Müqəddəs Yazıya belə yanaşmağa ixtiyarımız yoxdur.

VII. FAYDALI KİTABLAR

- A. Karl E. Armerding və U. Uord Qask, "Müqəddəs Kitab peyğəmbərliyinin bələdçisi" (Carl E. Armerding and W. Ward Gasque, *A Guide to Biblical Prophecy*)
- B. Qordon Fi və Duqlas Styuart, "Müqəddəs Kitabı necə oxumaq lazımdır" (Gordon Fee and Douglas Stuart, *How to Read the Bible For All It Is Worth*)
- C. Eduard C. Yanq, "Qullarım olan peyğəmbərlər" (Edward J. Young, *My Servants the Prophets*)
- D. D. Brent Sendi, "Kotan və dəryaz: Müqəddəs Kitabda peyğəmbərlik və apokalipsis dilinin təkrar nəzərdən keçirilməsi" (D. Brent Sandy, *Plowshares and Pruning Hooks: Rethinking the Language of Biblical Prophecy and Apocalyptic*)
- E. D. Brent Sendi və Ronald L. Qiz, "Əhdi-Ətiqin kodunun açılması" (D. Brent Sandy and Ronald L. Giese, Jr., *Cracking the Old Testament Code*)

ÇOX ÖNƏMLİ GİRİŞ MƏQALƏSİ – VƏHY KİTABI (Məsihçilərin Vəhy Kitabına dair niyə bu qədər çox şərhləri vardır)

Esxatologiyanı tədqiq etdiyim illər ərzində öyrəndim ki, məsihçilərin əksəriyyəti axır zamanın xronologiyası haqqında əsaslı, nizamlı etiqadına malik deyillər və ya bu mövzunu araşdırmaq belə istəmirlər. Bəzi məsihçilər teoloji, psixoloji və ya konfessional səbəblərə görə məsihçiliyin bu sahəsində diqqətlərini cəmləşdirirlər. Hər şeyin necə qurtaracağına həddən artıq marağ göstərən bu məsihçilər Müjdənin təcili olmasını nəzərdən qaçırlar. İmanlılar Allahın esxatoloji (axır zaman) cədvəlini dəyişdirə bilməzlər, lakin Müjdənin yayılmasında iştirak edə bilirlər (müq. et. Mat. 28:19-20; Luka 24:47; Həv. 1:8). İmanlıların əksəriyyəti Məsihin ikinci gəlişini və axır zamanda Allahın vədlərinin kulminasiyasını təsdiq edirlər. Qısa müddət davam edəcək olan bu kulminasiyanın necə başa düşülməsindən qaynaqlanan şərhə bağlı problemlər Müqəddəs Kitabın bir sıra paradokslarından irəli gəlir.

1. Köhnə əhdin peyğəmbərlik modeli və yeni əhdin həvarilik modeli arasındakı təzad
2. Müqəddəs Kitabın təkallahlılıq əqidəsi (hamının tək Allahı) və İsrailin seçilməsi (xüsusi xalq) arasındakı təzad
3. Müqəddəs Kitabdakı əhd və vədlərin şərti cəhəti ("əgər... onda...") və günaha batmış bəşəriyyəti xilas edən Allahın şərtsiz sədaqəti arasındakı təzad
4. Yaxın Şərq ədəbi janrları və müasir ədəbi üsullar arasındakı təzad
5. Allahın Padşahlığının bir yandan hazırda olması və digər yandan hələ gələcəkdə tamamlanacağı arasındakı təzad.
6. Məsihin tez gələcəyi qənaəti və bundan əvvəl bəzi hadisələrin mütləq baş verəcəyi qənaəti arasındakı təzad.

Bu təzadları bir-bir nəzərdən keçirək.

BİRİNCİ TƏZAD (bir yandan Əhdi-Ətiqin irqi, milli və coğrafi kateqoriyaları və digər yandan bütün dünyada olan bütün imanlılar)

Əhdi-Ətiq peyğəmbərləri Fələstində yerləşən və mərkəzi Yerusəlim olan yəhudi padşahlığının bərpa olunacağını və dünyanın bütün millətlərinin Davudun nəslindən gələn hökmdarı ucaltmaq, Ona xidmət etmək üçün orada toplanacağını bildirlər, ancaq nə İsa, nə də Əhdi-Cədid həvariləri bunda fokuslaşırlar. Bəs Əhdi-Ətiq Allahdan ilham almış yazı deyildirmi (müq. et. Mat. 5:17-19)? Məgər Əhdi-Cədid müəllifləri axır zamanda baş verəcək olan mühüm hadisələri nəzərdən qaçırmıblarmı?

Dünyanın axırı ilə bağlı məlumatın bir neçə mənbəyi vardır:

1. Əhdi-Ətiq peyğəmbərlər (Yeşaya, Mikeya, Malaki)
2. Əhdi-Ətiqin apokaliptik yazıları (müq. et. Yez. 37-39; Dan. 7-12; Zəkəriyyə)
3. əhdlərəarası müddətdə yazılmış qeyri-kanonik yəhudi apokaliptik əsərləri (Yəhudanın Məktubunda istinad edilən 1 Xanok kimi)
4. İsanın Öz sözləri (müq. et. Mat. 24; Mark 13; Luka 21)
5. Paulun yazıları (müq. et. 1Kor. 15; 2Kor. 5; 1Sal. 4-5; 2Sal. 2)
6. Yəhyanın yazıları (1 Yəhya və Vəhy Kitabı).

Bunların hamısı axır zamanı (hadisələri, xronologiyası və şəxsiyyətləri ilə) açıq şəkildə öyərirmi? Əgər öyrətmirsə, niyə? Məgər bunların hamısı (əhdlərəarası müddətdə yazılmış yazılar istisna olmaqla) Allahdan ilham almış yazılar deyildirmi?

Ruh Əhdi-Ətiq müəlliflərinə həqiqətləri açanda, onların anlama biləcəkləri termin və kateqoriyalardan istifadə etmişdir. Lakin Ruh, tədrici vəhy vasitəsilə bu Əhdi-Ətiq anlayışlarını genişləndərək ümumdünya miqyasına gətirmişdir ("Məsihin sirri", müq. et. Ef. 2:11-3:13. Bax: 10:7-dəki xüsusi mövzu). Aşağıda bir neçə müvafiq misal verilir:

1. Allahın xalqının metaforası olan Yerusəlim şəhəri (Sion) Əhdi-Cədidə Allahın iman və tövbə edən bütün insanları qəbul etməsini ifadə edən bir termin olur (Vəhy 21-22-dəki Yeni Yerusəlim). Fiziki, coğrafi bir şəhərin hərfi mənasının Allahın yeni xalqı (yəhudi və qeyri-yəhudi mənşəli imanlılar) olaraq teoloji baxımdan genişləndirilməsi, hələ yəhudi xalqı və ya yəhudi paytaxtı yaranmazdan əvvəl Yar. 3:15-də günaha batmış insanların xilasına dair Allahın vədində bildirilmişdir. Allah İbrahimi çağırdığı zaman (müq. et. Yar. 12:1-3) belə başqa millətlərdən bəhs etmişdir (müq. et. Yar. 12:3; Çıx. 19:5).

2. Əhdi-Ətiqdə Allahın xalqının düşmənləri, onu əhatə edən qədim Yaxın Şərqi millətləriydi, Əhdi-Cədidə isə bunlar Allaha qarşı çıxan, Şeytana qulluq edən bütün imansız insanlara şamil olmuşdur. Mühəribə coğrafi, regional münaqişədən kosmik münaqişəyə çevrilmişdir (müq. et. Kolosselilər).
3. Əhdi-Ətiqin ayrılmaz hissəsi olan torpağa dair vəd (Yaradılış Kitabında əcdadlara verilən vədlər; Yar. 12:7; 13:15; 15:7-15; 17:8) artıq bütün dünyaya dair vədə çevrilmişdir. Yeni Yerusəlim təkcə Yaxın Şərqi deyil, yenidən yaradılan yer üzünə gəlir (müq. et. Vəhy 21-22).
4. Əhdi-Ətiqdəki peyğəmbərlik anlayışlarının genişlədilməsinə dair digər misallardan bir neçəsi bunlardır: (1) İbrahimin nəslə artıq ruhən sünnət olunmuş insanlardır (müq. et. Rom. 2:28-29); (2) əhd xalqına artıq başqa millətlər də daxildir (müq. et. Huşə 1:10; 2:23-ün Rom. 9:24-26-da sitat gətirilməsi; həmçinin Lev. 26:12 və Çıx. 29:45-in 2Kor. 6:16-18-də sitat gətirilməsi; Çıx. 19:5 və Qan. 14:2-nin Tit. 2:14-də sitat gətirilməsi); (3) məbəd artıq İsadır və Onun vasitəsilə yerli imanlılar cəmiyyətidir (müq. et. 1Kor. 3:16), yaxud imanlı fərddir (müq. et. 1Kor. 6:19); (4) hətta İsrail və onun Əhdi-Ətiq üçün səciyyəvi olan təsviri ifadələri artıq Allahın bütün xalqına aiddir ("İsrail", müq. et. Rom. 9:6; Qal. 6:16; "kahinlər padşahlığı", müq. et. 1Pet. 2:5, 9-10; Vəhy 1:6)

Peyğəmbərliklər artıq yerinə yetirilmiş, genişlədilmiş və daha əhatəli olmuşdur. İsanın və həvarilərin yaşadığı dövrün müəllifləri axır zamanı Əhdi-Ətiq peyğəmbərləri kimi təsvir etməzlər (müq. et. Martin Uinqaarden, "Padşahlığın gələcəyinə dair peyğəmbərliklər və bunların yerinə yetirilməsi" [Martin Wyngaarden, *The Future of The Kingdom in Prophecy and Fulfillment*]). Əhdi-Ətiqdəki yazıları hərfi mənada şərh edən və ya normativ olaraq qəbul edən müasir şərhçilər Vəhy Kitabını son dərəcə yəhudi kitab şəklinə salırlar, İsanın və Paulun ayrı-ayrı ikimənəli frazalarını da başqa mənada yozurlar! Əhdi-Cədid müəllifləri Əhdi-Ətiq peyğəmbərliklərini inkar etməz, ancaq onların son nəticədə ümumdünya məqsədini göstərirlər". İsanın və ya Paulun esxatologiyasının nizamlı və ya məntiqi sistemi yoxdur. Onların məqsədi başlıca olaraq insanları xilas etmək və ya imanlıları inkişaf etdirməkdir.

Lakin Əhdi-Cədidin daxilində belə təzad vardır. Esxatoloji hadisələrin aydın sistemi yoxdur. Çəx təəcüblüdür ki, Vəhy Kitabının axır zaman təsvirlərində Əhdi-Ətiqə istinad edilir, İsanın təlimlərinə deyil (müq. et. Mat. 24; Mark 13)! Bu Kitab Yezekel, Daniel və Zəkəriyyə tərəfindən əsas qoyulmuş, amma əhdlərəarası dövrdə təkmilləşmiş janrda (yəhudi apokaliptik ədəbiyyatı) yazılmışdır. Ola bilsin, Yəhya bu yolla köhnə və yeni əhdləri bir-birinə bağlayırdı. Beləcə bu Kitab insanın itaətsizliyini və Allahın insanı xilas etmək qərarını göstərir! Bununla belə, qeyd edək ki, Vəhy Kitabında Əhdi-Ətiqin dili, şəxsləri və hadisələrindən istifadə olunsa da, bunlar I əsr Roması prizmasından yenidən şərh olunur.

İKİNCİSİ TƏZAD (bir yandan təkallahlılıq və digər yandan seçilmiş xalq)

Müqəddəs Kitabda həqiqi şəxs olan, ruh olan, yeganə yaradan və xilaskar olan Allah diqqət mərkəzindədir (müq. et. Çıx. 8:10; Yeş. 44:24; 45:5-7,14,18,21-22; 46:9; Yer. 10:6-7). Əhdi-Ətiqin qədim dövrdəki müstəsnalığı təkallahlılığında idi. Ətraf millətlərin hamısı çoxallahlılığa bağlı idi. Allahın tək olması Əhdi-Ətiqin vəhyinin əsasıdır (müq. et. Qanun. 6:4).

Dünyanın yaradılması, Allah və surətində yaranmış insanlar arasındakı ünsiyyət məqsədilə qurulmuş bir səhnədir (müq. et. Yar. 1:26-27). Lakin insanlar Allahın məhəbbətinə, başçılığına, məqsədinə qarşı üsyan edərək günah işlədiblər (müq. et. Yar. 3). Allahın məhəbbəti və məqsədi o qədər güclü idi ki, O, günaha batmış bəşəriyyəti kəffarə qurbanı ilə xilas edəcəyini vəd edib (müq. et. Yar. 3:15)! Allahın bütün bəşəriyyəti xilas etmək üçün bir adamdan, bir ailədən, bir millətdən istifadə etməyi qərara alması ilə bu təzad meydana gəlir. Allah İbrahimi və yəhudiləri kahinlər padşahlığı olaraq seçəndə (müq. et. Çıx. 19:4-6), onlar xidmət etmək əvəzinə qürurlanıblar, hamıya şəhadət etmək əvəzinə, özlərinə qapanıblar. Allahın İbrahimi çağırmasına bütün millətlərin xeyir-dua alacağı vədi daxil idi (müq. et. Yar. 12:3). Əhdi-Ətiqdə insanların xilas üçün deyil, xidmət üçün seçildiklərini yadda saxlamalı və vurğulamalıyıq. Bütün İsrail heç vaxt Allahın önündə doğru olmayıb; israillilər təkcə milli mənsubiyyətləri əsasında əbədi xilasa əsla nail olmayıblar (müq. et. Yəh. 8:31-59; Mat. 3:9), ancaq xilas olan hər kəs öz şəxsi imanı və itaəti (müq. et. Yar. 15:6, sitat gətirilir Rom. 4-də) əsasında xilas olub. İsrail öz missiyasını itirib, onlara verilən əmri üstünlüyə, xidməti xüsusi mövqeyə döndərib! Allah hər kəsi seçmək üçün bir xalqı seçmişdir!

ÜÇÜNCÜ TƏZAD (bir yandan şərtli əhdlər, digər yandan şərtsiz əhdlər)

Şərtli və şərtsiz əhdlər arasında teoloji təzad və ya paradoks vardır. Allahın insanları xilas etmək məqsədinin / planının şərtsiz olduğuna şübhə yoxdur (müq. et. Yar. 15:12-21). Ancaq insanın üzərinə qoyulmuş cavab vermə məsuliyyəti həmişə şərtlidir!

"Əgər... onda..." ifadəsi həm Əhdi-Ətiqədə, həm də Əhdi-Cədidə işlənir. Allah sadıqdır; insan isə sədaqətsizdir. Bu təzad böyük qarışıqlığa səbəb olmuşdur. Şərhlilər çox vaxt bu dilemmanın yalnız bir tərəfi üzərində fokuslaşır: ya Allahın sədaqəti, ya da insanın söyləri; ya Allahın tam ixtiyarı, ya da insanın azad iradəsi. Müqəddəs Kitab əsasən bunların ikisi də vacibdir.

Bu, esxatologiya, Əhdi-Ətiqədə Allahın İsrailə verdiyi vədlər ilə əlaqəlidir. Allah bunu vəd edibsə, demək ki, bununla məsələ qapadılmışdır, elə deyil? Allah Öz vədlərinə bağlıdır, çünki Allahın adı, izzəti vədlərini yerinə yetirməsindən asılıdır (müq. et. Yez. 36:22-38). Şərtsiz və şərtli əhdlər məsələsi İsraildə deyil, Məsihdə həll olunur (cf. Isa.müq. et. Yeş. 53)! Allahın sədaqəti tövbə və iman edənləri xilas etməsində özünü büruzə verir. Sənin atanın yaxud ananın buna dəxli yoxdur! Allahın bütün əhdlərinin, vədlərinin açarı İsrail deyil, Məsihdir. Müqəddəs Kitabda teoloji baxımdan müvəqqəti olan xalq varsa, bu, imanlılar cəmiyyəti deyil, İsrail xalqıdır (müq. et. Həv. 7 və Qal. 3).

Bütün dünyaya Müjdəni bəyan etmək missiyası imanlılar cəmiyyətinə həvalə edilib (müq. et. Mat. 28:19-20; Luka 24:47; Həv. 1:8). Bu hələ də şərtli bir əhddir! Bu demək deyil ki, Allah yəhudiləri tamamilə rədd etmişdir (müq. et. Rom. 9-11). Axır zamanda imanlı İsrailin öz yeri və məqsədi ola bilər (müq. et. Zək. 12:10).

DÖRDÜNCÜ TƏZAD (bir yandan Yaxın Şərq ədəbiyyat formaları, digər yandan qərbi formalar).

Müqəddəs Kitabın düzgün şərh edilməsində janr həlledici rol oynayır. İmanlılar cəmiyyəti qərbi (yunan) mədəniyyətdə formalaşmışdır. Şərq ədəbiyyatında, müasir qərb ədəbiyyatına nisbətən, daha çox məcazlardan, metaforalardan, rəmzlərdən istifadə olunur. Bu ədəbiyyatda açıq şəkildə ifadə olunan həqiqətlərdən daha çox insanlar, münasibətlər, hadisələr ön plana çıxır. Məsihlilər Müqəddəs Kitabdakı peyğəmbərliyi (həm Əhdi-Ətiqədə, həm də Əhdi-Cədidə) öz tarixi və ədəbi formalarına əsasən şərh etməkdə təqsirkar olublar. Hər dövrdə və hər coğrafi bölgədə cəmiyyət öz mədəniyyəti, tarixi və anlayışı əsasında Vəhy Kitabını şərh etmişdir. Buna görə onların hamısı bu kitabı səhv şərh etmişdir! Müasir qərb mədəniyyətinin Müqəddəs Kitabdakı peyğəmbərliyin fokusunda olduğunu düşünmək qürurdan irəli gəlir!

Allahdan ilham almış orijinal müəllifin seçdiyi janr oxucuyla ədəbi "müqavilə"dir. Vəhy Kitabı tarixi hekayət deyildir. Bu kitabda məktub (fəs. 1-3), peyğəmbərlik və ən çox apokaliptik janrları qarışmışdır. Müqəddəs Kitabın bir mətnində orijinal müəllifin dediyinə nəyisə əlavə etmək də, ondan nəyisə çıxartmaq da eynilə yanlışdır! Şərhlilərin Vəhy kimi bir kitaba qürur və doqmatizm ilə yanaşmaq başqa kitablara nisbətən daha qeyri-münasibdir.

İmanlılar cəmiyyəti bu kitabın düzgün şərh haqqında heç vaxt razılığa gəlməyib. Mən Müqəddəs Kitabın seçilmiş hissələrini deyil, bütünü qavramaq istəyirəm. Müqəddəs Kitab şərq ədəbiyyatına aid olduğundan həqiqəti təzadlı cütlərlə təqdim edir. Qərbin həqiqəti formulalar ilə ifadə etmək meyli yanlış deyildir, amma balanssızdır! Mənim fikrimcə, Vəhy Kitabının şərhinin dirəndiyi dalandan çıxmağa başlamaq üçün bu kitabın nəsilən-nəslə imanlılar üçün məqsədinin dəyişdiyini qeyd etmək lazımdır. Müqəddəs Kitab şərhçilərinin əksəriyyəti anlayır ki, Vəhy Kitabı yazıldığı dövrün və janrın işığında şərh edilməlidir. Vəhy Kitabına tarixi yanaşma ilkin oxucuların onu oxuyanda necə anlamalarına əsaslanır. Bu kitabın bir çox rəmzinin mənası müasir şərhçilər üçün qaranlıq qalır. Vəhy Kitabının ilkin əsas məqsədi təqib olunan imanlıları ruhlandırmaq idi. Bu Kitab Allahın tarixi idarə etdiyini göstərirdi (Əhdi-Ətiq peyğəmbərləri etdikləri kimi), tarixin öz sonuna – mühakiməyə və ya xeyir-duaya – doğru hərəkət etdiyini təsdiqləyirdi (Əhdi-Ətiq peyğəmbərləri etdikləri kimi). I əsr yəhudi apokaliptik dili ilə Allahın məhəbbətini, hüzzurunu, qüdrətini və tam ixtiyarını təsdiqləyirdi!

Vəhy imanlıların hər nəslə üçün eyni teoloji funksiyaları yerinə yetirir. Xeyir və şərin kosmik mübarizəsini təsvir edir. I əsrlə bağlı olan təfsilatların mənası qalmamış ola bilər, lakin qüdrətli və təsəlliverici həqiqətlər qalmaqdadır. Müasir qərbli şərhçilər Vəhy Kitabının təfsilatlarını öz tarixi dövrlərinə aid etməyə cəhd edəndə, bununla yanlış şərhləri davam etdirirlər!

Çox güman ki, Allahın əleyhdarı olan bir rəhbərin (müq. et. 2Sal. 2) hücumu keçdiyini görəndə son nəslin imanlıları bu kitabın təfsilatlarını həqiqi mənasında anlayırlar (necə ki, Əhdi-Ətiqədə Məsihin doğulması, həyatı və ölümü barədəki peyğəmbərliklər hərfi-hərfinə yerinə yetmişdir). İsanın (müq. et. Mat. 24; Mark 13; Luka 21) və Paulun (müq. et. 1Kor. 15; 1Sal. 4-5; 2Sal. 2) sözləri tarixdə yerinə yetənə qədər Vəhy Kitabının bu "hərfi" açılmasını heç kəs bilə bilməz. Təxminlər, fərziyyələr və doqmatizm tamamilə yersizdir. Apokaliptik ədəbiyyat bu "çeviklik" imkan verir. Tarixi hekayətdən üstün olan obrazlara və rəmzlərə görə Allaha şükürlər olsun! Allah hər şeyə nəzarət edir. O hökmranlıq edir. O gələcək!

Müasir təfsirlərin çoxunda bu kitabın janrı nəzərə alınmır! Müasir qərbli şərhçilər çox vaxt yəhudi apokaliptik ədəbiyyatının aydın olmayan, rəmzi, dramatik janrını qəbul etməkdənsə aydın və məntiqi teologiya sistemini axtarırlar. Bu həqiqət, I. Houard Marşalın dərc etdirdiyi "Əhdi-Cədidin şərh" (*New Testament Interpretation*,

edited by I. Howard Marshall) kitabında yer alan Ralf P. Martinin "Əhdi-Cədid ekzegetikasına yanaşmalar" (Ralph P. Martin, "Approaches to New Testament Exegesis") məqaləsində yaxşı ifadə edilmişdir:

"Biz bu əsərin dramatik xüsusiyyətini dərk etməsək və dildən dini həqiqəti ifadə edən vasitə kimi istifadə olduğunu nəzərə almasaq, çox təəssüflə, Apokalipsisi səhv anlamağa məhkum olacağıq və görüntülərini konkret məkanda və zamanda baş verən tarixi hadisələri təsvir edən mənsur ədəbi əsər olaraq səhv şərh edəcəyik. Bu cəhdlər şərhə bağlı min cür problemlərə aparır. Ən ciddi problem odur ki, belə yanaşma apokaliptik əsərin əsas mənasını təhrif edir və Əhdi-Cədidin bu hissəsinin mifopoetik dildə Allahın Məsihdə olan tam ixtiyarının və qüdrətlə məhəbbətin qarışdığı ilahi hökmranlığının paradoksunun (müq. et. 5:5,6; Aslan Quzudur) dramatik təsvir edilməsinin böyük dəyərini itirməsinə səbəb olur" (s. 235).

U. Randolph Tate "Müqəddəs Kitabın şərhləri" (W. Randolph Tate, *Biblical Interpretations*) kitabında demişdir:

"Müqəddəs Kitabın digər janrlarda yazılmış mətnlərindən heç biri apokaliptik janrdə yazılmış mətnlər, ələlxüsus Daniel və Vəhy Kitabları qədər çox həvəslə oxunmayıb və bu qədər depressiv nəticə verməyib. Bu janr tarix boyunca ədəbi formaları, strukturu və məqsədinin səhv başa düşülməsi üzündən çox zərər görmüşdür. Apokalipsis tezliklə baş verəcək hadisələri təsvir etdiyini iddia etdiyinə görə bir yol xəritəsi və gələcəyin rəsmi olaraq oxunmuşdur. Belə baxışın faciəli nöqsanı ondan ibarətdir ki, oxucu kitabda yazılanların müəllifin dövrünə deyil, öz dövrünə aid olduğunu güman edir. Apokaliptik əsərlərə (ələlxüsus Vəhy Kitabına) belə baxış əsərə mətnin simvolikası vasitəsilə müasir hadisələri şərh etməyə imkan verən bir parol kimi yanaşmağa yol açır. İlk öncə şərhçi apokaliptik əsərin həqiqəti simvolizm vasitəsilə çatdırdığını dərk etməlidir. Bir simvolu, metaforik olduğu halda, həqiqi mənada şərh etmək yanlışdır. Məsələ apokaliptik əsərdə təsvir olunan hadisələrin tarixi olub-olmaması ilə bağlı deyildir. Hadisələr tarixi ola bilər; həqiqətən baş vermiş və ya baş verəcək ola bilər, amma müəllif rəmzlər və arxetiplər vasitəsilə hadisələri təsvir edir və mənanı ifadə edir" (s. 137).

Rayken, Uilhost və III Lonqmanın redaktəsi ilə nəşr olunmuş "Müqəddəs Kitab simvolikası lüğəti"ndən (*Dictionary of Biblical Imagery*, edited by Ryken, Wilhost and Longman III) bir sitat:

"Müasir oxucuları bu janr çox vaxt çaşdırır və yorur. Gözlənilməz rəmzlər və bu dünyadan olmayan təcrübələr oxucuya qəribə gəlir və Müqəddəs Yazının digər kitablarının çoxuna uyğun gəlmir. Bu ədəbiyyatı həqiqi mənada qəbul edən bir çox oxucu "nəyin nə vaxt baş verəcəyini" müəyyən etməyə çalışır və apokaliptik əsərin əsas mənasını dərk etmir" (s. 35).

BEŞİNCİ TƏZAD (Allahın Padşahlığı bir yandan hazırda vardır və digər yandan hələ gələcəkdə tamamlanacaq)

Allahın Padşahlığı həm hazırda vardır, həm də gələcəkdə tamamlanacaqdır. Bu teoloji paradoks esxatologiyada ön plana çıxır. Əgər biz Əhdi-Ətiqdəki peyğəmbərliklərin həqiqi mənada yerinə yetəcəyini gözləsək, onda Padşahlıq əsasən İsrailin öz coğrafi yerində bərpa edilməsi və teoloji üstünlüyündən ibarətdir! Bunun üçün gərək imanlılar cəmiyyəti 5-ci fəsildə gizlicə görə götürülsün və qalan fəsilələr İsrailə aid olsun.

Lakin əgər Əhdi-Ətiqdə vəd olunmuş Məsihin başladığı Padşahlıq ön plana çıxarsa, onda bu Padşahlıq Məsihin birinci gəlişi ilə yer üzünə gəlir və nəticə etibarilə Məsihin bəşər olması, həyatı, təlimləri, ölümü və dirilməsi önə çıxır. Teoloji aksent hazırda olan xilas üzərində edilir. Padşahlıq gəlmişdir, Əhdi-Ətiq Məsihin bəziləri üzərində min il hökmranlıq etməsi ilə deyil, hər kəsə təklif olunan xilas ilə yerinə yetmişdir!

Şübhəsiz, Müqəddəs Kitab Məsihin hər iki gəlişindən bəhs edir, lakin hansının üzərində aksent etmək lazımdır? Məncə, Əhdi-Ətiq peyğəmbərliklərinin çoxunda Məsihin birinci gəlişi, Padşahlığının bərqərar edilməsi önə çıxır (müq. et. Dan. 2). Bu çox cəhətdən Allahın əbədi hökmranlığına bənzəyir (müq. et. Dan. 7). Əhdi-Ətiqdə Allahın əbədi hökmranlığı önə çıxır, ancaq bu hökmranlığın vasitəsi Məsihin xidmətidir (müq. et. 1Kor. 15:26-27). Bu, hansı doğrudur sualı deyildir; bunların ikisi də doğrudur, amma hansının üzərində aksent edilir? Söyləmək lazımdır ki, bəzi şərhçilər Məsihin minillik hökmranlığı (müq. et. Vəhy 20) üzərində o qədər fokuslaşblar ki, Müqəddəs Kitabın Atanın əbədi hökmranlığı üzərindəki aksentini nəzərdən qaçırlar. Məsihin hökmranlığı "hazırlıq" hadisəsidir. Məsihin iki gəlişi Əhdi-Ətiqdə aşkar olmadığı kimi, müvəqqəti hökmranlığı da aşkar deyildir!

İsanın vəzlərinin və təliminin əsası Allahın Padşahlığıdır. Bu Padşahlıq həm indiki (xilas və xidmət), həm də gələcəkdir (yayılması və qüdrəti). Vəhy Kitabında Məsihin minillik hökmranlığı (müq. et. Vəhy 20) son deyil, hazırlıqdır (müq. et. Vəhy 21-22). Əhdi-Ətiq Məsihin müvəqqəti hökmranlığının lazım olduğunu açıqlamır; əslində, Daniel 7-ci fəsildə Məsihin hökmranlığının min il deyil, əbədi olacağı bildirilir.

ALTINCI TƏZAD (bir yandan Məsihin yaxın gəlişi və digər yandan təxir edilən *Parousia*)

İmanlıların çoxu İsanın tezliklə, qəfildən, gözlənilmədən gələcəyinə inanır (müq. et. Mat. 10:23; 24:27,34,44; Mark 9:1; 13:30). Ancaq Onun tez gələcəyini gözləyən hər nəsil indiyə qədər yanılmışdır! İsanın tez (qəfildən)

gələcəyi ümidi hər nəslə vəd olunur, amma yalnız bir nəsil (həm də təqib olunan nəsil) üçün gerçək olacaq. İmanlılar, İsa sabah gələcək imiş kimi yaşamalı, lakin böyük tapşırığını (müq. et. Mat. 28:19-20) O ləngiyirmiş kimi planlaşdırmalıdırlar.

Müjdələrin (müq. et. Mark 13:10; Luka 17:2; 18:8) və eləcə də Salonikilərə 1-ci və 2-ci Məktubların bəzi ayələri ikinci gəlişinin (*Parousia*) təxir edilməsindən bəhs edir. Öncə bəzi tarixi hadisələr baş verməlidir:

1. Müjdənin dünyada yayılması (Mat. 24:15; Mark 13:10)
2. "Günah adamı"nın meydana çıxması (müq. et. Mat. 24:15; 2Sal. 2; Vəhy 13)
3. böyük təqib (müq. et. Mat. 24:21,24; Vəhy 13)

Bu söhbət qəsdən ikimənalıdır (müq. et. Mat. 24:42-51; Mark 13:32-36)! Hər gün son günün imiş kimi yaşa, lakin gələcək xidməti planlaşdır və hazırlan!

UYĞUNLUQ VƏ BALANS

Qeyd edək ki, müasir esxatoloji şərhin bütün məktəblərində həqiqətin payı yaxud yarısı vardır. Onlar bəzi mətnləri yaxşı izah və şərh edir. Məsələn uyğunluqda və balansdadır. Çox vaxt əvvəlcədən mənimsənilmiş qənaətlərə uyğun olaraq Müqəddəs Kitabdan seçilən mətnlər hazır teoloji "skelet"ə yapışdırılır. Müqəddəs Kitabda məntiqi, xronoloji, sistematik esxatologiya verilmir. Bu, ailəvi fotoalboma oxşayır. Şəkillər doğrudur, amma nizamla, kontekstində, məntiqi ardıcılıqla yerləşdirilməyib. Bəzi şəkillər albomdan düşüb və gələcək nəsil bunların yerini dəqiq bilmir. Vəhy Kitabının düzgün şərh edilməsinin "açarı" müəllifin seçdiyi ədəbi janrda aşkarladığı niyyətidir. Şərhçilərin əksəriyyəti Əhdi-Cədidin digər janrlarında istifadə etdikləri "ekzegetik alət" və qaydalarını Vəhy Kitabının şərhinə tətbiq etməyə çalışırlar. Onlar Vəhy Kitabını İsanın və Paulun təlimləri əsasında şərh etməkdənsə, Əhdi-Ətiq üzərində fokuslaşırlar.

Bu kitabın şərhinə bir az qorxu və lərzə ilə yaxınlaşdığımı etiraf etməliyəm. Məni ən çox qorxudan, Vəhy 22:18-19-dakı lənət deyil, bu kitabın şərhini üstündə Allahın xalqında meydana gələn mübahisələr və münaqişələr. Allahın vəhyini sevirəm. Həqiqətən, hər insan yalançıdır, vəhy isə doğrudur (müq. et. Rom. 3:4)! Sizdən xahiş edirəm, bu şərhimi düşündürmək cəhdi olaraq qəbul edin; bu şərh, yol xəritəsi deyil, yol nişanıdır; mən "Rəbb belə deyir!" demirəm, ancaq "bəlkə" deyirəm. Mən öz gücsüzlüyüm, qərəzli fikirlərim və məhdud teoloji təsəvvürüm ilə üz-üzə gəlmişəm. Bunları həmçinin digər şərhçilərdə də görmüşəm. Elə bil ki, hər kəs Vəhy Kitabında öz istədiyini tapır; kim nəyi gözləyirsə, onu görür. Bu janrın özü əsərin səhv anlaşılmasına yol açır! Lakin bu kitabın Müqəddəs Kitabda öz yeri, öz məqsədi vardır. Onun "son söz" olaraq tutduğu yer də təsadüfi deyildir. Bu kitabda Allah hər nəsilədən olan övladlarına bir şeylər danışır. Və Allah bunu dərk etməyimizi istəyir! Müxalif dəstələrə bölünməkdənsə, əl-ələ verək və bəlkə doğru ola biləcək bütün o şeyləri deyil, aydın və əsas olan həqiqətləri təsdiqləyək. Allah hamımıza yar olsun!

Aşağıda Vəhy Kitabının şərh edilməsi haqqındakı fikirlərinizi yazın. Hər birimiz bu kitabın şərhinə öz qərəzli fikirlərini gətirir. Bu fikirlərin təsirini azaltmaq və doqmatizmə qalib gəlmək üçün bunları müəyyən etmək faydalıdır.

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.

VƏHY KİTABINA GİRİŞ

I. GİRİŞ MÜDDƏALARI

- A. İlahiyyatçı bir alim olaraq ömrümün böyük hissəsi boyunca Müqəddəs Kitabı olduğu kimi, "həqiqi mənada" qəbul etmənin vacibliyinə inandım (tarixi hekayəti həqiqətən məhz belə qəbul etmək vacibdir). Lakin getdikcə anlamağa başladım ki, peyğəmbərliyi, poeziyanı, məsəlləri və apokaliptik ədəbiyyatı həqiqi mənada qəbul etmək əslində Allahdan ilham almış mətni səhv anlamağa aparır. Müqəddəs Kitabın düzgün anlaşılmasının "açarı" mətnin hərfi mənası deyil, müəllifin niyyətidir, nəzərdə tutduğu mənadır. Müqəddəs Kitabın dediyinə nəyisə əlavə etmək (konkret doktrinlər), Allahdan ilham almış orijinal müəllifin nəzərdə tutduğundan nəyisə çıxartmaq olduğu qədər təhlükəli və yanlışdır! Mətnin geniş konteksti, tarixi zəmini və həm mətnin içində, həm də seçdiyi janrda ifadə olunan müəllifin niyyəti üzərində fokuslaşmaq lazımdır. Janr, müəllif və oxucu arasındakı "ədəbi müqavilə" kimidir. Buna əhəmiyyət verməmək istər-istəməz səhv şərhə aparır!

Şübhəsiz ki, Vəhy Kitabı həqiqətdir, amma tarixi hekayət deyildir və həqiqi mənada anlaşılmaq üçün nəzərdə tutulmayıb. Bu janra diqqət yetirmək istəsək, janrın özü bizə bunu öyrədəcək. Bu demək deyil ki, bu mətn Allahdan ilham almış və ya doğru deyildir; sadəcə olaraq, bu mətn məcazi, üstüörtülü, metaforik və obrazlıdır. I əsrdə yəhudilər və məsihçilər bu növ ədəbiyyata bələd idilər, biz isə buna bələd deyilik! Məşhur "Üzüklərin hökmdarı" (*The Lord of the Rings*) yaxud "Narniya xronikaları" (*Chronicles of Narnia*) kitablarındakı məsihçi simvolizmi bunun müasir paralelləri ola bilər.

- B. Vəhy Kitabı unikal yəhudi ədəbi janrında – apokaliptik janrda yazılmışdır. Gərginliklə dolu zamanlarda Allahın tarixə nəzarət etdiyinə və Öz xalqını qurtacacağına dair əminliyi ifadə etmək üçün ondan tez-tez istifadə olunmuşdur. Bu ədəbiyyat növünün xüsusiyyətləri:
1. bütün kainat üzərində Allahın tam ixtiyarı olduğunu hiss etdirir (təkallahlılıq və determinizm)
 2. xeyir və şər, bu dövr və gələcək dövr arasındakı mübarizəni əks etdirir (dualizm)
 3. gizli kod sözlərindən istifadə edir (adətən Əhdi-Ətiqdən və ya əhdlərərası yəhudi apokaliptik ədəbiyyatından olan)
 4. rənglərdən, saylardan, heyvanlardan, bəzən heyvan-insanlardan istifadə edir
 5. görüntülər və rüyalar vasitəsilə mələklərin müdaxilələrindən, adətən mələklərin vasitəçiliyindən istifadə edir
 6. başlıca olaraq axır zaman (yeni çağ) üzərində fokuslaşır
 7. Allahdan axır zamana dair gələn xəbəri gerçəklik deyil, sabitləşmiş simvollar vasitəsilə verir
 8. Bu janrın bəzi misalları:
 - a. Əhdi-Ətiq
 - (1) Yeşaya 24-27, 56-66
 - (2) Yezekeel 37-48
 - (3) Daniel 7-12
 - (4) Yoel 2:28-3:21
 - (5) Zəkəriyyə 1-6, 12-14
 - b. Əhdi-Cədid
 - (1) Matta 24, Mark 13, Luka 21 və 1 Korinfililər 15 (bəzi hissələri)
 - (2) 2 Salonikililər 2 (böyük hissəsi)
 - (3) Vəhy (4-22-ci fəsillər)
 - c. Daniel 7-12 və Vəhy 4-22 Müqəddəs Kitabda bu janrın klassik nümunələridir
 9. qeyri-kanonik (D.S. Russellin "Yəhudi apokaliptik yazısının metodu və mesajı" [D. S. Russell, *The Method and Message of Jewish Apocalyptic*, ss. 37-38] əsərindən götürülmüşdür)
 - a. I Xanok, II Xanok (Xanokun sirləri)
 - b. Yubileylər Kitabı
 - c. Sivillərin peyğəmbərlikləri III, IV, V
 - d. On iki əcdadın vəsiyyəti

- e. Süleymanın Məzmləri
- f. Musanın görə qalxması
- g. Yeşayanın şəhidliyi
- h. Musanın apokalipsisi (Adəm və Həvvanın həyatı)
- i. İbrahimin apokalipsisi
- j. İbrahimin vəsiyyəti
- k. II Ezra (IV Ezra)
- l. II və III Barux

10. Bu janrdə dualizm hiss olunur. Gerçəklik bir sıra dualizmlər, təzadlar, gərginliklər olaraq nəzərdən keçirilir (Yəhyanın yazılarında bunlara tez-tez rast gəlinir):

- a. göy – yer
- b. şər dövrü (pis insanlar və pis mələklər) – yeni salehlik dövrü (mömin insanlar və mömin mələklər)
- c. indiki həyat – gələcək həyat

Bütün bunlar, Allahın tamamlayacağı məqsədə doğru gedir. Bu dünya Allahın istədiyi kimi deyildir, Allah işləməkdə davam edir və Eden bağında başlamış yaxın ünsiyyətin bərpa edilməsi ilə bağlı iradəsini həyata keçirir. Məsihin hadisəsi Allahın planının dönüş nöqtəsidir, lakin iki dəfə gəlişi indiki dualizmlərə səbəb olmuşdur.

- C. Bu apokaliptik əsərlər heç vaxt şifahi olaraq təqdim olunmamışdır. Bunlar mürəkkəb təşkililə səciyyəlonən ədəbi əsərlərdir. Struktur düzgün şərh üçün son dərəcə mühümdür. Vəhy Kitabının planlı strukturunun böyük hissəsi, bir-birinin paraleli olan yeddi "ədəbi vahid"dən (yaxud fraqment, hissə) ibarətdir (məs. yeddi möhür, yeddi şeypur, yeddi nimşə). Hər dövrdə mühakimənin şiddəti artır: möhürlərdə dördü bir hissə, şeypurlarda üçü bir hissə, nimçələrdə isə hamısı məhv edilir. Kitabın hər ədəbi vahidində Məsihin ikinci gəlişi və ya başqa esxatoloji bir hadisə baş verir: (1) altıncı möhürdə, 6:12-17; (2) yeddinci şeypurdə, 11:15-18; axır zamanın mələyi 14:14-20-də mühakimə edir; (3) yeddinci nimçədə, 16:17-21, sonra yenə 19:11-21-də və yenə 22:6-16-da. Bu göstərir ki, Vəhy Kitabı xronoloji olaraq ardıcıl deyildir, bir neçə pərdəli dramdır; həmin dramın pərdələrində Əhdi-Ətiq mühakiməsinin getdikcə şiddətlənən motivləri ilə eyni zamandan bəhs olunur (müq. et. Ceymz Blevinz, "Vəhy Kitabı dram əsəri kimi" və "Vəhyin janrı" [James Blevins, *Revelation as Drama* and "The Genre of Revelation" in *Review and Expositor*, Sept. 1980, ss. 393-408]).

Kitab proloqdan, yeddi hissədən və epiloqdan ibarətdir

- 1. proloq, 1:1-8
- 2. fəs. 1-3 (Məsih və yeddi cəmiyyət)
- 3. 4:1-8:1 (göylər və yeddi möhür)
- 4. 8:2-11:1 (yeddi şeypur tutan yeddi mələk)
- 5. fəs. 12-14 (iki icma və rəhbərləri)
- 6. fəs. 15-16 (yeddi nimçə tutan yeddi mələk)
- 7. fəs. 17-19 (Babil və onun məhkum olunması)
- 8. fəs. 20-22 (mühakimə, yeni göy və yeni yer)
- 9. epiloq, 22:6-21

Uilyam Hendriksen "Qaliblərdən də üstün" [William Hendriksen, *More Than Conquerors*] əsərində Vəhy Kitabını belə hissələrə bölür:

- 1. fəs. 1-3 (Məsih yeddi çıraqdandan arasında)
- 2. fəs. 4-7 (yeddi möhürlü kitab)
- 3. fəs. 8-11 (mühakimənin yeddi şeypuru)
- 4. fəs. 12-14 (qadın və oğlan uşağı əjdaha və köməkçiləri [vəhşi heyvan və fahişə] tərəfindən təqib olunur)
- 5. fəs. 15-16 (hiddətin yeddi nimçəsi)
- 6. fəs. 17-19 (böyük fahişənin və vəhşi heyvanın yıxılması)
- 7. fəs. 20-22 (əjdahanın [Şeytanın] mühakimə olunması, ondan sonra yeni göy və yeni yer, Yeni Yerusəlim), s. 28

Uilyam Hendriksen "Qaliblərdən də üstün" (William Hendriksen, *More Than Conquerors*) əsərində Vəhy Kitabının yeddi hissəyə ayrıldığını deyir: 1-3; 4-7; 8-11; 12-14; 15-16; 20-22.

Bunlardan hər biri paraleldir, Məsihin birinci gəlişi ilə ikinci gəlişi arasındakı dövrü əhatə edir və hər biri mühakiməylə və Məsihin ikinci gəlişinin bir cəhətiylə əlaqəlidir (ss. 22-31).

Mən möhürlərin, şeyurların və nimçələrin dramatik paralelizmi ilə razılışsam və həmçinin 17-19-cu fəsillərin 20-22-ci fəsillərlə paralel olduğunu düşünsəm də (19:11-21-də və sonra yenə 22:6-16-da Məsihin ikinci gəlişi təsvir olunur), bu yeddi hissənin hər birinin, xüsusilə 1-3-cü fəsillərin *Parousia* ilə başa çatdığını görmürəm; ancaq bəlkə bunların hər birinin sonunda mühakimənin və ya Rəbbin gəlişinin bir cəhəti əks olunur (müq. et. 2:5,7,11,16-17,25-26; 3:5; 10:12,18-21). Kitabın belə "yeddi dövrəsi", paralel strukturunun dərk edilməsinə imkan verir.

- D. "Yeddi" sayının bu kitabın strukturunda mühüm rol oynadığı aşkardır: yeddi cəmiyyət, yeddi möhür, yeddi şeypur və yeddi nimçə bunu göstərir. "Yeddi"lərin başqa misallarından bəzisi:
1. 7 xeyir-dua, 1:3; 14:13; 16:15; 19:9; 20:6; 22:7,14
 2. 7 çıraqdan, 1:12
 3. Allahın 7 ruhu, 1:4; 3:1; 4:5; 5:6
 4. 7 ulduz, 1:16,20; 2:1
 5. 7 məşəl, 4:5
 6. tumarı möhürləyən 7 möhür, 5:1
 7. Quzunun 7 buynuzu, 7 gözü, 5:6
 8. İsanın 7 sifəti ucaldılır, 5:12
 9. təbiətdə 7 əlamət, 6:12-14
 10. insanların 7 növü, 6:15
 11. Allahın 7 sifəti ucaldılır, 7:12
 12. Allahın önündə dayanan 7 mələk, 8:2,6
 13. yeddi mələyin tutduğu 7 şeypur, 8:6 (15:1,6,7,8; 17:1; 21:9)
 14. 7 əlamət, 12:1,3; 13:13,14; 15:1; 16:14; 19:20
 15. qırmızı əjdahanın 7 başı, 7 kiçik tacı, 12:3
 16. dənizdən çıxan vəhşi heyvanın 7 başı, 13:1; 17:3,8
 17. 7 mələk, 14:6-20
 18. 7 bəla, 15:1; 21:9
 19. 7 təpə, 17:9
 20. 7 padşah, 17:10
 21. 21-22-ci fəsillərdə "artıq olmayan" 7 şey (21:1,4 [dörd dəfə]; 21:25; 22:3)
- E. Şərhlilər bu kitabın şərhinə teoloji baxımdan ən qərəzli yanaşırlar. Onların əvvəlcədən mənimsənilmiş qənaətləri aydın olmayan təfərrüatı necə şərh etmələrini müəyyən edir. Bu teoloji qənaətləri bir neçə səviyyədə özünü büruzə verir
1. rəmzlərin mənbəyi
 - a. Əhdi-Ətiqə istinadlar
 - (1) yaradılış, günaha batma, daşqın, Misirdən çıxış, bərpa olunan Yerusəlim kimi Əhdi-Ətiqə mövzuları
 - (2) peyğəmbərlərə edilən yüzlərlə istinad (sitat deyil)
 - b. əhdlərərası yəhudi ədəbiyyatı (1 Xanok, 2 Barux, Sivillərin peyğəmbərlikləri, 2 Ezra)
 - c. I əsr Yunan-Roma dünyası
 - d. qədim Yaxın Şərq kosmoloji yaradılış hekayələri (xüs. Vəhy 12)
 2. kitabın əhatə etdiyi dövr
 - a. I əsr
 - b. hər əsr
 - c. son nəsil
 3. sistematik teoloji çərçivə
 - a. preterist
 - b. historisist
 - c. futurist
 - d. idealist
 4. 20-ci fəsil haqqında teoloji mövqe
 - a. a millennial

- b. post millennial
- c. pre millennial
- d. dispensasional pre millennial

Kitabın şərhinə yanaşmaların müxtəlifliyi və qeyri-münasib doqmatizm (alimlik iddiası) şəraitində şərhçi bu kitaba necə yanaşmalıdır?

1. etiraf edək ki, müasir qərbli məsihçilər bu janrı anlamırlar və I əsr məsihçilərinin dərhal anladıqları tarixi istinadları dərk etmirlər.
 2. etiraf edək ki, məsihçilərin hər nəsli Vəhy Kitabını öz tarixi şəraitinə görə şərh etməyə çalışıb və indiyədək hamısı bu kitabı səhv şərh edib.
 3. Teoloji sistemləri oxumazdan əvvəl Müqəddəs Kitabı oxuyaq. Hər görüntünün/peyğəmbərliyin ədəbi kontekstini axtarın və əsas həqiqəti bir deklarativ cümlə ilə ifadə edin. Əsas həqiqət imanlıların hər nəsində eyni olacaq, xüsusi detallar isə yalnız birinci və/və ya axırıncı nəslinə aid ola bilər. Detaiların da doğru olduğu istisna edilmir, lakin bunların məqsədini teologiya deyil, tarix aşkara çıxaracaq.
 4. Unutmayaq ki, bu kitab başlıca olaraq imansızlar tərəfindən təqib olunan imanlılara təsəlli vermək, sadıq qalmağa ruhlandırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu kitab imanlıların hər nəsli maraqlandıran sualların cavabını vermək yaxud axır zaman hadisələrini ətraflı təsvir etmək üçün nəzərdə tutulmamışdır.
 5. Günahlı insan cəmiyyətinin Allahın Padşahlığı ilə toqquşmağa doğru hərəkət etdiyini əminliklə söyləmək olar. İlk baxışdan dünyanın qalib gəldiyini zənn edə bilərik (Qolqotada olduğu kimi), amma tələsməyək – Allah külli-ixtiyardır, tarixi idarə edir, həyata və ölümə nəzarət edir. Xalqı Onunla birlikdə qələbə çalır!
- F. Bu kitab, birmənalı olmamasına və şərhçi çətin olmasına baxmayaraq, Allahdan ilham almış, hər dövrdə Allahın xalqına mühüm şeylər öyrədən kəlamdır. Buna görə bu unikal kitabı öyrənmək üçün daha çox səy göstərməyə dəyər. Vəhyin Əhdi-Cədid kanonunda tutduğu strateji yer onun təliminin əhəmiyyətinə işarə edir. "Şərhçinin Müqəddəs Kitab Təfsiri"nin 12-ci cildində Alah Conson (Alan Johnson, *The Expositor's Bible Commentary*, vol. 12) belə deyir: "Həqiqətən böyük ehtimal var ki, Müjdələr istisna olmaqla, Apokalipsis [Vəhy Kitabı] məsihçi doktrini və şagirdliyini Müqəddəs Yazının başqa kitablarına nisbətən ən dərin və təsiredici şəkildə öyrədir. Məsihdə deyil, peyğəmbərlikdə diqqətini cəmləşdirən bəzi adamların təəssübkeşliyi və çoxlu şərhlərin müxtəlifliyi bizi bu heyranedicilik kitabdakı məsihçi həqiqətini araşdırmaqdan saxlamamalıdır" (s. 399).
- Unutmayaq ki, bunlar həqiqətən İsanın cəmiyyətinə dediyi son sözlərdir! Müasir imanlılar cəmiyyətinin bu sözlərə etinasız yanaşmağa haqqı yoxdur! Bunlar Allahın tam ixtiyarı (təkallahlılıq), şəh olanın mövcudluğu (məhdud dualizm), günaha batmanın davamlı təsiri (insanın itaətsizliyi) və Allahın bəşəriyyəti xilas edəcəyinə dair vədləri (şərtsiz əhd, müq. et. Yar. 3:15; 12:1-3; Çıx. 19:5-6; Yəh. 3:16; 2Kor. 5:21) nöqtəyi-nəzərindən imanlıları təqibə və münafişəyə hazırlamalıdır.

II. MÜƏLLİF

- A. Həvari Yəhyanın müəllifliyinə dair daxili sübutlar
1. Müəllif özünü üç dəfə Yəhya adlandırmışdır (müq. et. 1:1,4,9; 22:8)
 2. O həmçinin özünə
 - a. qul (müq. et. 1:1; 22:6)
 - b. oxucuların qardaşı, onlarla birlikdə İsada şərik (müq. et. 1:9)
 - c. peyğəmbər (müq. et. 22:9) demişdir; kitabını da peyğəmbərlik (müq. et. 1:3; 22:7,10,18,19) adlandırmışdır.
 3. Müəllif Əhdi-Ətiqə bələddir (Septuagintadan deyil, Tarqumlardan istifadə edir), həmçinin Müqəddəs məskənə və sinaqoqa dair qaydaları bilir

- B. Xarici sübut – erkən dövr məsihçi müəlliflərin əsərlərindən Həvari Yəhyanın müəllifliyinə dair sübutlar
1. Həvari Yəhya, Zavdayın oğlu
 - a. Şəhid Yustin (Roma, b.e. 110-165-ci illər), "Trifonla dialoq" (Justin Martyr, *Dialogue with Trypho*, 81:4)
 - b. İriney (Lion, b.e. 120-202-ci illər), "Bidətlərə qarşı" (*Against Heresies*, IV.14.2; 17,6; 21,3; V.16.1; 28,2; 30,3; 34,6; 35,2)
 - c. Tertullian (Şimali Afrika, b.e. 145-220-ci illər), "Prakseana qarşı" (Tertullian, *Against Praxeas* 27)
 - d. Origen (b.e. 181-252-ci illər)
 - (1) "Ruh haqqında" (*On the Soul*, L:8:1)
 - (2) "Markiona qarşı" (*Against Marcion*, II:5)
 - (3) "Bidətçilərə qarşı" (*Against Heretics*, III:14, 25)
 - (4) "Kelsə qarşı" (*Against Celsus*, VI:6, 32; VIII:17)
 - e. Muratorinin kanonu (Roma, b.e. 180-200-cü illər)
 2. Digər namizədlər
 - a. Yəhya Mark – Bunu İsgəndəriyyə yepiskopu Dionisiy (b.e. 247-264-cü illər) fərz etmişdir. Kitabda işlədilən sözlərə və üslubuna əsasən və həmçinin Həvari Yəhyanın digər əsərlərinin anonim olduğuna görə onun müəllifliyini rədd edən Dionisiy kitabın özünü kanonik olaraq qəbul etmişdir. O, Qeysəriyyəli Yevseviyi də inandırmışdır
 - b. Ağsaqqal Yəhya – Bu fərziyyə, Yevseviyin Papiydan gətirdiyi sitata əsaslanır ("İmanlılar cəmiyyətinin tarixi" [*Eccl. His.*] 3.39.1-7). Ancaq Papiy sitat gətirilmiş əsərində "Ağsaqqal Yəhya" dedikdə, yəqin ki, başqa Yəhyanı deyil, məhz Həvari Yəhyanı nəzərdə tutmuşdur.
 - c. Vəftizçi Yəhya – (redaktorların sonradan etdikləri əlavələr ilə) Bunu "Ankor Müqəddəs Kitab şərhində" C. Messinqberd Ford (J. Massyngberde Ford, *Anchor Bible commentary*) başlıca olaraq Vəftizçi Yəhyanın İsanı "quzu" adlandırmasına əsasən fərz etmişdir. İsanın belə adlandırıldığı başqa yeganə yer Vəhy Kitabıdır.
- C. Origenin şagirdi olan İsgəndəriyyə yepiskopu Dionisiy (b.e. 247-264-cü illər) Həvari Yəhyanın müəllifliyinə şübhə etdiyini deyən ilk adam idi (onun kitabı itmişdir, lakin onunla razılan Qeysəriyyəli Yevseviy ondan sitat gətirmişdir). Onun şübhələrinin səbəbləri belə idi:
1. Həvari Yəhya Müjdəsində və ya Məktublarında özünü Yəhya adlandırmır, Vəhy Kitabının müəllifi isə "Yəhya" olduğunu bildirir
 2. Vəhy Kitabının strukturu Yəhyanın Müjdəsindən və Məktublarından fərqlənir
 3. Vəhy Kitabında işlədilən sözlər Yəhyanın Müjdəsindən və Məktublarından fərqlənir
 4. Vəhy Kitabının qrammatik üslubu Yəhyanın Müjdəsindən və Məktublarından daha aşağı keyfiyyətdədir
- D. Həvari Yəhyanın müəllifliyinə, yəqin ki, ən ciddi meydan oxuyan müasir alim R.H. Çarlzdir (R. H. Charles, *Saint John*, Cild 1, s. xxxixff).
- E. Müasir alimlərin çoxu Əhdi-Cədidə daxil olan bir çox kitabın ənənəvi müəllifliyini rədd etmişdir. Vəhy Kitabının ənənəvi müəllifini rədd etmənin yaxşı bir nümunəsi, Yəhyanın əsərləri üzrə mütəxəssis olan görkəmli katolik ilahiyatçısı Reymond E. Braundur. "Ankor Müqəddəs Kitab şərhinin" (Anchor Bible Commentary) Giriş cildində Vəhy Kitabı haqqında belə yazılmışdır: "Yəhya adındakı yəhudi mənşəli məsihçi peyğəmbəri nə Zavdayın oğlu Yəhya, nə də Yəhyanın Müjdəsinin və ya Məktublarının müəllifidir" (s. 774).
- F. Bu Kitabın müəllifi dəqiq bilinmir. Həvari Yəhyanın digər əsərləri ilə paralel olan çox yer olduğu kimi, bunlardan kəskin fərqlənən yerlər də çoxdur. Bu kitabın başa düşülməsinin "açarını" bəşəri müəllifində deyil, ilahi müəllifindədir! Vəhyin müəllifi özünün Allahdan ilham almış bir peyğəmbər olduğuna inanırdı (müq. et. 1:3; 22:7,10,18,19).

III. TARİX

- A. Bu kitabın yazılma tarixi, şübhəsiz ki, müəllifliyi və şərhilə bağlıdır (bax. Tarixi fərziyyələr C).
- B. Mümkün yazılma tarixləri:
1. Ənənəvi tarix təqibə uyğun gəlidiyinə görə Domisianın hakimiyyəti zamanıdır (b.e. 81-96-cı illər)
 - a. İriney (Yevseviyin gətirdiyi sitat), "Bidətlərə qarşı" (Irenaeus, *Against Heresies*, 5.30.3). "Bu bidət uzaq keçmişdə baş verməyib, demək olar ki, bizim nəslimizdə, Domisianın hakimiyyəti zamanı baş vermişdir"
 - b. İsgəndəriyyəli Klement
 - c. İsgəndəriyyəli Origen
 - d. Qeysəriyyəli Yevseviy, "İmanlılar cəmiyyətinin tarixi" (Eusebius of Caesarea, *Church History*, iii.23.1)
 - e. Viktorinus, "Apokalipsis" (Victorinus, *Apocalypse*, x.11)
 - f. İyeronim
 2. III əsr müəllifi Epifan (Epiphanius, *Haer*, 51.12, 32) deyir ki, Yəhya bu kitabı Patmosdan azad olunandan sonra yazmışdır; bu, Klavdinin hakimiyyəti zamanında idi (b.e. 41-54-cü illər).
 3. Başqaları bunun Neronun hakimiyyəti zamanında (b.e. 54-68-ci illər) baş verdiyini zənn etmişlər, çünki:
 - a. imperator kultunun apardığı təqiblərin tarixi zəmini aşkardır
 - b. "Qeysər Neron" (*Caesar Nero*) ifadəsinin ibrancə yazılmış şəkli vəhşi heyvanın sayına (666) bərabərdir
 - c. Yəhyanın Vəhy Kitabının Yerusəlimin məhv edilməsi ilə bağlı olduğunu iddia edən Preteristlər haqlıdırsa və bu kitab peyğəmbərlikdirsə, onda kitabın yazılma tarixi b.e. 70-ci ildən əvvəl olmalıdır

IV. OXUCULAR

- A. 1:4-ə əsasən, bu kitab ilkin olaraq Romanın Asiya vilayətindəki yeddi cəmiyyətə ünvanlanmışdır. Bu cəmiyyətlərə ayrı-ayrı müraciətlər, məktubu daşıyan şəxsin marşrutuna görə sıralanmışdır.
- B. Vəhy Kitabının məzmunu, günahlı dünya sistemi tərəfindən təqib olunan bütün cəmiyyətlərə və imanlılara müstəsna olaraq aiddir.
- C. Əhdi-Cədidə daxil edilmiş kanonik kitab kimi Vəhy Kitabı hər şeyin tamamlanması haqqında bütün dövrlərdə yaşayan bütün imanlılara verilən xəbərdir.

V. YAZILMA SƏBƏBİ

- A. Kitabın tarixi fonu, yerli cəmiyyətlərin yəhudilikdən ayrılması ilə Romanın yəhudiliyə verdiyi hüquqi müdafiədən mərhum edilməsidir. Bu ayrılıq rəsmi olaraq təqribən b.e. 70-ci ildə baş vermişdir. O vaxt Yavnedəki rəbbilər, yerli sinaqoqların üzvləri üçün məcburi olan Nazaretli İsanı lənətləyən andı təsis etmişlər.
- B. Roma sənədləri göstərir ki, Neronun hakimiyyətindən (b.e. 54-68-cı illər) Domisianın hakimiyyətinə qədər (b.e. 81-96-cı illər) imperatora pərəstiş imanlılar cəmiyyəti ilə ciddi münaqişəyə səbəb olmuşdur. Lakin bütün imperiyada rəsmi təqiblər haqqında heç bir sənəddə məlumat verilmir. Göründüyü kimi, Vəhy Kitabı Roma imperiyasının şərq vilayətlərində imperatora pərəstişin şiddətlənməsini əks etdirir (müq. et. "Biblical Archaeology Review," may-iyun 1993-cü il, s. 29-37).

VI. SİNTAKSİS

- A. Yunan mətnində çoxlu qrammatik problemlər vardır.
- B. Bunların mümkün səbəblərindən bəzisi:
 - 1. Yəhyanın arami düşüncə tərzii.
 - 2. Patmos adasında ona yazmaqda yardım edən adam yox idi.
 - 3. Görüntülər son dərəcə həyəcanlandırıcı idi.
 - 4. Bunlar qəsdən təsir göstərmək üçün idi.
 - 5. Janr (apokaliptik) həddən artıq obrazlı idi.
- C. Buna bənzər qrammatik qəribəliklərə digər yəhudi apokaliptik əsərlərində də rast gəlinir. Buna görə də Vəhy Kitabı qrammatik cəhətdən zəif yazılmayıb, lakin belə üslub janrın tələbi idi.

VII. KANONİKLİK

- A. Şərq cəmiyyəti bu kitabı erkən dövrdə rədd etmişdir; bu kitab Peşittaya (V əsr süryani versiyası) daxil olmamışdır.
- B. Əvvəl III əsrin sonlarında İsgəndəriyyəli Dionisiy, sonra IV əsrin başlarında Yevseviy Vəhy Kitabının Həvari Yəhya tərəfindən yazılmadığını demişlər. Yevseviy bunu kanon siyahısına daxil etmiş, lakin "mübahisəli" kitablardan biri kimi təqdim etmişdir (müq. et. "İmanlılar cəmiyyətinin tarixi" [Eusebius, *Ecclesiastical History*, III:24:18; III:25:4; and III:39:6]).
- C. Laodikeya kilsə məclisi (təq. b.e. 360-cı il) bu kitabı kanonik kitablar siyahısından çıxarmışdır. İyeronim bunu kanonik olaraq rədd etmiş, lakin Karfagen kilsə məclisi (b.e. 397-ci il) bunu qəbul etmişdir. Vəhy Kitabı İbraniyə Məktubla yanaşı imanlılar cəmiyyətinin kanonuna güzəştlə daxil edilmişdir.
- D. Qeyd edək ki, imanlılar Müqəddəs Ruhun məsihçi kanonunun formalaşma prosesini idarə etdiyinə inanırlar. Bu, iman məsələsidir.
- E. Protestant islahatının iki böyük ilahiyatçısı bu kitabın məsihçi doktrinindəki yerini rədd edirdi
 - 1. Martin Lüter bu kitabın peyğəmbər və həvarilərdən qaynaqlandığını inkar edərək onu ümumiyyətlə Allahdan ilham almış yazı kimi qəbul etmirdi.
 - 2. Jan Kalvin Vəhy Kitabı istisna olmaqla Əhdi-Cədidin hər kitabına şərh yazmışdır və beləcə Vəhy Kitabının aktuallığını rədd etmişdir.

VIII. KİTABIN ŞƏRHİ İLƏ BAĞLI OLAN TARİXİ FƏRZİYYƏLƏR

- A. Məlum olduğu kimi, bu kitabın şərh edilməsi çox çətindir və buna görə doqmatizm qeyri-münasibdir!
- B. Rəmzlərin mənbələri
 - 1. Əhdi-Ətiqdəki apokaliptik mətnlər
 - a. Daniel
 - b. Yezekel
 - c. Zəkəriyyə
 - d. Yeşaya
 - 2. əhdlərarası yəhudi apokaliptik ədəbiyyatı
 - 3. I əsr Yunan-Roma tarixi şəraiti (xüs. Vəhy 17)
 - 4. qədim Yaxın Şərq mifoloji yaradılış hekayələri (xüs. Vəhy 12)

- C. Ümumiyyətlə, dörd şərh çərçivəsi və ya yanaşması vardır
1. PRETERİST – bu qrup Vəhy Kitabının başlıca olaraq və ya müstəsna olaraq Romanın Asiya vilayətindəki I əsr imanlılar cəmiyyətlərinə aid olduğunu düşünür. Preteristlərin qənaətinə, kitabın bütün detalları və peyğəmbərlikləri I əsrdə yerinə yetmişdir.
 2. HİSTORİSİST – bu qrup Vəhy Kitabının tarixə, başlıca olaraq qərb sivilizasiyasının və bir anlamda Roma katolik kilsəsinin tarixinə ümumi baxış olduğunu düşünür. Historisistlər 2-3-cü fəsillərdə yeddi cəmiyyətə ünvanlanan məktubları adətən müəyyən tarixi dövrlər kimi şərh edirlər. Bəziləri bunların zamanda sinxron, başqaları xronoloji ardıcıl olaraq qəbul edirlər.
 3. FUTURİST – bu qrup Vəhy Kitabının Parusiyadan (Məsihin ikinci gəlişi) dərhal öncə və ondan sonra baş verəcək və təsvir olunduğu kimi həqiqi mənada və tarixdə həyata keçəcək hadisələri nəql etdiyini düşünür.
 4. İDEALİST – bu qrup Vəhy Kitabının tarixi deyil, tamamilə rəmzi olduğunu, xeyir və şəər arasındakı mübarizəni təsvir etdiyini düşünür.
- Bütün bu yanaşmalarda həqiqət payı vardır, lakin Yəhyanın seçdiyi janrın və obrazlılığın qəsdən ikimənəli olduğunu nəzərə almır. Məsələn bunların hansının doğru olmasında deyil, balansdadır.

IX. KİTABIN MƏQSƏDİ

- A. Vəhy Kitabının məqsədi Allahın tarixdə tam ixtiyar sahibi olduğunu və hər şeyin Onda öz zirvəsinə çatacağına dair vədi göstərməkdir. Sadiq imanlılar bu günahlı dünyanın sisteminin təqibi və aqressiyası qarşısında imanda və ümiddə qala bilirlər. Kitabın fokusunda I əsrdə və hər əsrdə imanlıların təqib olunması (şərqi vilayətlərdə imperatora pərəstiş) və sadiq qalması (yalançı müəllimlər və öz mədəniyyəti ilə güzəştə getmək) durur (müq. et. 2:10). Yadda saxlayın ki, peyğəmbərlər indiki vəziyyəti islah etmək üçün gələcəkdən danışblar. Vəhy Kitabı tək cə dünyanın sonu ilə deyil, dünyada yaşamaqla da əlaqəlidir. "Şərhcinin Müqəddəs Kitab Təfsiri"nin (*The Expositors Bible Commentary*) 1-ci cildindəki "Müqəddəs Kitabın esxatologiyası" ("The Eschatology of the Bible") başlıqlı məqaləsində Robert L. Senci (Robert L. Sancy) belə demişdir: "Müqəddəs Kitabın peyğəmbərləri başlıca olaraq gələcək hadisələrin zamanı və xronoloji ardıcılığı ilə maraqlanmırdı. Onlar üçün müasirlərinin ruhani vəziyyəti mühüm idi və onlar Allahın haqsızları mühakimə etməsi, möminlərə isə xeyir-dua verməsi haqqındakı esxatoloji təsvirlərdən indiki zamanda yaşayanlara təsir göstərmək üçün istifadə etmişlər" (s. 104).
- B. Kitabın ümumi məqsədi TEV və NJB tərcümələrindəki qısa müqəddimələrində yaxşı xülasə edilmişdir
1. TEV, s. 1122, "Yəhyaya nazil olan Vəhy, məsihcilərin İsa Məsihə Rəbb olaraq iman etdiklərinə görə təqib edildikləri dövrdə yazılmışdır. Müəllifin əsas məqsədi oxucularına ümid və ürək-dirək vermək, əziyyət və təqib zamanlarında sadiq qalmağa təşviq etməkdir".
 2. NJB, s. 1416, "Müqəddəs Kitab bu kitabın ümid sözləri və zəngin sivilizməndə xülasə edilir. Bu, Allahın xalqının başına gələn sınaqlardan qurtarması və izzətli gələcəyə dair vəd haqqındakı görüntüdür. Bu mesaj bütün Müqəddəs Kitabdan götürülmüş rəmzlərlə ötürülür, belə ki, hər bir sifət, bütün heyvanlar, rənglər, saylar Əhdi-Ətiqə bələd olan oxucu üçün assosiasiya yaradır və müxtəlif mənə çalarları ilə doludur. Beləcə, bu, gələcək olanlar haqqında gizli və eyhamlı vəhydir, lakin böyük ibadət və yeni Müqəddəs Şəhərin məsihi ehtişamı haqqındakı son görüntünün təbii simvolizmi olduqca açıqdır. Yəhudilikdə Daniəldən başlamış bu cür yazıların bir ənənəsi var idi; bunlar Allahın təqib olunan xalqını axırda qurtulub zəfər çalacaqlarına inandırır gücləndirirdi".
- C. Şərhcinin bu xilas mövzusunda üstünlük verməsi həyati önəm daşıyır.
1. Allah Məsih vasitəsilə fərdi, kollektiv və kosmik xilas həyata keçirmişdir.
 2. Allahın xilas həm ruhani, həm də fizikidir. İmanlılar cəmiyyəti xilas olmuşdur, amma təhlükəsiz deyildir! Bir gün o tam əmin-amanlıqda olacaq!
 3. Allah günahlı, asi, eqosentrik bəşəriyyəti hələ də sevir. Allahın möhürlərlə və şeypurlarla ifadə olunan qəzəbi xilas üçündür (müq. et. 9:20-21; 14:6-7; 16:9,11; 21:7; 22:17).
 4. Allah günaha batmış bəşəriyyəti bərpa etməklə kifayətlənmir, həmçinin bütün yaradılışı bərpa edir (müq. et. Rom. 8:18-25). Şər hər səviyyədə təmizlənəcəkdir!

Allahın həlak olan bəşəriyyətə Müjdəni çatdırmaq üçün davamlı cəhdləri Onun lütfkar xasiyyətini ucaldır. Nimçələrdən tökülən mühakimələr Allahın sevgisizliyinin deyil, böyük şərin nəticəsidir. Allah yalnız tövbə etməkdən davamlı olaraq imtina edən şəri mühakimə və təcrid edir. Bu kitab Müjdənin çağırışı ilə başa çatır (müq. et. 22:17).

- D. Vəhydə Məsihin ikinci gəlişinin hadisələrinin xronoloji cədvəlini axtarmaq olmaz. Bunu çox vaxt qərbin tarixi ilə bağlı "sirr" olaraq şərh ediblər (yeddi cəmiyyət dövrlər olaraq izah olunur). Hər nəsil bu apokaliptik rəmzlərə öz tarixini "sığdırıb" və indiyə qədər hamısının yanıldığını görürük. Bu peyğəmbərliklərin detalları Məsihin əleyhdarından əziyyət çəkəcək olan son nəsil imanlılar üçün daha aydın olacaq. Bu kitabın həqiqi mənadə şərhə üzündən bəziləri ona tamamilə etinasız yanaşblar (Kalvin), başqaları dəyərinə aşağı salıblar (Lüter, "peyğəmbər və həvarilərdən qaynaqlanmır"), başqaları isə onun üzərində həddən artıq çox aksent ediblər (millennialistlər).

X. BOB ATLİNİN ŞƏRH ETMƏ AÇARLARI

- A. Biz Əhdi-Ətiq cəhətini də nəzərə almalıyıq
1. Əhdi-Ətiq apokaliptik janrı son dərəcə simvolik olan ədəbi növüdür
 2. Əhdi-Ətiqə çoxlu istinadlar vardır (bəzi hesablamalara görə kitabın 404 ayəsindən 275-ində Əhdi-Ətiqə istinad vardır); bu rəmzlərin mənası I əsr Roma şəraitinə uyğun olaraq təkrar şərh edilmişdir.
 3. Peyğəmbərlikdə indiki hadisələr esxatoloji hadisələrə işarə edir. I əsrdə tamamlanmış peyğəmbərliklər çox vaxt axır zamanda daha dolğun şəkildə tamamlanacaqdır.
- B. Kitabın ümumi strukturu müəllifin məqsədini görməyimizə kömək edir
1. Möhürlər, şeypurlar və nimçələr ümumiyyətlə eyni vaxt müddətini əhatə edir (fəs. 6-16). Vəhy Kitabı, ardıcıl pərdələrdən ibarət bir dramdır.
 2. Ehtimal ki, 17-19-cu fəsillər 20-22-ci fəsillərlə paraleldir. 19-cu fəslin bəzi hissələri (yəni 19:11-21) 20:7-10-da təkrar olunur.
 3. Giriş Müddəaları, C-də yeddi "ədəbi vahid"ə baxın.
- C. Tarixi konteksti kitabın hər hansı şərhində nəzərə almaq lazımdır
1. İmperatora pərəstiş
 2. Şərqi vilayətlərdə yerli təqiblər
 3. Müqəddəs Kitabı keçmişdə gəlmədiyi mənada anlamaq olmaz. Vəhy Kitabının şərhə ilk əvvəl Yəhyanın dövrü ilə bağlı nəzərdən keçirilməlidir. Mətnin çoxlu yerinə yetirilmə və ya tətbiq olunma yolları ola bilər, lakin bunlar I əsrə əsaslanmalıdır.
- D. Bəzi gizli (şifrlə) sözlərin mənası bizim mədəni, linqvistik və digər şəraitimizin fərqlənməsi səbəbindən bizə aydın deyildir. Ehtimal ki, axır zaman hadisələri baş verəndə bu rəmzlərin düzgün şərhə aydınlaşar. Bu apokaliptik dramın bütün detallarını "zorla" şərh etməkdən özünüzi gözləyin. Müasir şərhçilər bu görüntülərin hər birində əsas həqiqəti axtarmalıdırlar.
- E. Şərh üçün əsas olan bəzi "açarları" yekunlaşdırmaq istəyirəm
1. Simvolikanın tarixi qaynaqları
 - a. Əhdi-Ətiq mövzuları, Əhdi-Ətiqə istinadlar
 - b. Qədim Yaxın Şərq mifologiyası
 - c. Əhdlərəarası apokaliptik ədəbiyyatı
 - d. I əsr Yunan-Roma dünyası
 2. Müəllifin öz simvolikasını müəyyən etmə yolları
 - a. Bələdçi mələklərlə söhbətlər
 - b. Səməvi xorun himni
 - c. Müəllifin özü mənasını açıqlayır
 3. Kitabın strukturu (dramatik paralelizm)

F. Əlavə yardım

1. Vəhy Kitabının mənim ən çox sevdiyim iki şərhçisi Corc Eldon Ladd (George Eldon Ladd) və Alan F. Consondur (Alan F. Johnson). Onların şərhləri bir-birinə uyğun gəlmir. Mömin, ali təhsilli, səmimi alimlər arasında o qədər çox fikir ayrılığı vardır ki, bunu qeyd etmək vacibdir. Alan Conson "Vəhy Kitabının şərhində"nda (Alan Johnson, *Commentary on Revelation*, Zondervan) belə deyir:

"4:1-dən Vəhy Kitabının axırına qədər çoxlu obrazlardan və görüntülərdən istifadə olunması və bu mətnlərin 1-3-cü fəsillərlə necə əlaqəli olduğu barədə sualın doğması baxımından təəccüblü deyil ki, şərhçilər bu fəsillərin şərhə haqqında bir-birindən çox fərqlənirlər. Bir məsələ şərhə bağlıdır: Obrazlar və görüntülər nə mənə verirlər? Digər məsələ xronologiyaya aiddir: Bu hadisələr nə zaman baş verir? Bundan əlavə, Yəhya tez-tez istifadə etdiyi Əhdi-Ətiq obrazları öz Əhdi-Ətiq qaynaqlarına görəmi şərh edir, yoxsa onları sərbəst şəkildə yeni mənadamı şərh edir? Nə rəmzidir və nə hərfidir? Belə suallara verilən cavablar şərhçinin yanaşmasını müəyyən edəcək. Bu sualların çox az hissəsinə doqmatik cavablar verilə biləcəyinə görə, biz müxtəlif yanaşmalara dözümlü münasibət göstərməliyik; ümid edirik ki, Müqəddəs Ruh açıq müzakirələrimizdə bizi Apokalipsisin mənasını dərk etməyə yönəldəcək" (s. 69).

2. Vəhy Kitabının Əhdi-Ətiqlə əlaqəsinə ümumi giriş olaraq Con P. Miltonun "Peyğəmbərliyin şərh edilməsi" (John P. Milton, *Prophecy Interpreted*) və Con Braytın "Əhdi-Ətiqin səlahiyyəti" (John Bright, *The Authority of the Old Testament*) əsərlərini məsləhət görürəm. Vəhy Kitabının Paulla əlaqəsinə dair yaxşı tədqiqat üçün Ceymz Styuartın "Məsihdə olan insan" (James S. Stewart, *A Man In Christ*) kitabını məsləhət görürəm.

XI. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR VƏ İFADƏLƏR

1. "tezliklə baş verməli hadisələr", 1:1,3
2. "buludlarla gəlir", 1:7
3. Amin, 1:7
4. "Alfa və Omeqa", 1:8
5. "ağzından iki ağızlı iti bir qılınca çıxırdı", 1:16
6. "Ölümün və ölümlər diyarının açarları", 1:18
7. "əvvəlki məhəbbətindən əl çəkmişən", 2:4
8. "Qalib gələnə", 2:7
9. "Allahın cənnətində olan həyat ağacı", 2:7
10. "Şeytan yığınağı [sınaqoqu]", 2:9; 3:9
11. "ikinci ölüm", 2:11
12. "Şeytanın dərin sirri", 2:24
13. "həyat kitabı", 3:5
14. "Davudun açarı", 3:7
15. yeni Yerusəlim, 3:12
16. "Ruhun təsirinə düşdüm", 4:2
17. şüşə dəniz, 4:6
18. tumar, 5:1
19. yeddi möhür, 5:1
20. "bir Quzu dayanıb; O sanki kəsilmiş vəziyyətdə idi", 5:6
21. "yeddi buynuzu və yeddi gözü", 5:6
22. "böyük əziyyət", 7:14
23. "qızıl buxurdan", 8:3
24. "dibsiz dərinliyə enən quyu", 9:2
25. Halleluya, 19:1
26. "Quzunun toy ziyafəti", 19:9
27. "Allahın şiddətli qəzəb şərabının hazırlandığı üzümşaxan", 19:15
28. "min il müddətinə zəncirlədi", 20:2
29. yeni Yerusəlim, 21:2
30. "parlaq Dan Ulduzu", 22:16

XII. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN ŞƏXSLƏR

1. "bunu Öz mələyi... bəyan etdi", 1:1
2. Yəhya, 1:1
3. "yeddi ruh", 1:4
4. Külli-İxtiyar, 1:8
5. 1:12-16-da kim təsvir olunur?
Bu təsvir haradan qaynaqlanır?
6. nikolaçılar, 2:6,15
7. İzevel, 2:20
8. ağsaqqallar, 4:4,10
9. Yəhuda qəbiləsindən olan Aslan, 5:5
10. "bir ağ at və onun belində oturan atlının əlində ox-kaman var", 6:2
11. "qurbangahın altında... kəsilən canlar", 6:9
12. "alınını möhürləyən" 7:3
13. "böyük bir kütlə", 7:9
14. "göydən yerə düşmüş bir ulduz", 9:1
15. "başqa bir güclü mələk", 10:1
16. "iki şahid", 11:3
17. qadın, 12:1
18. "böyük və od rəngində əjdaha", 12:3
19. "bir oğlan uşağı", 12:5
20. "Dənizdən çıxan... bir vəhşi heyvan", 13:1
21. "yerdən çıxan başqa bir vəhşi heyvan", 13:11
22. Babil, 14:8
23. bədnam fahişə, 17:1
24. "bir ağ at var. Onun belində oturan Süvari", 19:11
25. Qoq və Maqoq, 20:8

XIII. SÜJETDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

1. Patmos, 1:9
2. Efes, 1:11
3. İzmir, 1:11
4. Berqama, 1:11
5. Tiatira, 1:11
6. Sard, 1:11
7. Filadelfiya, 1:11
8. Laodikeya, 1:11
9. Sion dağı, 14:1

XIV. MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. Vəhy Kitabı hansı janrda yazılmışdır? Xüsusiyyətlərini sadalayın.
2. 2-3-cü fəsillərdə niyə 7 cəmiyyətdən bəhs olunur?
3. Yer üzünün bütün tayfaları Onun üçün niyə ah-nalə edəcək? (1:7)
4. 1-ci fəsildə "yeddi" olan hər şeyi sadalayın.
5. İsanın bir cəmiyyətin çıraqdanını yerindən götürməsi nə deməkdir? (2:5)
6. Yeddi cəmiyyətin hər birinə göndərilən məktubda eyni olan şeyləri sadalayın.
7. 4-5-ci fəsillərin zəmini nədir?
8. Yeddi möhür, yeddi şeypur və yeddi nimçə arasındakı əlaqə nədir?
9. 6-cü fəsildəki yeddi atlı kimlərdir? Bu obrazlar haradan qaynaqlanır?
10. 144 min nəfər kimlərdir? Yəhudi qəbilələr niyə düzgün sıra ilə sadalanmamışdır?
11. Mühakimənin şiddəti niyə belə artır ki, möhürlərdə dördü bir, şeypurlarda üçü bir hissə məhv olur və axır ki, nimçələrdə hamısı məhv olur?

- 12.9:13-19-dakı iki yüz milyon nəfərdən ibarət olan qoşun kimlərdir?
13.12:7-10-da göydə olan döyüşü təsvir edin.
14.Allah vəhşi heyvanın müqəddəslərlə döyüşməsinə niyə izin verdi? (13:7)
15.Vəhçi heyvan Məsihi necə yamsılayır?
16.Birinci dirilmədə kim iştirak edəcək? (2:4-6) İkinci dirilmədə kim iştirak edəcək?
17.22:3-ün əhəmiyyəti nədir?
18.22:5, 20:4 ilə necə əlaqəlidir?
19.22:18-19-u öz sözlərinizlə izah edin.
20.Vəhy Kitabının əsas mövzusu nədir?

ƏLAVƏ 1

LÜĞƏT

Adopsionizm. Bu, İsanın Allah ilə əlaqəsi barədə erkən təsəvvürlərdən biridir. Bu təsəvvürə əsasən, İsa hər cəhətdən adi bir insan idi və vəftizi zamanı (müq. et. Mat. 3:17; Mark 1:11) yaxud dirilməsi zamanı (müq. et. Rom. 1:4) Allah Onu xüsusi bir şəkildə övladlığa götürüb. İsa nümunəvi həyat sürüb və Allah Onu bir zamanda (vəftiz, dirilmə) Öz “Oğlu” olaraq qəbul edib (müq. et. Rom. 1:4; Fil. 2:9). Bu, erkən imanlılar cəmiyyətinin və sonra, VIII əsrdə, bir azlığın görüşü idi. Bu, Allahın bəşər olması əvəzinə (bədənə bürünmə) insanın Allaha dönməsi fikridir!

Oğul-Allahın, əzəldən mövcud olan ilahi İsanın, nümunəvi həyat sürdüyünə görə necə mükafatlandırıldığı və ya ucaldıldığı sözlərlə ifadə etmək çətindir. İsa Allahdırsa, necə mükafatlandırılabilir? İsa əzəldən ilahi izzətə malikdirsə, bundan artıq necə şərəfləndirilə bilər? Bizim üçün bunu dərk etmək çətin olsa da, İsa Atanın iradəsini kamil surətdə yerinə yetirdiyinə görə Ata Onu xüsusi bir şəkildə şərəfləndirib.

Aleksandrinus. Misirin İsgəndəriyyə şəhərindən olan bu V əsr yunanca əlyazma Əhdi-Ətiq, apokriflər və Əhdi-Cədidin böyük qismindən ibarətdir. Bu, bütöv Əhdi-Cədidə (Matta, Yəhya və 2-ci Korinfilərə Məktubdan bəzi hissələr istisna edilməklə) şəhadət edən ən böyük qədim əlyazmadır. “A” olaraq işarə olunan bu əlyazma və “B” olaraq bilinən Vatikanus bir mətn variantı barədə müvafiq olduqda, əksər alimlər məhz o variantı orijinal sayırlar.

Alleqoriya. İlkin olaraq İsgəndəriyyə yəhudiliyində meydana gəlmiş bu Kəlam şərh üsulu İsgəndəriyyəli Filon tərəfindən təbliğ edilmişdir və Müqəddəs Kitabın tarixi fonunu və/və ya ədəbi kontekstini nəzərə almadan Yazını insanın mədəniyyəti və ya fəlsəfi görüşlərinə uyğun olaraq tətbiq etmək arzusuna əsaslanır. Bu üsul, Müqəddəs Yazıdakı hər cümlənin arxasında ruhani mənə axtarır. Qeyd edək ki, Mat. 13-də İsa və Qal. 4-də Paul həqiqəti öyrətmək üçün alleqoriyadan istifadə ediblər. Ancaq bu ciddi mənada alleqoriya deyil, bir növ tipologiya idi.

Alt tənqidçilik. Bax: “mətn tənqidçiliyi”.

Analitik leksikon. Bu, Əhdi-Cədidə hər yunan formasını müəyyən etməkdə kömək edən bir növ köməkçi vəsaitdir. Formalar və əsas təriflər yunanca əlifba sırası ilə verilir. Sətiraltı tərcümə ilə birgə işləndikdə bu leksikon yunanca bilməyən oxuculara Əhdi-Cədidin yunan qrammatik və sintaktik formalarını təhlil etməyə imkan verir.

Antakya məktəbi. Müqəddəs Kitabı şərh etmənin bu üsulu b.e. III əsrdə Misirin İsgəndəriyyə şəhərinin alleqorik üsuluna qarşı olaraq Suriyanın Antakya şəhərində meydana gəlmişdir. Müqəddəs Kitabın tarixi mənasına əsaslanan bu üsul, Müqəddəs Kitabı adi bəşəri ədəbiyyat kimi şərh edir. Məsihin iki təbiətə (Nestorianlıq) yoxsa bir təbiətə (tam Allah və tam insan) malik olması barədəki mübahisədə fəal iştirak edən bu məktəb, Roma katolik kilsəsi tərəfindən biddətçi adlandırılıb və Persiyaya köçürülüb. Ancaq onun əhəmiyyəti az idi. Daha sonra klassik protestant islahatçılar (Lüter və Kalvin) bu məktəbin təməl hermenevtik prinsipləri əsasında Yazını şərh ediblər.

Antitezis. İbrani şeirində misralar arasındakı əlaqəni təsvir edən üç termindən biri olan antitezis, şeirdə əks mənə daşıyan misraları bildirir (müq. et. Sül. 10:1, 15:1).

Antropomorfik. “İnsanlara aid xüsusiyyətlərə malik” mənasına gələn bu söz, Allaha dair işlədiyimiz dini ifadələrimizi bildirir. Bu termin yunanca “insan” sözündən törəmişdir və Allahdan insan imiş kimi danışmaq mənasına gəlir. Allah, insanlara aid olan fiziki, sosioloji və psixoloji terminlərlə təsvir olunur (müq. et. Yar. 3:8; 1Pad. 22:19-23). Bu, əlbəttə, sadəcə bir analogiyadır, çünki bəşəri olandan başqa kateqoriyalarımız və terminlərimiz yoxdur. Buna görə də Allah barədə biliyimiz düzgün olsa da, məhduddur.

Apokaliptik ədəbiyyat. Bu, yəhudilərin xüsusi və bəlkə də unikal janrı olub. Yəhudilərin qüvvətli dünya dövlətləri tərəfindən işğal edilməsi zamanı istifadə etdikləri üstüörtülü yazı növüdür. Xilaskar Allahın dünyanı yaratdığı və dünyadakı hadisələrə nəzarət etdiyi və İsrailə xüsusi maraq və qayğı göstərdiyi qənaətinə əsaslanan bu ədəbiyyat Allahın fəvqəladə işləri vasitəsilə axırda qələbəni vəd edir.

Son dərəcə simvolik dildə, çoxlu gizli söz və ifadələrlə yazılmış bu ədəbiyyatda həqiqət rənglər, saylar, görüntülər və rüyalar, mələklərin müdaxilələri, gizli kod sözləri və kəskin bir xeyir və şər dualizmi ilə ifadə olunur.

Bu janrın bəzi misalları: (1) Əhdi-Ətiqədə Yezekel (36-48), Daniel (7-12) və Zəkəriyyə; (2) Əhdi-Cədidə Matta 24; Mark 13; 2-ci Saloniklər 2 və Vəhy Kitabı.

Apologet (Apologetika). Yunanca “hüquqi müdafiə” mənasına gələn kökdən törəmiş bu termin, teologiyada məsihçi inancına sübut və məntiqi dəlillər verməyə cəhd edən xüsusi fənni bildirir.

A priori. Bu termin “əvvəlcədən mənimsənilən qənaət” mənasına gəlir. Tədqiq və ya təhlil edilmədən həqiqi olaraq qəbul edilən təriflər, prinsiplər və ya mövqelər əsasında düşünmə buna daxildir.

Arianlıq. III əsr – IV əsrin əvvəllərində Misirin İsgəndəriyyə şəhərindəki cəmiyyətin ağsaqqalı olan Arius, güman ki, Sül. 8:22-31-ə əsaslanaraq, İsanın əzəldən mövcud olsa da ilahi olmadığını (Ata ilə eyni varlıqdan olmadığını) öyrədib. İsgəndəriyyə yepiskopunun b.e. 318-ci ildə Ariusa qarşı başladığı mübarizə uzun illər davam edib. Arianlıq şərqçi imanlılar cəmiyyətinin rəsmi əqidəsi olub. B.e. 325-ci ildə Nikeya Kilsə Məclisində Arius mühakimə olunub və Oğulun Ataya tam bərabər olması və ilahiliyi təsdiq edilib.

Aristotel. Qədim Yunanıstanın mütəfəkkirlərindən biri, Platonun şagirdi və Makedoniyalı İsgəndərin müəllimi olan Aristotelin fəlsəfəsi bu gün hələ də müasir elm sahələrinə təsir edir, çünki o, müşahidə və təsnifat yolu ilə bilik əldə etməyi öyrədib və elmi metodun əsaslarından biri budur.

Avtoqraflar. Müqəddəs Kitabın orijinal əlyazmalarının adı. Orijinal əlyazmalardan heç biri qorunub-saxlanmamışdır. Əlimizdə qalanlar surətlərin surətləridir. İbrancə və yunanca əlyazmaların və qədim versiyaların çoxlu mətn variantları bundan qaynaqlanır.

Bezi. B.e. VI əsrə aid olan yunanca və latınca əlyazmalar. Bunlar “D” olaraq göstərilir. Bunlara Müjdələr, Həvarilərin İşləri və bəzi Məktublar daxildir. Mətni köçürənlərin çoxlu əlavələri ilə səciyyələnir. Kral Yakovun ingiliscə tərcüməsinin əsaslandığı “Tekstus Reseptus” adındakı böyük yunanca əlyazma ənənəsinin təməlini təşkil edir.

Dardüşüncəlilik. Yerli teoloji/mədəni şəraitdə qapanmış qərəzli fikirlər. Müqəddəs Kitabdakı həqiqətin və onlara əməl etmənin fəvqəl-mədəni mahiyyətini dərk etməmə.

Deduktiv. Bu metod mühakimə prosesində ümumi müddəalardan xüsusi tətbiqlərə hərəkət edir. Müşahidə edilən xüsusi müddəalardan ümumi nəticələrə (nəzəriyyələrə) hərəkət edən induktiv düşüncənin əksidir.

Dialektik. Bu düşüncə metodu, bir-birinə zidd və ya paradoksal görünən müddəaların birlikdə qəbul edilməsi və paradoksun hər iki tərəfinə uyğun gələn bir cavabın axtarışıdır. Müqəddəs Kitaba əsaslanan doktrinlərin çoxu dialektik cütlərdən ibarətdir: əvvəlcədən təyin olunma – azad iradə; əminlik – davam etmənin vacibliyi; iman – əməllər; qərar – şagirdlik; məsihçi azadlığı – məsihçi məsuliyyəti.

Diaspora. Fələstinli yəhudilər Vəd olunmuş torpağın coğrafi sərhədlərinin xaricində yaşayan yəhudiləri adlandırmaq üçün bu texniki yunan termindən istifadə ediblər.

Dinamik ekvivalent. Bu, Müqəddəs Kitab tərcüməsinin nəzəriyyəsi ilə bağlı bir termindir. Müqəddəs Kitab tərcüməsi, hər ibrani və ya yunan sözünün ayrıca tərcümə olunduğu “sözbəsöz” tərcüməsindən tutmuş orijinal sözlərə və ya cümlə quruluşlarına məhəl qoymadan yalnız fikri çatdıran “perifraz”a qədər geniş bir sahə olaraq düşünülə bilər. Bu iki nəzəriyyənin arasında yer alan “dinamik ekvivalent”, orijinal mətnə ciddi yanaşma və eyni zamanda mətni müasir qrammatik formalar və idiomlarla tərcümə etmə prinsipidir. Müqəddəs Kitab tərcüməsinin müxtəlif növləri barədə faydalı məlumat üçün bax: Fi və Styuart, “Müqəddəs

Kitabı necə oxumaq lazımdır” (Fee and Stuart, *How to Read the Bible For All Its Worth*, s. 35) və Robert Bratçerin TEV-yə girişi (Robert Bratcher's Introduction to the TEV).

Dünyagörüşü. Bu termin dünyanın yaradılışı ilə bağlıdır və şərh etmə prosesində Yaradılış 1-2-ci fəsillərdə başlıca olaraq dünyanın “necə” yaranmasına deyil, “Kim” tərəfindən yaradılmasına diqqət yönəltməyə uygundur.

Eklektika. Bu söz mətn tənqidçiliyi ilə bağlı olaraq işlənir və orijinal avtoqraflara mümkün qədər yaxınlaşmaq məqsədilə müxtəlif yunanca əlyazmaların variantlarından istifadə etmək mənasına gəlir. Eklektika, yunanca əlyazmaların hər hansı bir ailəsinin orijinalları tam əks etdirdiyi görüşünü rədd edir.

Ekzegeza. Bu, konkret mətn parçasını şərh etmək üçün işlənən texniki termindir. (Mətdən) “kənara hərəkət etmək” mənasına gələn bu söz, müəllifin məqsədini müvafiq tarixi fonda, ədəbi kontekstdə, sintaksisə və sözün işləndiyi dövrdəki mənasına əsasən anlamağı hədəfləyir.

Etimologiya. Söz tədqiqinin sözün orijinal mənasını müəyyən etməyə xidmət edən bir hissəsidir. Sözün kök mənası, konkret kontekstlərdə daşdığı mənalardan müəyyən etməsi üçün əsas təşkil edir. Şərh etmə prosesinin mərkəzində etimologiya deyil, sözün işləndiyi dövrdəki mənası durur.

Eyzegeza. Ekzegezanın əskidir. Ekzegeza müəllifin məqsədindən hərəkət etmək, eyzegeza isə başqa bir düşüncə və ya görüşə doğru hərəkət etmək deməkdir.

Ədəbi janr. Bu termin bəşəri ünsiyyətin şeir və ya tarixi hekayət kimi mümkün formalarını bildirir. Bütün yazılı ədəbiyyatın ümumi şərh prinsiplərindən əlavə olaraq, hər ədəbiyyat növünün özünəməxsus hermenevtik prosesləri vardır.

Əlyazma. Yunanca Əhdi-Cədidin müxtəlif surətləri. Bunlar adətən (1) üzərində yazıldığı materiala (pəpürs, dəri) və ya (2) yazılış şəklinə (böyük hərflər və ya bitişik yazı) görə müxtəlif növlərə ayrılabilir. Əlyazma termininin ixtisar forması “MS” (manuskript/əlyazma) və ya “MSS” (manuskriptlər/əlyazmalar).

Hermenevtika. Bu, ekzegezanın idarə edən prinsiplər üçün işlənən texniki termindir. Bu həm xüsusi qaydalar, həm də sənət/ənamdır. Müqəddəs Kitab hermenevtikası adətən ümumi prinsiplər və xüsusi prinsiplər olmaq üzrə iki kateqoriyaya bölünür. Bunlar, Müqəddəs Kitabda olan müxtəlif ədəbiyyat növlərinə bağlıdır. Hər növün (janrın) özünəməxsus prinsipləri olduğu kimi, hamısında eyni şərh prosesi tətbiq olunur.

Hərfi. Bu, hermenevtikanın Antakyadan irəli gələn mətnə əsaslanan tarixi metodunun başqa bir adıdır. Bu deməkdir ki, məcazların varlığı qəbul edilsə də, şərh etmə prosesində bəşəri dilin adı, açıq mənalara əsas götürülür.

Hikmət ədəbiyyatı. Qədim Yaxın Şərqdə (və müasir dünyada) xeyli yaygın olan bir ədəbi janrdır. Əsasən bu, şeir, məsəl və ya esse vasitəsilə yeni nəsələ uğurlu həyat prinsiplərini öyrətmək cəhədidir. Bu ədəbiyyat cəmiyyətdən daha çox fərdə ünvanlanıb. Tarixə müraciət etməyən bu ədəbiyyat həyat təcrübələrinə və müşahidələrə əsaslanır. Müqəddəs Yazıda Əyyubun Kitabından Nəğmələr Nəğməsi Kitabına qədərki hissədə YAHVE-nin varlığı və ibadət arxa planda vardır, ancaq bu dini dünyagörüşü insanın hər vaxt yaşadığı hər təcrübəsində açıq şəkildə büruzə vermir.

Bu janr ümumi həqiqətləri öyrədir və ümumiyyətlə doğrudur, amma hər konkret vəziyyətdə tətbiq edilməz.

Müdrək adamlar həyata dair çətin suallar verməyə cəsarət ediblər. Çox vaxt ənənəvi dini görüşlərə meydan oxuyublar (Əyyub və Vaiz). Bunlar, həyatdakı faciələrin asan cavablarına zidd olaraq gərginlik yaradır və görüşlərimizi balanslaşdırır.

Janr. Müxtəlif ədəbiyyat növlərini bildirən bu fransız sözü, ədəbi formaların bölündüyü tarixi hekayət, şeir, məsəl, apokaliptika və qanunvericilik kimi müştərək xüsusiyyətli kateqoriyaları bildirir.

İdiom. Müxtəlif mədəniyyətlərdə olan idiomlar, tərkibindəki ayrı sözlərin adi mənalarına bağlı olmayan bir mənani daşıyan ifadələrdir. Müasir nitqdə, məsələn, “gülməkdən qırıldım”, “sevincindən göyə tullanır” kimi ifadələr işlənir. Müqəddəs Kitabda da buna bənzər ifadələr vardır.

İkimənəlilik. Yazılı bir sənəddə iki və ya çox mənənin mümkün olduğu, yaxud eyni zamanda iki və ya çox şeyə işarə edildiyi hal ikimənəlilik adlanır. Ehtimal ki, Yəhya ikimənəlilikdən qəsdən istifadə edib.

İlahi ilham. Bu ifadə, Allahın Öz vəhyini dəqiq və açıq bir şəkildə yazmaları üçün Müqəddəs Kitabın müəlliflərinə istiqamət verməsini və bu yolla bəşəriyyətə xitab etməsini bildirir. Tam anlayış adətən üç terminlə ifadə olunur: (1) vəhy – Allah bəşəriyyətin tarixində fəal olub; (2) ilahi ilham – Allah seçdiyi insanlara Öz işlərini və mənalarını izah edib və bunları bəşəriyyət üçün yazmalarını əmr edib; (3) nurlandırma – insanlar Allahın Özünü tanıtmalarını anlasınlar deyər Allah onlara Öz Ruhunu verib.

İnduktiv. Bu, xüsusi müddəalardan bütün olana hərəkət edən düşüncə metodudur. Müasir elmin empirik üsulu olan induktiv metodda Aristotelin yanaşması əks olunur.

İsgəndəriyyə məktəbi. Müqəddəs Kitabı şərh etmənin bu üsulu b.e. II əsrdə Misirin İsgəndəriyyə şəhərində meydana gəlmişdir. Bu üsul, Platonun davamçısı Filonun şərh etmə prinsiplərinə əsaslanır. Buna çox vaxt alleqorik şərh üsulu deyirlər. Reformasiya dövrünə qədər məhz bu üsul imanlılar cəmiyyətində hakim idi. Bu üsulün rüknü Origen və Avqustin idi. Bax: Moyzes Silva, “İmanlılar cəmiyyəti Müqəddəs Kitabı yanlış oxumuşdurmu?” (Moises Silva, *Has The Church Misread The Bible?*) (Academic, 1987)

Kanon. Bu termin, unikal şəkildə Allahdan ilham almış yazıları bildirir. Bu söz həm Əhdi-Ətiq, həm də Əhdi-Cədid yazılarına dair işlənir.

Qanunpərəstlik. Bu, qayda-qanunlara və ya mərasimlərə həddən artıq əhəmiyyət verməkdir. Allaha məqbul olmaq üçün insan, qaydalara əməl etməsinə ümid bağlayır. Bu halda münasibətlər qiymətdən salınır və əməllər ucaldılır, halbuki bunların İKİSİ DƏ müqəddəs Allah və günahkar insanlar arasındakı əhdin vacib cəhətləridir.

Qənaət. Burada qənaət dedikdə bir mövzu barəsində əvvəlcədən mənimsənilən qənaəti nəzərdə tuturuq. Biz çox vaxt Müqəddəs Yazını araşdırmamışdan bəzi mövzular barədə müəyyən görüşlərə maliklik. Belə qənaət həmçinin qərəzli fikir, *a priori* mövqe və ya güman olaraq bilinir.

Qərəzlilik. Bir obyektə və ya nöqteyi-nəzərə qarşı bu və ya digər münasibəti bildirir. Belə münasibətlə yanaşdıqda bitərəf, ədalətli olmaq qeyri-mümkündür.

Qnostisizm. Bu bidət barədə əksərən II əsr qnostik yazılarından məlumat alırıq. Lakin qnostik fikirləri hələ I əsrdə (və daha öncə) meydana gəlməyə başlamışdı.

II əsrdə yaşamış Valentiniyin və Kerinin bəzi təlimləri belə idi: (1) maddə və ruh əzəldən birgə mövcud olub (ontoloji dualizm). Maddə pisdır, ruh isə yaxşıdır. Allah ruh olduğundan şər maddəni düzəltməkdə birbaşa iştirak edə bilməz; (2) Allah və maddə arasında Allahdan şüalanan *eon*-lar (yaxud mələk səviyyələri) vardır. Bunların ən sonuncusu və ya ən altda olanı Əhdi-Ətiqdəki YAHVE idi, kainatı (*kosmos*) yaradan; (3) İsa da YAHVE kimi Allahdan şüalanan, lakin şkalada daha üst yeri tutan, həqiqi Allaha daha da yaxınlaşan şəxs idi. Bəziləri Onu ən uca sayırlar, lakin O hər halda Allahdan aşağıdır və qətiyyət bəşər olmuş Allah deyildir (müq. et. Yəh. 1:14). Maddə şər olduğuna görə İsa insan bədənində malik ola-ola ilahi ola bilməzdi. Demək ki, İsa ruhani bir xəyalat idi (müq. et. 1Yəh. 1:1-3; 4:1-6); (4) xilas İsayə imanla və həmçinin yalnız xüsusi şəxslərə məlum olan xüsusi biliklə əldə olunur. Səməvi sferlərdən keçmək üçün bilik (gizli sözlər, parollar) lazım idi. Allaha qovuşmaq üçün həmçinin yəhudi qanunpərəstliyi də lazım idi.

Qnostik yalançı müəllimlər iki əks əxlaqi sistemi təbliğ edirdi: (1) bəziləri üçün həyat tərzi həyatla heç əlaqəli deyil idi. Belə adamların qənaətcə, xilas və ruhanilik mələk sferlərindən (*eon-lar*) keçirən gizli bilikdən (parollardan) ibarət idi; (2) başqalarının qənaətcə, xilas üçün həyat tərzi həlledici idi. Belə adamlar, asket həyat tərzinin həqiqi ruhaniliyi sübut etdiyini deyirdi.

Masoret mətn. B.e. IX əsrə aiddir. Bunlar, yəhudi ilahiyyatçılarının sait nöqtələri və digər mətn qeydləri ilə nəsilən-nəslə çatdırdığı ibrancə Əhdi-Ətiq əlyazmalarıdır. Əhdi-Ətiqin İngiliscə tərcümələrinin əsaslandığı başlıca mətnidir. Tarixən Ölü dəniz tumarlarından bilinən ibrancə əlyazmalar, ələlxusus Yeşaya Kitabı ilə təsdiqlənmişdir. İxtisar forması “MT”dir.

Metonimiya. Bu, bir əşyanın əvəzinə onunla əlaqədar olan başqa əşyanın adının çəkildiyi məcaz növüdür. Məsələn, “çaynıq qaynayır” dedikdə əslində “çaynıqın içindəki su qaynayır” nəzərdə tuturuq.

Məsih mərkəzli (xristosentrik). Məsihin mərkəzi yerini təsvir etmək üçün işlənən termin. Mən bunu İsanın bütün Müqəddəs Kitabın Rəbbi olduğu anlayışı ilə bağlı olaraq işlədirəm. Əhdi-Ətiq Məsihə işarə edir, Məsih onu yerinə yetirir və onun məqsədi olur (müq. et. Mat. 5:17-48).

Mətdən sübut üçün istifadə. Bu, Müqəddəs Yazıdan bir ayəni sitat gətirərək, yaxın kontekstini və ya daha geniş konteksti nəzərə almadan onu şərh etmək deməkdir. Beləcə ayələr müəllifin məqsədindən kənar edilir və sitat gətirən adam Müqəddəs Kitabın səlahiyyəti əsasında öz şəxsi fikrini sübut etməyə çalışır.

Mətn hissəsi. Müqəddəs Kitaba daxil olan bir kitabın böyük məntiqi hissələrini bildirir. Mətn hissəsi bir neçə ayədən, paraqrafdan və ya fəsildən ibarət ola bilər. O, vahid bir mövzuya aid hissədir.

Mətn tənqidçiliyi. Müqəddəs Kitabın əlyazmalarının tənqidçidir. Mətn tənqidçiliyi vacibdir, çünki Yazının orijinalları mövcud deyil və əldə olan surətlər bir-birindən fərqlənir. Mətn tənqidçiliyi fərqli variantları izah etməyə və Əhdi-Ətiq və Əhdi-Cədidin avtoqraflarındakı orijinal sözləri (imkan dairəsində) müəyyən etməyə çalışır. Buna çox vaxt “alt tənqidçilik” deyilir.

Muratorinin parçası. Bu, Əhdi-Cədidin kanonik kitablarının bir siyahısıdır. B.e. 200-cü ildən əvvəl Romada yazılmışdır. Protestantların istifadə etdiyi Əhdi-Cədidin 27 kitabının adları orada eynilə verilir. Bu əyani şəkildə göstərir ki, Roma imperiyasının müxtəlif yerlərindəki imanlılar cəmiyyətləri hələ IV əsrdəki böyük kilsə məclislərindən əvvəl Əhdi-Cədid kanonunu “praktiki olaraq” təsdiq etmişdilər.

Müqəddəs Kitabın səlahiyyəti. Bu ifadə xüsusi olaraq orijinal müəllifin öz dövrünə nə dediyini anlamaq və bu həqiqəti bizim dövrümüzdə tətbiq etmək mənasında işlənir. Müqəddəs Kitabın səlahiyyəti deyildikdə adətən Müqəddəs Kitabı bizə yol göstərən yeganə səlahiyyətli mənbə olaraq qəbul etmək nəzərdə tutulur. Lakin hal-hazırda geniş yayılmış yanlış şərhlərə görə mən bu məfhumu Müqəddəs Kitabın tarixi-qrammatik üsul əsasında şərh edilməsi olaraq konkretləşdirmişəm.

Müqəddəs Yazı analoqiyası. Bu ifadə bütöv Müqəddəs Kitabın Allahdan ilham almış olduğu üçün ehtiva etdiyi mətnlərin bir-birinə zidd ola bilməməsi, əksinə, bir-birini tamamlamasını bildirir. Müqəddəs Kitabın bir yerini şərh etməkdə paralel yerlərdən istifadə, bu qənaətə əsaslanır.

Nestorianlıq. Nestorius V əsrdə Konstantinopol patriarxı idi. Suriyanın Antakya şəhərində təhsil alan Nestorius İsanın, tam bəşəri və tam ilahi olmaq üzrə iki təbiətə malik olduğunu təsdiq edib. Bu görüş, İsgəndəriyyənin ortodoksal “bir təbiət” görüşünə zidd idi. Nestoriusu ən çox narahat edən, Məryəmə “Tanrı anası” deyilməsi idi. Nestorius İsgəndəriyyəli Kirilə və eləcə də Antakyada aldığı təhsilə qarşı çıxıb. Antakya Müqəddəs Kitab şərhinin tarixi-qrammatik-mətnşünas yanaşmasının mərkəzi, İsgəndəriyyə isə alleqorik şərh məktəbinin mərkəzi idi. Axırda Nestorius vəzifəsindən azad edilib və sürgün edilib.

Nurlandırma. Bu ifadə, Allahın insanlara danışmasını bildirir. Tam anlayış adətən üç terminlə ifadə olunur: (1) vəhy – Allah bəşəriyyətin tarixində fəal olub; (2) ilahi ilham – Allah seçdiyi insanlara Öz işlərini və mənalarnı izah edib və bunları bəşəriyyət üçün yazmalarını əmr edib; (3) nurlandırma – insanlar Allahın Özünü tanıtmalarını anlaşılar deyərək Allah onlara Öz Ruhunu verib.

Orijinal müəllif. Müqəddəs Yazının həqiqi müəllifləri.

Ölü dəniz tumarları. 1947-ci ildə Ölü dənizin yaxınlığında tapılan bir sıra ibrancə və aramicə mətnlər. Bunlar, I əsrdə təriqətçi yəhudilərin dini kitabxanası idi. Roma işğalı və 60-cı illərin zelot müharibələri üzündən bu

tumarlar saxsı qablar içində germetik bağlanıb və mağaralarda gizlədilib. Bu tumarlar I əsr Fələstininin tarixi fonunu anlamağımıza çox kömək edib və masoret mətnin ən azından b.e.ə. I əsrə aid olan son dərəcə dəqiq yazı olduğunu təsdiqləyib. Ölü dəniz tumarlarının ixtisar forması “DSS”-dir.

Papirus. Misirdən gələn bir növ yazı materialıdır. Çay qamışından düzəldilir. Əhdi-Cədidin ən qədim surətlərinin yazılmış olduğu materialdır.

Paradoks. Hər ikisi doğru olan, ancaq bir-birinin əksi olaraq göründüyünə görə gərginlik yaradan həqiqətlər. Paradoksdə həqiqət əks bucaqlardan təqdim edilir. Müqəddəs Kitabın çoxlu həqiqətləri paradoksal (yaxud dialektik) cütlərlə təqdim olunur. Müqəddəs Kitabın həqiqətləri təcrid olunmuş ulduzlar deyil, çoxlu ulduzlardan ibarət olan bürcldür.

Paraqraf. Nəsrədə bir mərkəzi fikri olan elementar mətn vahididir. Bu mərkəzi fikri izləsək, önəmsiz fikirləri ön plana çəkməyəcək və orijinal müəllifin məqsədindən ayrılmayacağıq.

Paralel yerlər. Bunlar bütün Müqəddəs Kitabın Allahdan verildiyi və öz-özünü şərh etməyə, paradoksal həqiqətləri balanslaşdırmağa qadir olduğu inancının bir hissəsidir. Bundan əlavə, paralel yerlər aydın olmayan və ya ikimənalı olan bir mətn parçasını şərh etməkdə kömək edə bilər və həmçinin müəyyən mövzu barədə ən aydın olan ayəni və ya bütün ayələri tapmaqda faydalı ola bilər.

Perifraz. Müqəddəs Kitab tərcüməsi ilə bağlı bir termdir. Müqəddəs Kitab tərcüməsi, hər ibrani və ya yunan sözünün ayrıca tərcümə olduğu “sözbəsöz” tərcüməsindən tutmuş orijinal sözlərə və ya cümlə quruluşlarına məhəl qoymadan yalnız fikri çatdıran “perifraz”a qədər geniş bir sahə olaraq düşünülə bilər. Bu iki nəzəriyyənin arasında yer alan “dinamik ekvivalent” orijinal mətnə ciddi yanaşma və eyni zamanda mətni müasir qrammatik formalar və idiomlarla tərcümə etmə prinsipidir. Müqəddəs Kitab tərcüməsinin müxtəlif növləri barədə faydalı məlumat üçün bax: Fi və Styuart, “Müqəddəs Kitabı necə oxumaq lazımdır” (Fee and Stuart, *How to Read the Bible For All Its Worth*, s. 35).

Platon. Qədim Yunan mütəfəkkirlərindən biridir. Onun fəlsəfəsi isgəndəriyyəli, misirli ilahiyatçılar və sonra Avqustin vasitəsilə erkən imanlılar cəmiyyətinə xeyli təsir edib. Platon öyrədirdi ki, yer üzündə hər şey xəyalidir və ruhani arxetiplərin surətindən başqa bir şey deyildir. İlahiyatçılar daha sonra Platonun “formalar/ideyalar” fikrini ruhani aləmlə eyniləşdiriblər.

Rabbiniq yəhudiliyi. Yəhudi xalqının tarixində bu mərhələ Babil sürgünündən başlayıb (b.e.ə. 586-538). Kahinlərin və məbədin rolu azaldıqca yerli sinaqoqlar yəhudi həyatında ön plana çıxıblar. Yəhudi mədəniyyətinin, ünsiyyətinin, ibadətinin və Müqəddəs Kitabın tədqiq edilməsinin yerli mərkəzləri olan sinaqoqlar xalqın dini həyatında mühüm rol oynamağa başlayıb. İsanın dövründə bu “ilahiyatçıların dini” kahinlərin dini ilə paralel idi. B.e. 70-ci ildə Yerusəlimin süqutu ilə fariseylərin başçılıq etdiyi sinaqoqlar yəhudilərin dini həyatına nəzarət etməyə başlayıb. Sinaqoq üçün Tövrətin şifahi ənənəyə (Talmuda) əsaslanan praktiki, qanunpərəst şərhə səciyyəvidir.

Ruhaniləşdirmə. Bu söz “alleqorik şəkildə şərh etmə”nin sinonimidir; mətni tarixi və ədəbi kontekstindən uzaqlaşdıraraq digər meyarlara əsasən şərh etmədir.

Semantik sahə. Bir söz ilə əlaqəli olan bütün mənalar. Bir sözün müxtəlif kontekstlərdə müxtəlif mənə qalarlıqları vardır.

Septuaqinta. İbrani Əhdi-Ətiqin yunan dilinə tərcüməsinin adıdır. Ənənəyə əsasən, bu tərcümə Misirin İsgəndəriyyə şəhərindəki kitabxana üçün yetmiş yəhudi alimi tərəfindən yetmiş gün içərisində həyata keçirilmişdir. Ənənəvi tarix təqribən b.e.ə. 250-ci ildir (həqiqətdə isə bu tərcümənin tamamlanması üçün güman ki yüz ildən çox vaxt lazım olub). Bu tərcümə çox əhəmiyyətlidir, çünki (1) ibrani məsoret mətni ilə müqayisə edilə biləcək qədim bir mətdir; (2) b.e.ə. III-II əsrlərdə yəhudi şərhçiliyinin vəziyyətini göstərir; (3) yəhudilərin İsanı rədd etməzdən əvvəl Məsih barəsindəki təsəvvürlərini əks etdirir. İxtisar forması “LXX”-dir.

Sətiraltı. Bu, Müqəddəs Kitabı orijinal dillərdə oxuya bilməyən insanların onun mənasını və strukturunu təhlil etməsinə imkan verən köməkçi vəsaitdir. Orijinal dildəki mətnin hər sözünün altında həmin sözün hərfi tərcüməsi verilir. Bu vəsait “analitik leksikon”la birgə istifadə edildikdə ibrani və yunan dillərinin formaları və əsas təriflərini verəcəkdir.

Simfoniya. Bu, Müqəddəs Kitabı öyrənmək üçün nəzərdə tutulan bir növ köməkçi vəsaitdir. Hər sözün Əhdi-Ətiqədə və Əhdi-Cədidə işləndiyi hər yeri qeyd edən bu vəsait bir neçə cəhətdən faydalı olur: (1) tərcümədəki hər sözün ibrancə və yunanca orijinal qarşılığını müəyyən etməkdə; (2) eyni ibrani və ya yunan sözünün işləndiyi ayələri müqayisə etməkdə; (3) iki ayrı ibrani və ya yunan sözünün tərcümədə eyni sözlə verildiyi yerləri göstərməkdə; (4) istənilən sözün müəyyən kitablarda və ya müəyyən müəlliflər tərəfindən neçə dəfə işlənməsini göstərməkdə; (5) Müqəddəs Kitabda istənilən yeri tapmağa kömək etməkdə (bax: Uolter Klark, “Əhdi-Cədid yunanca köməkçi vəsaitlərindən necə istifadə edilməlidir” – Walter Clark, *How to Use New Testament Greek Study Aids*, ss. 54-55).

Sinaitikus. Bu, b.e. IV əsrə aid yunanca əlyazmadır. Sina dağının ənənəvi yeri Cebel-Musadakı Müqəddəs Katerina manastırında alman alim Tişendorf (Tischendorf) tərəfindən tapılmış olan bu əlyazma ibrani əlifbasının ilk hərfi "alef" [א] olaraq göstərilir. Həm Əhdi-Ətiq, həm də tam Əhdi-Cədidən ibarətdir. Əlimizdə olan ən qədim unsial əlyazmalardan biridir.

Sinonim. Eyni mənanı və ya bənzər mənalara daşıyan sözlərdir (lakin həqiqətdə semantik sahələri tamamilə üst-üstə düşən iki söz yoxdur). Sinonimlər bir-birinə o qədər yaxındır ki, mənanı dəyişdirmədən cümlədə bir-birini əvəz edə bilər. Həmçinin ibrani poetik paralelizminin üç formasından birini bildirmək üçün istifadə olunur. Bu anlamda şeirdə eyni həqiqəti ifadə edən iki misra sinonim adlanır (müq. et. Zəb. 103:3).

Sintaksis. Bu yunan sözü cümlənin strukturunu bildirir. Sintaksis, cümlənin hissələrinin bir fikri ifadə etmək üçün təşkil edildiyi qaydalarla əlaqədardır.

Sintetik. Bu, ibrani şeir növlərini bildiren üç termindən biridir. Bu termin, bəzən “klimatik” olaraq adlandırılan bir-birinə yığılmaq yolu ilə qurulan şeir misralarına aiddir (müq. et. Zəb. 19:7-9).

Sistematik teologiya. Bu, Müqəddəs Kitabın həqiqətlərini birləşdirilmiş və məntiqli surətdə təşkil etmək məqsədi daşıyan şərh fəaliyyətidir. Məsihiçi teologiyası sırf tarixi deyil, məntiqi şəkildə, kateqoriyalar üzrə (Allah, insan, günah, xilas və s.) təqdim etmə cəhdidir.

Şərh. Bu xüsusi növ köməkçi vəsaitdir. Müqəddəs Kitaba daxil olan bir yazı (kitab) barədə ümumi məlumat verilir. Sonra kitabın hər hissəsinin mənasını izah etməyə cəhd edilir. Bəzi şərhələrdə tətbiq ön plandadır, bəzilərdə mətn daha texniki şəkildə təhlil olunur. Bu kitablar faydalıdır, lakin onlardan istifadə etməzdən əvvəl oxucu gərək özü araşdırsın. Heç kəsin şərhələrini tənqidsiz qəbul etmək olmaz. Bir qayda olaraq, müxtəlif teoloji baxışlardan yazılmış şərhləri müqayisə etmək faydalı olur.

Talmud. Bu, yəhudi şifahi ənənəsinin yazılı formasıdır. Yəhudilər inanırlar ki, bu ənənə Musaya Sina dağında Allah tərəfindən verilib. Həqiqətdə isə bu, yəhudi müəllimlərinin əsrlər boyunca əldə etdikləri kollektiv hikmətinə bənzəyir. Talmudun iki fərqli yazılı versiyası vardır: Babil Talmudu və daha qısa və natamam olan Fələstin Talmudu.

Tekstus Reseptus. Bu, Elzevirin 1633-cü ildə nəşr etdiyi yunanca Əhdi-Cədidin adıdır. Əslində bu, gec dövərə aid bir neçə yunanca əlyazmaya və eləcə də Erazmın (1510-1535), Stefanusun (1546-1559) və Elzevirin (1624-1678) latınca versiyalarına əsasən tərtib edilmiş yunanca Əhdi-Cədidir. A.T. Robertson, “Əhdi-Cədid mətn tənqidçiliyinə giriş” (A. T. Robertson, *An Introduction to the Textual Criticism of the New Testament*, s. 27) kitabında deyir ki, “Bizans mətni praktiki olaraq Tekstus Reseptus-dur”. Bizans mətni erkən dövr yunanca əlyazmanın üç ailəsindən (Qərb, İsgəndəriyyə və Bizans) ən qiymətsiz olanıdır və əsrlər boyunca əllə köçürülən mətnlərin çoxlu səhvlərini ehtiva edir. Lakin, A.T. Robertson həmçinin deyir ki, “Tekstus Reseptus bizim üçün olduqca dəqiq mətni qoruyub saxlamışdır” (s. 21). Yunanca əlyazma ənənəsi (ələlxüsus Erazmın üçüncü nəşri, 1522-ci il) 1611-ci ilin Kral Yakovun ingiliscə tərcüməsinin əsasını təşkil edir.

Təbii vəhy. Allahın insanlara Özünü tanıtmasının bir kateqoriyasıdır. Təbiətin nizamı (Rom. 1:19-20) və insanın vicdanından (Rom. 2:14-15) ibarət olan təbii vəhy barədə Zəb. 19:1-6-da və Rom. 1-2-ci fəsillərdə bəhs olunur. Allahın Özünü xüsusi olaraq Müqəddəs Kitabda və ən çox Nazaretli İsada tanıtdığı xüsusi vəhydən fərqlənir.

Məsihiçi alimlərinin arasındakı “qədim yer üzü” hərəkəti (məs., Hyu Rossun (Hugh Ross) yazıları) bu teoloji kateqoriyaya böyük əhəmiyyət verirlər. Onlar bu kateqoriyaya əsasən deyirlər ki, bütün həqiqət, Allahın həqiqətidir. Təbiət, Allah haqqındakı biliyə açılan qapıdır və xüsusi vəhydən (Müqəddəs Kitabdan) fərqlənir. Təbii vəhy, alimlərə təbiətin nizamını araşdırmaq imkanı verir. Məncə, bu, müasir elmi dünyaya şəhadət etmək üçün əla yeni fürsət verir.

Təsvir dili. Əhdi-Ətiqin yazıldığı idiomlarla bağlı olaraq işlənən bu termin, dünyanı beş duyğumuzla qavradığımız kimi təsvir etməyə aiddir. Müqəddəs Yazı elmi dildə yazılmayıb və elmi təsvir olaraq nəzərdə tutulmayıb.

Tipoloji. Bu, şərh etmənin xüsusi növüdür. Adətən analogi simvol vasitəsilə Əhdi-Ətiqin bir yerində Əhdi-Cədidə aid bir həqiqətin kəşf edilməsini bildirir. Hermenevtikanın bu kateqoriyası İsgəndəriyyə metodunun mühüm bir ünsürü olub. Şərh etmənin bu növündən sui-istifadənin qarşısını almaq üçün onu Əhdi-Cədidə yazılmış konkret nümunələrlə məhdudlaşdırmaq lazımdır.

Tövrət. İbrani dilində “təlim” deməkdir. Musanın yazılarının (Yaradılışdan Qanunun Təkrarına qədər) rəsmi adı olub. Yəhudilər üçün ibrani kanonununu ən səlahiyyətli hissəsidir.

Vatikanus. Bu, b.e. IV əsrə aid yunanca əlyazmadır. Vatikanın kitabxanasında tapılıb. İlk olaraq bütün Əhdi-Ətiq, apokriflər və Əhdi-Cədidən ibarət idi. Lakin bəzi hissələri itmişdir (Yaradılış, Zəbur, İbranilərə Məktub, Pastoral Məktublar, Filimon və Vəhy Kitabı). Avtoqraflardakı orijinal sözləri müəyyən etmək üçün çox faydalı bir əlyazmadır. Baş “D” hərfi ilə göstərilir.

Vəhy. Bu ifadə, Allahın insanlara danışmasını bildirir. Tam anlayış adətən üç terminlə ifadə olunur: (1) vəhy – Allah bəşəriyyətin tarixində fəal olub; (2) ilahi ilham – Allah seçdiyi insanlara Öz işlərini və mənalarını izah edib və bunları bəşəriyyət üçün yazmalarını əmr edib; (3) nurlandırma – insanlar Allahın Özünü tanıtmalarını anlasınlar deyərək Allah onlara Öz Ruhunu verib.

Vulqata. Müqəddəs Kitabın İyeronim tərəfindən latın dilinə tərcüməsinin adıdır. Roma katolik kilsəsinin əsas və ya “standart” tərcüməsi olub. B.e. 380-ci illərdə tamamlanmışdır.

YAHVE. Əhdi-Ətiqdə Allahın əhd adıdır. Çıx. 3:14-də izah olunur. İbranicə “olmaq” feilinin **icbar növüdür.** Allahın adını boş yerə dilinə gətirməkdən qorxan yəhudilər bu adı ibranicə “Rəbb” mənasına gələn *Adonai* sözü ilə əvəz ediblər. Bu səbəbdən YAHVE adı Müqəddəs Kitabda “Rəbb” olaraq tərcümə olunur.

Yüksək tənqidçilik. Müqəddəs Kitab şərhinin bu hissəsi, Müqəddəs Kitaba daxil olan konkret kitabın tarixi fonu və ədəbi strukturu ilə məşğul olur.

ƏLAVƏ 2

MƏTN TƏNQİDÇİLİYİ

Bu mövzu, şərhimizdəki qeydlərin izah edilməsi üçün aşağıdakı plan üzrə nəzərdən keçiriləcəkdir

I. Müqəddəs Kitabın ingiliscə tərcümələrinin əsaslandığı mətnlər

A. Əhdi-Ətiq

B. Əhdi-Cədid

II. “Mətn tənqidçiliyi” də adlandırılan “alt tənqidçiliyin” problem və nəzəriyyələrinin qısa izahı

III. Oxumaq üçün təklif olunan əlavə mənbələr

I. Müqəddəs Kitabın ingiliscə tərcümələrinin əsaslandığı mətnlər

A. Əhdi-Ətiq

1. Masoret mətn (MT) – B.e. 100-cü ildə Rabbi Akiba tərəfindən tərtib edilmiş ibrancə konsonant mətn. Sait nöqtələri, vurğular, haşiyə qeydləri, punktuasiya və s., b.e. VI-IX əsrlərdə əlavə olunmuşdur. Bunlar, masoretlər olaraq bilinən yəhudi ilahiyatçılar tərəfindən edilmişdir. Onların istifadə etdikləri mətn forması, Mişna, Talmud, Tarqumlar, Peşitta və Vulqatanın forması kimi idi.
2. Septuaqinta (LXX) – Ənənəyə əsasən, Septuaqinta (Əhdi-Ətiqin yunanca tərcüməsi), şahşah II Ptolemeyin (b.e.ə. 285-246) vəsaiti hesabına İsgəndəriyyə kitabxanası üçün 70 yəhudi alimi tərəfindən 70 gün içərisində yaradılmışdır. Bu tərcümənin İsgəndəriyyədə yaşayan bir yəhudi rəhbərinin xahişi üzrə başladığı güman edilir. Həmin ənənə “Aristeasin məktubu”ndan qaynaqlanır. Septuaqintanın çox hissəsi, Rabbi Akibanın mətnindən (MT) fərqlənən ibrancə mətnlərə əsaslanıb.
3. Ölü dəniz tumarları (DSS) – Ölü dəniz tumarları, Romanın bizim eramızdan əvvəlki dövründə (b.e.ə. 200 - b.e. 70) “yesseylər” adındakı yəhudi təriqətçiləri tərəfindən yazılmışdır. Ölü dənizin ətrafında tapılmış bu ibrancə əlyazmalar, həm masoret mətnindən, həm də Septuaqintadan bir az fərqlənən bir ibrancə mətn ailəsinə aiddir.
4. Bu mətnlərin müqayisəsinin şərhçilərə Əhdi-Ətiqi anlamaqda necə kömək etdiyini göstərən bir neçə əyani misal:
 - a. LXX, tərcüməçi və ilahiyatçıların MT-ni anlamasına kömək edib
 - (1) LXX-də Yeş. 52:14: “Çoxları onun qarşısında mat qalacaq”.
 - (2) MT-də Yeş. 52:14: “Çoxları sənin qarşısında mat qaldı”.
 - (3) Yeş. 52:15-in LXX variantında seçilmiş əvəzlilik təsdiq olunub
 - (a) LXX-də: “çox millətlər ona heyran olacaq”
 - (b) MT-də: “o çox millətləri çiləyir”
 - b. DSS, tərcüməçi və ilahiyatçıların MT-ni anlamasına kömək edib
 - (1) DSS-də Yeş. 21:8: “onda gözetçi bağırırdı, Gözetçi qülləsində duraram...”
 - (2) MT-də Yeş. 21:8: “və mən bağırırdım, şir! Ey Xudavənd, gözetçi qülləsində daim duraram...”
 - c. LXX və DSS (hər ikisi) Yeş. 53:11-i aydınlaşdırmağa kömək edib
 - (1) LXX və DSS-də: “O ruhunun iztirabından sonra nur görəcək, qane olacaq”
 - (2) MT-də: “O, ruhunun iztirabının... görəcək, qane olacaq”

B. Əhdi-Cədid

1. Əhdi-Cədidin bütün hissələrinin 5300-dən artıq əlyazması hal-hazırda mövcuddur. Təqribən 85-i papiruslarda yazılmışdır və 268-i baş hərflərlə yazılmış əlyazmalardır (unsial). Daha sonra, təqribən b.e. IX əsrdə, bitişik yazı (minuskul) inkişaf etdirilmişdir. Bu yunanca əlyazmaların sayı təqribən 2700-dür. Bundan əlavə, Müqəddəs Yazının parçalarından ibarət olan leksionariy adındakı ibadət kitabının təqribən 2100 nüsxəsi əlimizdə vardır.
2. Papirusda yazılı Əhdi-Cədid parçalarından ibarət olan təqribən 85 yunanca əlyazma muzeylərdə saxlanır. Bəziləri b.e. II əsrə, lakin əksəriyyəti b.e. III və IV əsrlərə aiddir. Bu əlyazmalardan heç biri bütöv Əhdi-Cədidi ehtiva etmir. Bunlar Əhdi-Cədidin ən qədim

nüsxələdir, bu demək deyildir ki, bunların arasındakı fərqlər daha azdır. Bunların çoxu yerli şəraitdə istifadə edilmək üçün tez-tələsik və bir az diqqətsizcə köçürülmüşdür, buna görə də çoxlu fərqləri vardır.

3. Kodeks Sinaitikus, ibrancə א (*aleph*) hərfi və ya (01) olaraq bilinir, Sina dağındakı Müqəddəs Katerina manastırında Tişendorf (Tischendorf) tərəfindən tapılmışdır. B.e. IV əsrə aiddir, Əhdi-Ətiqin Septuaqinta tərcüməsi və yunanca Əhdi-Cədidən ibarətdir. “İsgəndəriyyə mətni” tipinə aiddir.
4. Kodeks Aleksandrinos, “A” və ya (02) olaraq bilinir, Misirin İsgəndəriyyə şəhərində tapılmış olan V əsr yunanca əlyazmasıdır.
5. Kodeks Vatikanus, “B” və ya (03) olaraq bilinir, Romada, Vatikanın kitabxanasında tapılıb, b.e. IV əsrə aiddir. Əhdi-Ətiqin Septuaqinta tərcüməsi və yunanca Əhdi-Cədidən ibarətdir. “İsgəndəriyyə mətni” tipinə aiddir.
6. Kodeks Efremi, “C” və ya (04) olaraq bilinir, qismən dağılmış olan V əsr yunanca əlyazmasıdır.
7. Kodeks Bezi, “D” və ya (05) olaraq bilinir, V və ya VI əsr yunanca əlyazmasıdır. “Qərb mətni” olaraq adlandırılan mətn başlıca olaraq bu əlyazma ilə təmsil olunur. Çoxlu əlavələri ehtiva edən bu əlyazma Kral Yakovun tərcüməsində istifadə olunan başlıca yunanca qaynaq idi.
8. Əhdi-Cədid əlyazmalarını müəyyən ortaq xüsusiyyətlərə malik olan üç və ya dörd ailəyə ayırmaq olar.
 - a. Misirdən irəli gələn İsgəndəriyyə mətni
 - (1) P⁷⁵, P⁶⁶ (təqr. b.e. 200), Müjdələrdən ibarət
 - (2) P⁴⁶ (təqr. b.e. 225), Paulun Məktublarından ibarət
 - (3) P⁷² (təqr. b.e. 225-250), Peterin Məktubları və Yəhudanın Məktubundan ibarət
 - (4) Kodeks B, Vatikanus (təqr. b.e. 325), bütün Əhdi-Ətiq və Əhdi-Cədidən ibarət
 - (5) Origen bu tip mətndən sitat gətirib
 - (6) Bu mətn tipinə aid olan digər əlyazmalar, א, C, L, W və 33-dür
 - b. Şimali Afrikadan irəli gələn Qərb mətnləri
 - (1) Şimali Afrikalı məsihçi ataları, Tertullian, Kiprian və qədim latın tərcüməsindən sitatlar
 - (2) İrineydən sitatlar
 - (3) Tatian və qədim süryani tərcüməsindən sitatlar
 - (4) Kodeks D, "Bezi", bu mətn tipinə uyğundur
 - c. Konstantinopoldan irəli gələn Şərqi Bizans mətni
 - (1) bu mətn tipi 5300 əlyazmanın 80 faizindən çoxunda əks olunur
 - (2) Suriya Antakiasının məsihçi atalarının, kappadokiyalı ataların, İoann Zlatoustun və Teodoretin gətirdiyi sitatlar
 - (3) Kodeks A, yalnız Müjdələrdə
 - (4) Kodeks (VIII əsr), bütöv Əhdi-Cədid üçün
 - d. dördüncü mümkün tip Fələstindən irəli gələn “Qeysəriyyə mətni”dir
 - (1) başlıca olaraq Markın Müjdəsində görünür
 - (2) ona şəhadət edən bəzi əlyazmalar P⁴⁵ və W-dür

II. “Alt tənqidçilik” və ya “mətn tənqidçiliyi”nin problemləri və nəzəriyyələri

A. Fərqli variantlar necə meydana gəlib?

1. diqqətsizlik və ya təsadüf (böyük əksəriyyəti)

- a. əllə köçürülmə zamanı gözdən qaçan hissələr, iki bənzər sözün arasındakı sözlərin buraxılması (homoioteleuton)
 - (1) təkrarlanan hərfin, sözün və ya frazanın gözdən qaçması (haploqrafiya)
 - (2) yunanca mətndəki bir frazanın və ya sətirin təkrar yazılması (dittoqrafiya)
- b. diktə edilən mətni yazarkən səhv eşitmə səbəbilə buraxılan xəta (itasizm). Belə hallarda çox vaxt oxşar səslənən yunan sözü yazılmış olur.

- c. ən qədim yunanca mətnlər fəsillərə və ayələrə bölünməmişdi, durğu işarələri və sözlər arasındakı boşluqlar da yox idi. Hərflərin arasında boşluq qoyarkən səhv buraxmaq mümkündür.
2. qəsdən dəyişdirmə
- a. köçürülən mətnin qrammatikasını təkmilləşdirmək məqsədilə edilən dəyişikliklər
 - b. Müqəddəs Kitabın digər yerləri ilə uyğunluq təmin etmək məqsədilə edilən dəyişikliklər (paralellərin ahəngləşdirilməsi)
 - c. iki və ya daha çox fərqli variantların birləşdirilməsi yolu ilə edilən dəyişikliklər (birləşdirmə)
 - d. mətni köçürən şəxsin qənaətinə problemləli olan yerləri düzəltmək məqsədilə edilən dəyişikliklər (müq. et. 1Kor. 11:27 və 1Yəh. 5:7-8)
 - e. mətni köçürən şəxsin mətnin tarixi fonu və ya düzgün şərhə barədə haşiyədə verdiyi əlavə məlumat, daha sonra bu əlyazmanı köçürən şəxs tərəfindən mətnin içində salınması (müq. et. Yəh. 5:4)
- B. Mətn tənqidçiliyinin əsasları (bir mətnin fərqli variantları mövcud olduğu zaman orijinal variantın müəyyən edilməsi üçün məntiqi qaydalar)
- 1.ən yəndəmsiz və ya qrammatik baxımdan qeyri-adi variant yəqin ki orijinaldır
 - 2.ən qısa variant yəqin ki orijinaldır
 - 3.daha qədim mətn zaman baxımından orijinala daha yaxın olduğundan daha etibarlı sayılır, ondan savayı heç bir üstünlüyü yoxdur
 - 4.coğrafi cəhətdən fərqlənən əlyazmalar adətən orijinal variantı əks etdirir
 - 5.doktrin baxımından daha zəif olan variantlara üstünlük verilməlidir; ələlxüsus əlyazmaların dəyişdiyi dövrün mühüm teoloji mübahisələri ilə əlaqədar olan, məsələn, Üçlükdən bəhs edən 1Yəh. 5:7-8 kimi yerlərdə.
 - 6.digər variantların səbəbini ən yaxşı izah edə bilən variant üstün sayılır
 - 7.belə variantlardakı balansını aydınlaşdırmağa kömək edən iki sitat:
 - a. C. Herold Qrinli, “Əhdi-Cədid mətn tənqidçiliyinə giriş” (J. Harold Greenlee, *Introduction to New Testament Textual Criticism*):
 “Heç bir məsihçi doktrinini mübahisəli ayələrə əsaslanmamalı; Əhdi-Cədidi tədqiq edən adam öz mətnini Allahdan ilham almış orijinaldan daha ortodoksal və ya doktrin baxımından daha qüvvətli etməkdən özünü saxlamalıdır” (s. 68).
 - b. U.A. Krisuell (W. A. Criswell) *The Birmingham News*-u təmsil edən Qreq Qerrisona (Greg Garrison) dedi ki, o (yəni Krisuel) Müqəddəs Kitabdakı hər sözün Allahdan ilham almış olduğuna inanmır. “Ən azından əsrlər boyunca tərcümə olunduqdan sonra müasir oxucunun əlinə keçən mətnin hər sözünə güvənə bilmirəm”. Sonra Krisuel dedi: “Mən mətn tənqidçiliyinə çox inanıram. Buna görə Markın Müjdəsinin 16-cı fəslinin son qismini bidət, ilahi ilhamdan gəlməyən bir insan uydurması sayıram... Qədim əlyazmaları araşdıranda, Markın Müjdəsinin o son qismini əsla tapmırıq. Onu kimsə sonradan əlavə edib...”
 Müqəddəs Kitabın səhsizliyi inancına sadıq qalan Cənubi Baptistlərin bu ağsaqqalı həmçinin Yəh. 5-ci fəsildə, İsanın Bet-Xasda hovuzunun kənarındakı əhvalatında bir “əlavə”nin aşkar olduğunu elan edib. Yəhudanın intiharının iki fərqli versiyası (bax: Mat. 27 və Həv. 1) barədə Krisuel belə deyib: “Bu sadəcə olaraq intiharına fərqli baxışdır. Müqəddəs Kitabda olan hər şeyin bir mənası olmalıdır və Yəhudanın intiharı Müqəddəs Kitabda vardır”. Krisuel həmçinin belə deyib: “Mətn tənqidçiliyi öz-özlüyündə heyranedicə bir elmdir. Efemer deyildir, iddialı da deyildir. Dinamik və həyatidir...”

III. Əlyazma problemləri (mətn tənqidçiliyi).

A. Oxumaq üçün təklif olunan əlavə mənbələr (ingilis dilində):

- 1.R.H. Harrison, *Biblical Criticism: Historical, Literary and Textual* (R.H. Harrison, “Müqəddəs Kitab tənqidçiliyi: tarix, ədəbiyyat və mətnşünaslıq baxımından”)

2. Bruce M. Metzger, *The Text of the New Testament: Its Transmission, Corruption and Restoration* (Bryus M. Metsqer, “Əhdi-Cədid mətni: yayılması, təhrif edilməsi və bərpa edilməsi”)
3. J. Harold Greenlee, *Introduction to New Testament Textual Criticism* (C. Herold Qrinli, “Əhdi-Cədid mətn tənqidçiliyinə giriş”)

ƏLAVƏ 3

YUNAN DİLİNİN QRAMMATİK QURULUŞUNA DAİR QISA TƏRİFLƏR

Ellinist yunancası olaraq da bilinən koyne yunancası Makedoniyalı İsgəndərin (b.e.ə. 336-323) fəthindən başlayaraq təqribən səkkiz yüz il boyunca (b.e.ə. 300 - b.e. 500) Aralıq dənizi ölkələrinin müştərək dili olub. Bu yalnız klassik yunan dilinin sadələşdirilmiş forması deyil, çox cəhətdən qədim Yaxın Şərqi və Aralıq dənizi ölkələrinin ikinci dili olaraq qəbul edilmiş yeni yunan dilidir.

Əhdi-Cədid yunancası bir anlamda unikaldır, çünki Əhdi-Cədidin müəlliflərinin (Luka və bəlkə İbraniyə Məktubun müəllifi istisna olmaqla) birinci dili aramicə olub. Buna görə də onların yazıları arami dilinin idiomları və strukturlarının təsiri altında qalıb. Bundan əlavə, onların oxuduqları və sitat gətirdikləri Septuaqinta (Əhdi-Ətiqin yunanca tərcüməsi) da koyne yunancasında yazılmışdı və əslində Septuaqintanın mətnini yaradan yəhudi alimlərin də ana dilləri yunanca olmayıb.

Bu səbəbdən Əhdi-Cədidə tədqiq edərək onu yunan dilinin ciddi qrammatik strukturu içində nəzərdən keçirmənin mümkün olmadığını yadda saxlamalıyıq. Əhdi-Cədid yunancası unikaldır, lakin (1) Septuaqinta, (2) İosif Flaviy kimi yəhudilərin yazıları və (3) Misirdə tapılan papiruslardakı yazılar ilə çoxlu oxşar cəhətləri vardır. Bəs onda Əhdi-Cədidin qrammatik təhlilinə necə yanaşmaq lazımdır?

Ümumən koyne yunancası və Əhdi-Cədid koyne yunancasının qrammatik xüsusiyyətləri dəyişkəndir. Əhdi-Cədid, yunan dilinin qrammatikasının sadələşdirilməyə doğru yönəldiyi dövrdə yazılıb. Bizə əsas istiqamət verən, kontekstdir. Sözlər yalnız daha geniş kontekstdə məna kəsb edir və buna görə qrammatik struktur yalnız (1) konkret müəllifin üslubu və (2) konkret kontekst baxımından anlaşıla bilər. Yunanca forma və strukturların qəti tərifini vermək qeyri-mümkündür.

Koyne yunancası başlıca olaraq feil formalarına əsaslanırdı. Şərh etmə prosesində çox vaxt FEİL ZAMANLARININ növü və forması açar rol oynayır. Baş cümlələrin əksəriyyəti FEİLDƏN başlayır və beləcə FEİL üstün görünür. Yunanca FEİLİ təhlil edərək üç məqama diqqət yetirmək vacibdir: (1) ZAMAN, NÖV və ŞƏKİL (morfologiya); (2) konkret FEİLİN başlıca mənası (leksikoqrafiya); (3) kontekstin təşkili (sintaksis).

I. ZAMAN

- A. Zaman FEİLLƏRİN tamamlanmış və ya tamamlanmamış bir hərəkətlə əlaqəsinə işarə edir. Buna çox vaxt “PERFEKT” və ya “İMPERFEKT” deyirlər.
1. PERFEKT ZAMANLAR hərəkətin baş verməsini vurğulayır. Başqa heç nə bildirilmir, sadəcə bir şey baş verdi! Hərəkətin başlanması, davam etməsi və ya kulminasiyası barədə məlumat verilmir
 2. İMPERFEKT ZAMANLAR hərəkətin davamlı prosesini vurğulayır. Xətti hərəkət, davamlı hərəkət, tədrici hərəkət və s. olaraq təsvir oluna bilər.
- B. Zamanlar, müəllifin hərəkətin prosesinə necə baxdığına görə kateqoriyalara ayrıla bilər:
1. Baş verdi = AORİST
 2. Baş vermişdir və nəticələri qalır = BİTMİŞ ZAMAN
 3. Keçmişdə baş verirdi və nəticələri qalırdı, amma indi yox = KEÇMİŞ BİTMİŞ ZAMAN
 4. Baş verməkdədir = İNDİKİ ZAMAN
 5. Baş verməkdə idi = BİTMƏMİŞ ZAMAN
 6. Baş verəcək = GƏLƏCƏK ZAMAN

Bu ZAMANLARIN şərh etmə prosesindəki faydasını göstərmək üçün əyani misal olaraq “xilas etmək” sözünü götürək. Bu söz müxtəlif yerlərdə həm xilas prosesini, həm də kulminasiyasını göstərəcək bir şəkildə işlənib:

1. AORİST – “xilas olduq” (müq. et. Rom. 8:24)
2. BİTMİŞ ZAMAN – “xilas oldunuz və nəticəsi davam edir” (müq. et. Ef. 2:5,8)
3. İNDİKİ ZAMAN – “xilas olmaqdasınız” (müq. et. 1Kor. 1:18; 15:2)

4. GƏLƏCƏK ZAMAN – “xilas olacağıq” (müq. et. Rom. 5:9, 10; 10:9)

C. Şərhlilər FEİL ZAMANLARINA diqqət yetirəndə müəllifin məhz bu ZAMANDAN istifadə etməsinin səbəbini axtarırlar. “Ən adi” zaman AORİSTDİR. “Qeyri-konkret”, “işarələnməmiş” olan bu FEİL forması, müxtəlif yollarla işlənə bilər və mənası kontekstlə dəqiqləşdirilir. Bu forma sadəcə bir şeyin baş verdiyini bildirir. Keçmiş zaman aspekti yalnız XƏBƏR FORMASINDA mövcuddur. Başqa ZAMANLAR işləndikdə, daha konkret aspektlər önə çıxırdı. Bunları nəzərdən keçirək:

1. BİTMİŞ ZAMAN. Davamlı nəticələrə səbəb olan tamamlanmış bir hərəkətdən bəhs olunur. Bu bir anlamda AORİST və İNDİKİ ZAMANLARININ birləşməsidir. Adətən qalan nəticələr və ya hərəkətin tamamlanması önə çıxır (məs.: Ef. 2:5 və 8, “xilas oldunuz və olmağa davam edirsiniz”).
2. KEÇMİŞ BİTMİŞ ZAMAN. Bu zaman, BİTMİŞ ZAMAN kimidir, ancaq qalan nəticələr dayanıb. Məs.: Yəh. 18:16 “Peter isə bayırda qapının yanında durmuşdu”.
3. İNDİKİ ZAMAN. Tamamlanmamış və ya bitməmiş (imperfekt) hərəkəti bildirir. Adətən olayın davam etməsi önə çıxır. Məs.: 1 Yəh. 3:6 və 9: “Onda qalan hər kəs günahını davam etdirməz”; “Allahdan doğulan hər kəs günahını davam etdirməz”.
4. BİTMƏMİŞ ZAMAN. Bu zamanın İNDİKİ ZAMAN ilə əlaqəsi, BİTMİŞ və KEÇMİŞ BİTMİŞ ZAMANLAR arasındakı əlaqəyə bənzəyir. BİTMƏMİŞ ZAMAN, öncə baş verməkdə olan, amma indi dayanan natamam hərəkəti, yaxud keçmişdə bir hərəkətin başlanğıcını bildirir. Məs.: Mat. 3:5: “Yerusalem sakinləri... Yəhyanın yanına gəlməyə davam edirdi” və ya “Yerusalem sakinləri... Yəhyanın yanına gəlməyə başladılar”.
5. GƏLƏCƏK ZAMAN. Gələcəkdə baş verəcək olan bir hərəkəti bildirir. Gerçək deyil, potensial olaya işarə edir. Çox vaxt baş verəcəklərin qəti olduğunu bildirir. Məs.: Mat. 5:4-9: “Nə bəxtiyardır... Çünki onlar... tapacaq... alacaq... doyacaq... ediləcək... görəcək... adlanacaq...”

II. NÖV

A. FEİLİN NÖVÜ FEİLİN hərəkəti və SUBYEKTİ arasındakı əlaqəni göstərir.

B. MƏLUM NÖV, subyektin FEİLİN hərəkətini yerinə yetirməsini adi, gözlənən, vurğusuz bir şəkildə göstərməyə xidmət edirdi.

C. MƏCHUL NÖV, subyektin kənar şəxs tərəfindən yerinə yetirilən FEİLİN hərəkətinə məruz qalmasını göstərirdi. Hərəkəti yerinə yetirən kənar şəxs yunanca Əhdi-Cədidə aşağıdakı SÖZÖNLƏRİ və hallar ilə göstərilirdi:

1. şəxsin vasitəsiz hərəkəti - *hupo* və ÇIXIŞLIQ HAL (müq. et. Mat.1:22; Həv. 22:30).
2. şəxsin vasitəli hərəkəti - *dia* və ÇIXIŞLIQ HAL (müq. et. Mat.1:22).
3. şəxssiz hərəkət - *en* və BİRGƏLİK HAL.
4. bəzən ya şəxs, ya da şəxssiz hərəkət - yalnız BİRGƏLİK HAL.

D. ORTA NÖV o deməkdir ki, suyekti feilin HƏRƏKƏTİNİ özü yerinə yetirir və həmçinin birbaşa onda iştirak edir. Buna çox vaxt yüksək şəxsi maraq növü deyirlər. İngilis dilində olmayan bu qrammatik quruluş yunan dilində baş və ya budaq cümləsinin mübtədasını (subyekcini) müəyyən şəkildə vurğulayır və çoxlu mənalara imkan verirdi. Bu formanın mümkün mənalarından bəzisi:

1. QAYIDIŞ – subyektin işi birbaşa öz üzərində görməsi. Məs.: Mat. 27:5 “özünü asdı”.
2. ŞİDDƏTLƏNDİRİCİ – subyektin hərəkəti özü üçün yerinə yetirməsi. Məs.: 2Kor. 11:14 “Şeytanın özü işıq mələyi cildinə girir”.
3. QARŞILIQ-BİRGƏLİK – iki subyektin qarşılıqlı hərəkəti. Məs.: Mat. 26:4 “bir-biri ilə məsləhətləşdilər”.

III. ŞƏKİL (və ya FORMA)

A. Koynə yunancasında zamanın dörd ŞƏKLİ vardır. Bunlar, ən azından müəllifin öz düşüncəsində, FEİLİN gerçəkliklə əlaqəsinə işarə edir. ŞƏKİLLƏR iki böyük kateqoriyaya ayrılır: gerçəkliyi bildirən (XƏBƏR FORMASI) və potensiallığı bildirən (LAZIM ŞƏKLİ, ƏMR ŞƏKLİ və ARZU ŞƏKLİ).

- B. XƏBƏR FORMASI, ən azından müəllifin öz düşüncəsində baş vermiş və ya baş verməkdə olan bir hərəkəti bildirən ən adi feil şəklidir. Yunan dilində feilin müəyyən zamanı bildirən yeganə şəkli bu idi və hətta bunda zaman aspekti ikinci planda idi.
- C. LAZIM ŞƏKLİ ehtimalı gələcək hərəkəti ifadə edirdi. Hərəkət hələ baş verməyib, amma baş verəcəyinin ehtimalı çox idi. GƏLƏCƏK XƏBƏR FORMASI ilə çoxlu oxşar cəhətləri var idi. Fərq ondan ibarət idi ki, LAZIM ŞƏKLİ müəyyən qədər şübhə ifadə edir. İngilis dilində bu çox vaxt “could”, “would”, “may” və ya “might” (ola bilər, olar, bəlkə, ehtimal) kimi sözlərlə ifadə olunur.
- D. ARZU ŞƏKLİ nəzəri olaraq mümkün bir arzunu ifadə edirdi. Bu şəkil LAZIM ŞƏKLİNƏ nisbətən gerçəklikdən bir addım daha uzaqda idi. ARZU ŞƏKLİ müəyyən şərtlər daxilində mümkünlüyü ifadə edirdi. Əhdi-Cədidə ARZU ŞƏKLİ nadirdir, ən tez işləndiyi yer (15 dəfə), Paulun “Əsla!” (KJV, “Allah eləməsin!”) olaraq tərcümə olunmuş məşhur ifadəsidir (müq. et. Rom. 3:4, 6, 31; 6:2, 15; 7:7, 13; 9:14; 11:1, 11; 1Kor. 6:15; Qal. 2:17; 3:21; 6:14).
- E. ƏMR ŞƏKLİ, yerinə yetirilməsi mümkün olan bir əmri ifadə edirdi, lakin ön plana çıxan, söyləyicinin niyyəti idi. Başqa tərəfin iradəli seçimindən asılı və bununla şərtləndirilmiş idi. ƏMR ŞƏKLİNDƏN xüsusilə dualarda və 3-cü şəxslərin xahişlərində istifadə olunurdu. Əhdi-Cədidə belə əmrlər yalnız İNDİKİ və AORİST ZAMANLARI ilə ifadə olunub.
- F. Bəzi qrammatikalarda FELİ SİFƏTLƏR də FEİLİN bir ŞƏKLİ olaraq təqdim olunur. Yunanca Əhdi-Cədidə tez-tez işlənən FELİ SİFƏTLƏR, aid olduqları FEİL ilə bağlı olaraq tərcümə olunur. FELİ SİFƏTLƏRİN tərcümə edilməsi zamanı çoxlu variantlar mümkündür. Bir neçə ingiliscə tərcüməyə nəzər yetirmək yaxşı olar. Bunun üçün Baker nəşriyyatının nəşr etdiyi “İyirmi altı tərcümədə Müqəddəs Kitab” (*The Bible in Twenty Six Translations*) çox faydalı vəsait ola bilər.
- G. Bir hadisənin adı və ya “vurgusuz” şəkildə bildirilməsi üçün bir qayda olaraq AORİST MƏLUM NÖV XƏBƏR FORMASI işləndirirdi. Başqa istənilən ZAMAN, NÖV və ya ŞƏKİLDƏN istifadə olunduqda müəllifin xüsusi mənanı ifadə etmək istədiyi bildirilir və bu şərh etmə prosesində nəzərə alınmalıdır.
- IV. Yunan dilinə bələd olmayan adam üçün aşağıdakı köməkçi vəsaitlər (ingilis dilində) faydalı ola bilər:
- A. Friberg, Barbara və Timoti, “Analitik yunanca Əhdi-Cədid” (Friberg, Barbara and Timothy. *Analytical Greek New Testament*. Grand Rapids: Baker, 1988).
- B. Marşall, Alfred, “Sətiraltı yunanca-ingiliscə Əhdi-Cədid” (Marshall, Alfred. *Interlinear Greek-English New Testament*. Grand Rapids: Zondervan, 1976).
- C. Muns, Uilyam D., “Yunanca Əhdi-Cədid üçün analitik leksikon” (Mounce, William D. *The Analytical Lexicon to the Greek New Testament*. Grand Rapids: Zondervan, 1993).
- D. Sammerz, Rey, “Əhdi-Cədid yunancasının əsasları” (Summers, Ray. *Essentials of New Testament Greek*. Nashville: Broadman, 1950).
- E. Həmçinin, İllinoy ştatı, Çikaqo şəhərində yerləşən Mudi Bibliya İnstitutu (Moody Bible Institute) məktublaşma yolu ilə akademik səviyyədə köynə yunancası kurslarını təqdim edir.
- V. İSİMLƏR
- A. Sintaktik baxımdan İSİMLƏRİN təsnifatı HALLAR ilə həyata keçirilir. İSMİN HALI, İSMİN FEİLƏ və cümlənin başqa üzvlərinə münasibətini bildirən qrammatik kateqoriyadır. Köynə yunancasında HALIN bir çox funksiyasını SÖZÖNLƏRİ yerinə yetirirdi. Bir HAL bir sıra fərqli münasibəti bildirməyə qadir olduğundan, həmin mümkün funksiyaları daha açıq şəkildə ayırd etmək üçün SÖZÖNLƏRİ inkişaf etdirilib.
- B. Yunan dilində səkkiz HAL vardır:

1. ADLIQ HAL adlandırma məqsədi ilə işlənir və adətən cümlədə MÜBTƏDA rolunda çıxış edir. Həmçinin bu halda İSİMLƏR VƏ SIFƏTLƏR “olmaq” FEİLİ ilə birgə işlənərək XƏBƏR rolunda çıxış edirdi.
2. YİYƏLİK HAL təsvir üçün işlənir və adətən aid olduğu sözün xüsusiyyətini və ya keyfiyyətini bildirirdi. “Necə? Nə cür?” suallarına cavab verirdi. İngilis dilinə çox vaxt "of" SÖZÖNÜ vasitəsilə tərcümə olunurdu.
3. ÇIXIŞLIQ HAL, YİYƏLİK HAL ilə eyni formalarla qurulur, ancaq bir nöqtədən ayrılmanı təsvir etmək üçün işlənirdi. Adətən zamanın, məkanın, mənənin və ya dərəcənin bir nöqtəsindən ayrılmanı bildirirdi. İngilis dilində çox vaxt “from” SÖZÖNÜ vasitəsilə ifadə olunurdu.
4. YÖNLÜK HAL şəxsi marağı, mənfəəti bildirmək üçün işlənirdi. Müsbət və ya mənfəi aspekti bildirə bilirdi. Çox vaxt cümlədə VASİTƏLİ TAMAMLIQ rolunda çıxış edirdi. İngilis dilində çox vaxt “to” SÖZÖNÜ vasitəsilə ifadə olunurdu.
5. YERLİK HALIN forması YÖNLÜK HALIN forması ilə eyni idi, lakin məkan və ya zamandakı yeri, mövqeni, yaxud məntiqi hüdudları bildirirdi. İngilis dilində çox vaxt “in, on, at, among, during, by, upon və beside” SÖZÖNLƏRİ vasitəsilə ifadə olunurdu.
6. BİRGƏLİK HALIN forması YÖNLÜK və YERLİK HALLARIN forması ilə eyni idi. Vasitəni və ya əlaqəni ifadə edirdi. İngilis dilində çox vaxt “by” və ya “with” SÖZÖNLƏRİ vasitəsilə ifadə olunurdu.
7. TƏSİRLİK HAL hərəkətin yekununu bildirmək üçün işlənirdi. Məhdudluğu ifadə edirdi. Cümlədə əsasən VASİTƏSİZ TAMAMLIQ rolunda çıxış edirdi. “Nə qədər? Nə dərəcəyə qədər?” suallarına cavab verirdi.
8. ÇAĞIRIŞ HALINDAN birbaşa müraciətlərdə istifadə olunurdu.

VI. BAĞLAYICILAR VƏ BAĞLAYICI SÖZLƏR

- A. Yunan dili çox dəqiq bir dildir, çünki yunan dilində çoxlu bağlayıcı sözlər vardır. Bu sözlər fikirləri bağlayır (CÜMLƏLƏR, BUDAQ CÜMLƏLƏRİ VƏ ABSAZLAR). Bunlara o qədər tez-tez rast gəlinir ki, bunların yoxluğu (asindeton) çox vaxt ekzegetik baxımdan əhəmiyyətlidir. Faktiki olaraq bu BAĞLAYICILAR VƏ BAĞLAYICI SÖZLƏR müəllifin düşüncəsinin istiqamətini aşkarlayır. Bunlar çox vaxt müəllifin dəqiq nə demək istədiyini müəyyən etməkdə həlledici rol oynayır.
- B. Aşağıda bəzi BAĞLAYICILAR VƏ BAĞLAYICI SÖZLƏR mənaları ilə birlikdə verilir (bu məlumat əsasən H.E. Dana və Cuius K. Mentinin “Yunanca Əhdi-Cədidin qrammatikasına dair sorğu kitabçası”ndan (H.E. Dana and Julius K. Mantey, *A Manual Grammar of the Greek New Testament*) götürülmüşdür).
 1. Zaman bağlayıcı sözləri
 - a. *epei, epeidē, hopote, hōs, hote, hotan* (lazım ş.) – “nə zaman ki”
 - b. *heōs* – “ikən”
 - c. *hotan, epan* (LAZIM Ş..) – “(hər dəfə) nə zaman ki”
 - d. *heōs, achri, mechri* (lazım ş.) – “-ə qədər”
 - e. *priv* (İNFİN.) – “-dən əvvəl”
 - f. *hōs* – “-dən bəri”, “nə zaman ki”, “nə qədər ki”
 2. Məntiq BAĞLAYICI SÖZLƏRİ
 - a. Məqsəd
 - (1) *hina* (LAZIM Ş.), *hopōs* (LAZIM Ş.), *hōs* – “belə ki”, “ki”
 - (2) *hōste* (ARTİKUL İLƏ TƏSİRLİK HALDA İNFİNİTİV) – “ki”
 - (3) *pros* (ARTİKUL İLƏ TƏSİRLİK HALDA İNFİNİTİV) və ya *eis* (ARTİKUL İLƏ TƏSİRLİK HALDA İNFİNİTİV) – “ki”
 - b. Nəticə (məqsəd və nəticə qrammatik formaları arasında sıx əlaqə vardır)
 - (1) *hōste* (İNFİNİTİV, ən yaygın variant) – “belə ki”, “beləliklə”
 - (2) *hiva* (LAZIM Ş.) – “belə ki”
 - (3) *ara* – “beləcə”
 - c. Səbəb
 - (1) *gar* (səbəb/nəticə) – “ki”, “çünki”
 - (2) *dioti, hotiy* – “çünki”
 - (3) *epei, epeidē, hōs* – “ona görə ki”

(4) *dia* (təsirlik hal ilə) və (artikullu infin. ilə) – “çünki”

d. Nəticəyə gəlmə

(1) *ara, poinun, hōste* – “buna görə”

(2) *dio* (ən şiddətli nəticəyə gəlmə BAĞLAYICISI) – “ki, ondan ötrü”, “ki, bu səbəbdən”, “ki buna görə”

(3) *oun* – “buna görə”, “beləliklə”, “onda”, “nəticədə”

(4) *toinoun* – “müvafiq olaraq”

e. Qarşılaşdırma

(1) *alla* (şiddətli QARŞILAŞDIRMA BAĞLAYICISI) – “amma”, “-dən başqa”

(2) *de* – “amma”, “lakin”, “ancaq”, “digər yandan”

(3) *kai* – “amma”

(4) *mentoi, oun* – “lakin”

(5) *plēn* – “buna baxmayaraq” (əksərən Lukada)

(6) *oun* – “lakin”

f. Müqayisə

(1) *hōs, kathōs* (MÜQAYISƏ BUDAQ CÜMLƏLƏRİNDƏN əvvəl)

(2) *kata* (mürəkkəb sözlərdə: *katho, kathoti, kathōsper, kathaper*)

(3) *hosos* (İbranilərə Məktubda)

(4) *ē* – “nəinki”

g. Birləşdirmə

(1) *de* – “və”, “indi ki”

(2) *kai* – “və”

(3) *tei* – “və”

(4) *hina, oun* – “ki”

(5) *oun* – “onda” (Yəhyada)

3. Emfatik (şiddətləndirmə)

a. *alla* – “əlbəttə”, “bəli”, “əslində”

b. *ara* – “doğrudan”, “əlbəttə”, “həqiqətən”

c. *gar* – “amma doğrudan”, “əlbəttə”, “həqiqətən”

d. *de* – “doğrudan”

e. *ean* – “həttə”

f. *kai* – “həttə”, “doğrudan”, “həqiqətən”

g. *mentoi* – “doğrudan”

h. *oun* – “həqiqətən”, “qətiyyən”

VII. ŞƏRT CÜMLƏLƏRİ

- A. ŞƏRT CÜMLƏSİ, bir və ya bir neçə şərt budaq cümləsini ehtiva edən cümləyə deyilir. Bu qrammatik struktur şərh etmə prosesində çox faydalıdır, çünki əsas FEİL ilə ifadə olunan hərəkətin baş verdiyi və ya baş vermədiyi şərtləri və ya səbəbləri bildirir. ŞƏRT CÜMLƏSİNİN dörd növü var idi. Bu növlər, müəllifin nöqtəyi-nəzərindən doğru olduğu güman edilən və ya məqsədinə xidmət edən ifadələrdən tutmuş yalnız arzu olunan ifadələrə qədər dəyişir.
- B. BİRİNCİ SİNİF ŞƏRT CÜMLƏSİ, “əgər” sözü ilə ifadə edilsə də, müəllifin nöqtəyi-nəzərindən doğru olduğu güman edilən və ya məqsədlərinə xidmət edən hərəkəti və ya halı ifadə edirdi. Bəzi kontekstlərdə “...olduğuna görə” olaraq tərcümə edilə bilər (müq. et. Mat. 4:3; Rom. 8:31). Lakin bu heç də demək deyil ki, BİRİNCİ SİNİF ŞƏRT CÜMLƏLƏRİNİN hamısı gerçəkliyi ifadə edir. Bu formadan çox vaxt mübahisədə arqument təqdim etmək və ya yalanı ifşa etmək üçün istifadə olunurdu (müq. et. Mat. 12:27).
- C. İKİNCİ SİNİF ŞƏRT CÜMLƏSİ çox vaxt “faktın əksinə olaraq” adlandırılır. Gerçəkliyə uyğun gəlməyən bir bəyanatla fikri ifadə edir. Misallar:
1. “Əgər bu adam peyğəmbər olsaydı, amma deyildir, Ona toxunanın kim və nə cür qadın olduğunu bilərdi, amma O bilmir” (Luka 7:39)
 2. “Əgər siz Musaya inansaydınız, amma Ona inanmırsınız, onda Mənə də inanardınız, amma Mənə də inanmırsınız” (Yəh. 5:46)

3. “Əgər mən hələ də insanları razı salmaq istəsəydim, hansı ki mən bunu etməirəm, Məsihin qulu olmazdım, lakin Onun quluyam” (Qal. 1:10)

D. ÜÇÜNCÜ SİNİF ŞƏRT CÜMLƏSİ mümkün gələcək hərəkəti bildirir və çox vaxt o hərəkətin ehtimalını ifadə edir. Bu növ cümlə adətən şərti bildirir. Belə cümlədə əsas FEİL ilə ifadə olunan hərəkət, şərt budaq cümləsinin hərəkəti ilə şərtləndirilir. 1-ci Yəhyadan misallar: 1:6-10; 2:4,6,9,15,20,21,24,29; 3:21; 4:20; 5:14,16.

E. DÖRDÜNCÜ SİNİF ŞƏRT CÜMLƏSİ, hərəkətin ediləcəyinin ehtimalından ən uzaqda duran şərt formasıdır. Buna Əhdi-Cədidə nadir rast gəlinir. Əslində, şərtin hər iki tərəfinin bu tərifi uduğu tam anlamda DÖRDÜNCÜ SİNİF ŞƏRT CÜMLƏSİ yoxdur. Qismi DÖRDÜNCÜ SİNİF ŞƏRT CÜMLƏSİNİN bir nümunəsi, 1Pet. 3:14-ün ilk budaq cümləsidir. Qismi DÖRDÜNCÜ SİNİF ŞƏRT CÜMLƏSİNİN bir nümunəsi də Həv. 8:31-in son budaq cümləsidir.

VIII. QADAĞALAR

A. MƏ ƏDATI ilə işlənən İNDİKİ ZAMAN ƏMR ŞƏKLI çox vaxt (amma həmişə deyil) artıq gedən prosesin dayandırılmasını vurğulayır. Bəzi misallar: “yer üzündə özünü xəzinələr yığmağı dayandırın...” (Mat. 6:19); “canınız üçün qayğı çəkməyi dayandırın...” (Mat. 6:25); “bədəninizin üzvlərini haqsızlıq aləti olaraq günaha təslim etməyi dayandırın...” (Rom. 6:13); “Allahın Müqəddəs Ruhunu kədərləndirməyi dayandırmalısınız...” (Ef. 4:30); “şərabdan sərxoş olmağı dayandırın...” (5:18).

B. MƏ ƏDATI ilə işlənən AORİST LAZIM ŞƏKLI ilə vurğulanan münasibət belədir: “bunu etməyə başlamayın belə”. Bəzi misallar: “... sanmaya başlamayın belə” (Mat. 5:17); “... deyə qayğı çəkməyə heç başlamayın” (Mat. 6:31); “... heç vaxt utanmamalısın” (2Tim. 1:8).

C. LAZIM ŞƏKLI ilə işlənən İKİLİ İNKAR çox emfatik inkarı ifadə edir. “Heç vaxt, xeyr, heç vaxt” və ya “heç vəchlə”. Bəzi misallar: “O heç vaxt, xeyr, heç vaxt ölümü dadmayacaq” (Yəh. 8:51); “Mən heç vaxt, xeyr, heç vaxt ət yeməyəcəyəm” (1Kor. 8:13).

IX. ARTIKL

A. Koynə yunancasında MÜƏYYƏNLİK ARTIKLI ingilis dilindəki “the” artiklinə bənzər şəkildə işlənirdi. Onun başlıca funksiyası “işarə etmə” idi; o bir sözə, ada və ya frazaya diqqət çəkmək üçün işlənirdi. Əhdi-Cədidin müxtəlif müəllifləri ondan müxtəlif cür istifadə ediblər. Müəyyənlik artikli həmçinin bu funksiyaları yerinə yetirə bilirdi:

1. işarə ƏVƏZLİYİ kimi kontrastı göstərmək;
2. daha öncə adı çəkilmiş bir MÜBTƏDAYA və ya şəxsə işarə etmək;
3. bağlayıcı bir FEİLİN işləndiyi cümlədə MÜBTƏDANI müəyyən etmək (Azərbaycan dilində “-dır⁴” xəbərlik şəkilçisi). Misallar: “Allah Ruhdur” (Yəh. 4:24); “Allah nurdur” (1Yəh. 1:5); “Allah məhəbbətdir” (4:8,16).

B. Koynə yunancasında ingilis dilindəki “a/an” kimi QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK ARTIKLI yox idi. Müəyyənlik artiklinin işlənməməsi bunları bildirir bilirdi:

1. bir şeyin xüsusiyyətləri və ya keyfiyyətlərinin ön plana çəkilməsi
2. bir şeyin kateqoriyasının ön plana çəkilməsi

C. Əhdi-Cədidin müəllifləri ARTIKLDƏN müxtəlif cür istifadə ediblər.

X. YUNANCA ƏHDI-CƏDİDDƏ VURĞULAMA YOLLARI

A. Əhdi-Cədidin müxtəlif müəllifləri müxtəlif vurğulama üsullarından istifadə ediblər. Onların içində ən ardıcıl və formal yazanlar, Luka və İbranilərə Məktubun müəllifi idi.

- B. Əvvəldən qeyd etdiyimiz kimi, AORİST MƏLUM NÖV XƏBƏR FORMASI sadə, standart, vurğusuz bir forma idi; feilin başqa istənilən ZAMANI, NÖVÜ və ŞƏKLI isə xüsusi mənanı ifadə edirdi və şərh etmə prosesində bunu nəzərə almaq vacibdir. Ancaq bu demək deyil ki, AORİST MƏLUM NÖV XƏBƏR FORMASI heç vaxt xüsusi mənanı ifadə etmək üçün işlənməyib. (Misal üçün bax: Rom. 6:10 [iki dəfə]).
- C. Koynə yunancasında sözlərin sırası
1. Koynə yunancası çəvik bir dil idi və ingilis dilindən fərqli olaraq cümlədə sözlərin sırasından asılı deyil idi. Buna görə də müəllif adi gözlənən sıranı dəyişdirə bilərdi. Bundan
 - a. müəllifin oxucuya xüsusilə vurğulamaq istədiyi məqamları göstərməsi
 - b. müəllifin oxucuya təəccüblü gələ biləcək məqamları göstərməsi
 - c. müəllifə dərindən təsir edən məqamları göstərməsi üçün istifadə olunurdu
 2. Yunan dilində cümlədə sözlərin adı sırası hələ tam aydın deyildir Lakin təxmin edilən norma budur:
 - a. bağlayıcı FEİLLƏR üçün
 - (1) FEİL
 - (2) MÜBTƏDA
 - (3) TAMAMLIQ
 - b. TƏSİRLİ FEİLLƏR üçün
 - (1) FEİL
 - (2) MÜBTƏDA
 - (3) VASİTƏSİZ TAMAMLIQ
 - (4) VASİTƏLİ TAMAMLIQ
 - (5) SÖZÖNÜLÜ İFADƏ
 - c. İSİM TƏRKİBİ
 - (1) İSİM
 - (2) TƏYİN
 - (3) SÖZÖNÜLÜ İFADƏ
 3. Cümlədə sözlərin sırası ekzegetik baxımdan son dərəcə mühüm ola bilər. Misallar:
 - a. Hərf: “sağ əlini onlar verdilər mənə və Barnabaya ünsiyyətin”. “Ünsiyyətin sağ əli” ifadəsi, mənasını önə çəkmək məqsədilə bölünüb, bir hissəsi cümlənin başına çəkilib (Qal. 2:9).
 - b. “Məsihlə” ən birinci qoyulub. Onun ölümü ön planda idi (Qal. 2:20).
 - c. Hərf. “Bu hissə-hissə idi və çoxlu müxtəlif yollarla” (İbr. 1:1) frazası cümlənin başına çəkilib. Beləcə Vəhyin faktı deyil, Allahın Özünü necə tanıtməsi vurğulanıb.
- D. Adətən bəzi məqamları vurğulamaq üçün bunlardan istifadə olunub:
1. FEİLİN formasında artıq mövcud olan ƏVƏZLİYİN təkrarlanması. Misal: “Mən, Özüm, əlbəttə sizinlə birlikdə olacağam...” (Mat. 28:20).
 2. Gözlənən BAĞLAYICININ və ya sözləri, ifadələri, budaq cümlələrini və ya cümlələri bir-birinə bağlayan digər üsulların işlənməməsi. Buna asineton (“bağlanmayan”) deyilir. Bir bağlama üsulu gözləndiyinə görə bunun işlənməməsi diqqət çəkirdi. Misallar:
 - a. Bəxtiyarlıq vədləri, Mat. 5:3 və s. (sədanmanı vurğulayır)
 - b. Yəh. 14:1 (yeni mövzu)
 - c. Rom. 9:1 (yeni bölmə)
 - d. 2Kor. 12:20 (sədanmanı vurğulayır)
 3. Verilən kontekstdə olan sözlərin və ya ifadələrin təkrarlanması. Məs.: “izzətinin mədhi” (Ef. 1:6, 12, 14). Bu ifadə Müqəddəs Üçlüyün hər Şəxsinin işini göstərməyə xidmət edir.
 4. İdiom və ya kəlmə (səs) oyunundan istifadə
 - a. Evfemizm – tabu sayılan mövzular üçün əvəzedici sözlər, məs., ölüm əvəzinə “yuxu” (Yəh. 11:11-14) və ya kişi tənəsül üzvü əvəzinə “ayaq” (Rut 3:7-8; 1Şam. 24:3).
 - b. Allahın adını əvəz edən başqa sözlər, məs., “Göylərin Padşahlığı” (Mat. 3:2) və ya “göylərdən bir səda gəldi” (Mat. 3:17).
 - c. MƏCAZLAR

- (1) inanılmaz mübaliğələr (Mat. 3:9; 5:29-30; 19:24)
- (2) yüngül mübaliğələr (Mat. 3:5; Həv. 2:36)
- (3) şəxsləşdirmələr (1Kor. 15:55)
- (4) ironiya (Qal. 5:12)
- (5) poeziya (Fil. 2:6-11)
- (6) kəlmə (səs) oyunu
 - (a) “imanlılar cəmiyyəti”
 - (i) “imanlılar cəmiyyəti” (Ef. 3:21)
 - (ii) “çağırış” (Ef. 4:1,4)
 - (iii) “çağırılmaq” (Ef. 4:1,4)
 - (b) “azad”
 - (i) “azad qadın” (Qal. 4:31)
 - (ii) “azadlıq” (Qal. 5:1)
 - (iii) “azad” (Qal. 5:1)

d. idiomatik dil - müəyyən mədəniyyətə və dilə xas olan ifadələr

- (1) “yemək” sözünün məcazi mənada işlənməsi (Yəh. 4:31-34)
 - (2) “Məbəd” sözünün məcazi mənada işlənməsi (Yəh. 2:19; Mat. 26:61)
 - (3) müqayisə üçün işlənən “nifrət” ibrani idiomu (Yar. 29:31; Qan. 21:15; Luka 14:26; Yəh. 12:25; Rom. 9:13)
 - (4) “Hamı” və “çoxları” Yeş. 53:6 (“hamı”) və 53:11, 12 (“çoxları, çox adam”) müqayisə edin. Rom. 5:18 və 19-da gördüyümüz kimi, bu sözlər sinonimdir.
5. Tək söz əvəzinə tam linqvistik ifadənin işlənməsi. Məsəl: “Rəbb İsa Məsih”.
6. *autos*-dan xüsusi istifadə
- a. ARTİKL ilə işləndikdə (təyin rolunda) “eyni”
 - b. ARTİKLSİZ işləndikdə (xəbər rolunda) İNTENSİV QAYIDIŞ ƏVƏZLİYİ – “özünü” olaraq tərcümə olunur.

E. Yunanca bilməyən adam Müqəddəs Kitabı öyrənəndə emfatik yerləri bir neçə yolla tapa bilər:

1. Analitik leksikondan və sətiraltı yunanca-ingiliscə mətndən istifadə etməklə.
2. Xüsusilə fərqli tərcümə nəzəriyyələrinə əsaslanan ingiliscə tərcümələri müqayisə etməklə. Məsələn: bir “sözbəsöz” tərcüməsini (KJV, NKJV, ASV, NASB, RSV, NRSV) bir “dinamik ekvivalent” (Williams, NIV, NEB, REB, JB, NJB, TEV) tərcüməsi ilə müqayisə etmək. Bunun üçün Baker nəşriyyatının nəşr etdiyi “İyirmi altı tərcümədə Müqəddəs Kitab” (*The Bible in Twenty Six Translations*) çox faydalı vəsait ola bilər.
3. Cozef Brayant Roterhemın “Vurgulu Müqəddəs Kitab”dan (*The Emphasized Bible* by Joseph Bryant Rotherham, Kregel, 1994) istifadə etmək.
4. Son dərəcə hərfi tərcümədən istifadə etmək
 - a. “Amerikan standart versiya” (*The American Standard Version*, 1901)
 - b. Robert Yanqın “Müqəddəs Kitabın Yanq hərfi tərcüməsi” (*Young's Literal Translation of the Bible*, Robert Young, Guardian Press, 1976).

Qrammatikanı öyrənmək çətindir, amma düzgün şərh etmək üçün çox vacibdir. Bu qısa təriflər, qeydlər və misallar yunanca bilməyən adamları bu kitabdakı qrammatik qeydlərdən istifadə etməyə həvəsləndirmək üçün verilib. Sözsüz, bu təriflər xeyli sadələşdirilmişdir. Onlardan doqmatik və sərt şəkildə istifadə etmək olmaz, lakin Əhdi-Cədidin sintaksisini daha yaxşı anlamaq məqsədilə istifadə etmək lazımdır. Ümid edirik ki, bu təriflər oxucularımıza Əhdi-Cədidin xüsusi şərhlerini və digər köməkçi vəsaitləri anlamaqda da kömək edəcəkdir.

Yazını şərh edərkən öz şərhimizi Müqəddəs Kitabın mətnindən aldığımız məlumat ilə yoxlamağı bacarmalıyıq və qrammatika bu məlumatın mühüm hissəsini təşkil edir; digər mühüm hissələri tarixi şərait, ədəbi kontekst, sözün müasir istifadəsi və paralel yerlərdir.